

ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ

МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА КРАЮ

всеукраїнська
міждисциплінарна
науково-практична конференція

Випуск 2

Міністерство освіти і науки України
Хмельницька обласна військова адміністрація
Хмельницька обласна рада
Департамент освіти і науки Хмельницької обласної військової адміністрації
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Кафедра суспільних дисциплін
Державний архів Хмельницької області
Центр дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при
Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка
НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»
Хмельницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ: МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА КРАЮ

ВИПУСК 2

Хмельницький
2025

УДК 94:39(477.43/44/.82)(062.552)
П 65

Рекомендовано до друку вченою радою
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії
(протокол № 5 від 21. 05. 2025 р.)

Рецензенти:

С. Е. Баженова, докторка історичних наук, професорка (м. Кам'янець-Подільський)
С. Д. Гальчак, доктор історичних наук, професор (м. Вінниця)

Редакційна колегія:

І. М. Шоробура, в. о. ректора Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, доктор педагогічних наук, професор (гол. ред.);
В. М. Островий, кандидат історичних наук, доцент (заст. гол. ред.);
В. Р. Адамський, кандидат історичних наук, доцент (відп. ред.);
О. Л. Бакіна, заступник директора з навчально-виховної роботи Хмельницького ліцею № 15 імені О. Співачука;
К. М. Бурдуваліс, директор Державного архіву Хмельницької області;
Г. В. Бучківська, доктор педагогічних наук, професор;
О. М. Галус, доктор педагогічних наук, професор;
Л. М. Левандовська кандидат історичних наук;
С. О. Семенчук, кандидат історичних наук, доцент;
О. С. Полішук, доктор філософських наук, професор.

П 65 Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю: матеріали II всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 25 квітня 2025 р.) / [І. М. Шоробура (гол. ред.), В. М. Островий (заст. гол. ред.), В. Р. Адамський (відп. ред.), О. Л. Бакіна, Г. В. Бучківська та ін.]. Хмельницький: ХГПА, 2025. Випуск 2. 301 с.

У збірнику вміщенні повідомлення, виголошені авторами, в якості доповідей на II всеукраїнській міждисциплінарній науково-практичній конференції «Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю», в яких розкрито різні методологічні рефлексії, проблеми політичної, економічної та соціальної історії краю.

Адреса редакційної колегії: м. Хмельницький, вул. Проскурівського підпілля, 139, E-mail: kgpa_nauka@ukr.net

**ВІТАЛЬНЕ СЛОВО УЧАСНИКАМ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ
НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

Шановні учасники конференції!

Ми раді вітати Вас у Хмельницькій гуманітарно-педагогічній академії з нагоди проведення II всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції «Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю».

Сьогоднішній форум відбувається за умов продовження російсько-української війни, а відтак науковцям та краєзнавцям, як літописцям рідної землі, випала висока честь захищати наше історичне минуле, доносити до майбутніх поколінь правдиву інформацію, зокрема з історії рідного краю.

Мені приємно, що до участі в конференції долучилися надзвичайно патріотичні люди, на яких, по суті, тримається вивчення історії рідної землі, рідного краю. Без вас ця історія була б невідома.

Переконана, що й надалі ваша невтомність, наполегливість і самовідданість слугуватимуть справі збереження та примноження національного культурного надбання України у сфері краєзнавчих досліджень. Справедливо необхідно віддати належне вам, краєзнавці, за те, що ви докладаєте максимум зусиль, аби зберегти об'єктивну та неупереджену історію наших міст та сіл для майбутніх поколінь.

Засвідчую свою глибоку повагу та вдячність багаторічну плідну працю та зичу енергії, мотивації, натхнення для вкрай важливої діяльності – дослідження рідного краю, збереження історико-культурних надбань українського народу, виховання патріотизму у молодих поколінь, творення історії своєї держави!

Хочу висловити сподівання, що цей науковий форум стане платформою для обміну знаннями, досвідом та ідеями, що сукупно збагатить наші уявлення про історію Поділля-Хмельниччини.

*Інна Шоробура, доктор педагогічних наук, професор,
ректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії*

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Шановні дослідники історії рідного краю!

Дозвольте від імені президії та правління Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України привітати учасників II міждисциплінарної науково-практичної конференції «Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю», в роботі якої бере участь чимало відомих краєзнавців.

Сьогоднішній форум відбувається у знаковий для усієї краєзнавчої спільноти рік, коли ми відзначаємо 100-річчя від часу створення Національної спілки краєзнавців України. Тому наше завдання полягає передусім у тому, аби донести до суспільства України та Хмельниччини в своїх дослідженнях та виступах об'єктивну правду про здобуття державної незалежності України, дізнатися нове про етапи національно-визвольного руху, поставити на п'єдестал героїв, діячів та сподвижників нашого державотворення, підсумувати здобутки в демократичній державі та рідній області у всіх сферах життєдіяльності.

Мені приємно відзначити, що науковці і краєзнавці Хмельниччини завжди були в авангарді національно-культурного відродження держави, своїм пером, книгами, публікаціями, особистою участю в боях на фронті Східної України з російськими загарбниками, у волонтерському русі віддано захищали і захищають свободу і незалежність України.

Зичу усім плідної дискусії.

СЛАВА УКРАЇНІ!

ГЕРОЯМ СЛАВА!

***Віктор Адамський**, кандидат історичних наук, доцент,
в. о. голови Хмельницької обласної організації
Національної спілки краєзнавців України*

УТВОРЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ У 1793-1804 РОКАХ: ХРОНОЛОГІЯ ПОДІЙ

У статті простежено зміни, що відбулись в адміністративно-територіальному поділі на Волині та Поділлі з моменту їх інкорпорації до складу Російської імперії 1793 р. протягом десятиліття (до 1804 р.), за яке відбулось утворення та формування Волинської та Подільської губерній. У хронологічному порядку поданий основний зміст імперських указів з адміністративно-територіального устрою названих регіонів.

Ключові слова: воєводство, губернія, намісництво, повіт, округ, Волинь, Поділля.

Зміни адміністративно-територіального устрою є важливою складовою історії будь-якого краю. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в адміністративно-територіальному поділі на Волині та Поділлі відбулись кардинальні зміни, наслідком яких стало утворення та формування Волинської та Подільської губерній.

В результаті другого та третього поділу Речі Посполитої у 1793-1795 рр. більша частина Поділля і Волині були приєднані до Російської імперії.

Напередодні інкорпорації ці землі перебували у складі трьох воєводств Речі Посполитої: Поділля – Брацлавського та Подільського; Волинь – Волинського та частково Київського. На середину XVIII ст. **Брацлавське воєводство** (центр – м. Вінниця) поділялось на три повіти – Брацлавський, Вінницький та Звенигородський; **Подільське воєводство** (м. Кам'янець-Подільський) на три повіти – Кам'янецький, Летичівський та Червоногородський; **Волинське воєводство** (м. Луцьк) на три повіти – Володимирський, Луцький та Кременецький; **Київське воєводство** (м. Житомир) – Житомирський та Овруцький повіти. У 1772 р. під час першого поділу Речі Посполитої під австрійським пануванням опинились Червоногородський повіт Подільського воєводства та південно-західна частина (м. Збараж з околицями) Кременецького повіту Волинського воєводства. Восени 1791 р. Чотирирічний сейм проголосив про адміністративно-

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

територіальну реформу та вніс суттєві зміни в повітовий поділ воєводств.

Проте, здійснити задумане не встигли. Тарговицька конфедерація 1792 р. скасувала серед багатьох інших, й адміністративно-територіальні нововведення, запроваджені реформами чотирирічного сейму. Більше того, запрошені конфедератами російські війська під командою генерал-аншефа М. Кречетникова, вже до кінця літа 1792 р. окупували практично всю Правобережну Україну. 8 грудня 1792 р. імператриця Російської імперії Катерина II видала указ М. Кречетникову – приступити до складання карти з камеральним описом новоприєднаних земель від Польщі з майбутнім поділом їх на три губернії: першу губернію в Литві з центром у Мінську; другу на Волині – Ізяславську з центром або у м. Заслав (з найменуванням його на давньоруський манер – Ізяслав) або у м. Старокостянтинів; третю – в Брацлаві з однойменного воєводства, приєднавши до останніх двох губерній частини колишнього Подільського воєводства [2, № 17.090].

17 березня 1793 р. між Росією та Прусією був підписаний договір про другий поділ Речі Посполитої, згідно якого до першої відійшла східна Волинь, Київське, Брацлавське та Подільське (без забраного раніше австрійцями Червоногородського повіту) воєводства. 27 березня 1793 р. генерал-аншеф М. Кречетников оголосив Маніфест про приєднання польських земель до Російської імперії. Проголошення відбулось у волинському містечку Полонне, де перебував штаб російських військ [2, № 17.108].

13 квітня 1793 р. у відповідності з імператорським указом на приєднаний до Російської імперії території утворено Мінську, **Ізяславську та Брацлавську губернії** [2, № 17.112]. До Ізяславської губернії увійшли території колишніх Волинського та північно-західної частині Київського воєводств, а також були включені землі колишнього Подільського воєводства, які виокремлювались як Кам'янецька область з центром у м. Кам'янець-Подільський. Центром Ізяславської губернії пропонувалось зробити м. Заслав (з найменуванням його на давньоруський манер – Ізяслав), центром Брацлавської губернії – м. Брацлав.

Проте, роботу з політико-адміністративного облаштування краю перервало у 1794 р. польське повстання під проводом Т. Костюшки. Його поразка призвела до остаточного, третього

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

поділу Речі Посполитої у 1795 р., згідно якого до Російської імперії була приєднана західна частина Волині. Виникла потреба переформатування раніше утворених на інкорпорованих землях губерній. Це питання врегулював імператорський указ від 1 травня 1795 р., за яким з нових територій, Брацлавській, Ізяславській губерній та Кам'янецької області було утворено три губернії: **Брацлавську, Волинську та Подільську** [2, № 17.323]. Надалі у травні-липні 1795 р. відбувся поділ новоутворених губерній на повіти. Сформований таким чином адміністративно-територіальний поділ був затверджений відповідними імператорськими указами, в яких названі губернії фігурують як намісництва, а повіти як округи.

Зокрема, указом від 22 травня 1795 р. **Брацлавське намісництво** затверджувалось у складі 13 округів: Бершадський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Липовецький, Літинський, Махнівський, Могилівський, П'ятигірський, Сквирський, Тульчинський, Хмільницький і Ямпільський (центр – Ямпіль *(на Дністрі – авт.)*, нині місто Вінницької обл.) [2, № 17.334]. Одночасно був затверджений штат Брацлавського намісництва [2, № 17.335], а також губернським містом призначено м. Брацлав, але за браком адміністративних будівель губернські установи тимчасово вирішили розмістити у м. Вінниця [2, № 17.336].

Указом від 5 липня 1795 р. **Волинське намісництво (губернія)**¹ затверджувалось у складі 13 повітів (округів): Володимирський, Домбровицький (Дубровицький), Житомирський, Заславський, Ковельський, Лабунський, Луцький, Новоград-Волинський,

¹ У цьому Указі Волинська та Подільська губернії одночасно названі як «губернія» так і «намісництво», а утворені повіти – як «повіти», так і «округи». У подальших офіційних документах 1795-1796 рр. так само назви «намісництво» та «губернія» доволі часто перемежовуються як синоніми, що свідчить про певну несталість у використанні термінів. Така ситуація виникла у зв'язку з довготривалим впровадженням у Російській імперії губернської реформи 1775 р., за якою імператриця Катерина II призначала на керівництво губерніями державних намісників (генерал-губернаторів) і такі губернії перетворювались на намісництва. Ця реформа формально була завершена лише 1796 р.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Овруцький, Острозький, Радомишльський, Ровенський і Чуднівський [2, № 17.352]. Одночасно був затверджений штат Волинського намісництва [2, № 17.353], а також губернським містом призначено м. Звягель з одночасним його перейменуванням у м. Новоград-Волинський. До остаточного улаштування нового губернського центру урядові установи розмістились у Житомирі [2, № 17.354].

Так само, указом від 5 липня 1795 р. **Подільське намісництво (губернія)** затверджувалось у складі 12 повітів (округів): Базалійський, Вербовецький, Грудецький (Городоцький), Дубенський, Зінківський, Кам'янецький, Кременецький, Летичівський, Проскурівський, Старокостянтинівський, Ушицький і Ямпільський (центр – Ямпіль *(на Горині – авт.)*, нині смт Хмельницької обл.) повіти [2, № 17.352]. Одночасно був затверджений штат Подільського намісництва [2, № 17.353], а також губернським містом призначено м. Кам'янець-Подільський [2, № 17.354].

Частина східного Поділля, яка за польських часів входила до Брацлавського воєводства, була включена до новоутвореної 27 січня 1795 р. Вознесенської губернії, яка об'єднала значні південні та центральні території України. Зокрема, подільські землі увійшли до створеного у межах губернії Ольгопільського повіту та частково до Богопільського, Єленського і Тираспольського [2, № 17.300]. Одночасно відбулись зміни для деяких подільських населених пунктів, які були затверджені повітовими центрами: під час створення Ольгопільського повіту його центром стало містечко Чечельник, яке перейменовали на Ольгопіль (на честь внучки Катерини II княжни Ольги Павлівни); місто Юзефград було перейменоване в Єленськ та стало центром новоутвореного Єленського повіту. Зазначимо, що Вознесенська губернія поділялась на 12 повітів, губернським центром призначили Вознесенськ – місто, яке того року почали будувати на р. Південний Буг поблизу містечка Соколів. А поки йшло будівництво губернські установи розмістились у м. Новомиргород [2, № 17.300]. Так само, як й інші губернії, Вознесенська у подальшому теж стала намісництвом.

Проте, вищезазначений устрій на Волині та Поділлі проіснував не тривалий час, оскільки з початком царювання Павла I розпочалась чергова адміністративно-територіальна

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

реформа. 12 грудня 1796 р. був виданий імператорський указ «Про новий розподіл держави на губернії», яким започаткували кардинальні зміни – всі намісництва були знову перетворені на губернії, деякі губернії ліквідовані, деякі утворені нові, ліквідована низка повітів. Зокрема, цим указом ліквідовані Брацлавська та Вознесенська губернії та одночасно підтверджене подальше існування **Волинської та Подільської губерній**, але із зміною їх територій та поділу [3, № 17.634].

31 грудня 1796 р. були видані нові штати Волинської та Подільської губерній, за якими кожна з них мала складатись з 12 повітів [3, № 17.702; 7, с. 393-396].

Надалі відбулось корегування кордонів цих губерній та розмежування повітів, який відбувався за принципом приблизної рівності за кількістю населення – по 40-50 тис. душ на повіт. Пророблену роботу зафіксував імператорський указ від 29 серпня 1797 р., за яким уся територія ліквідованої Брацлавської губернії, за винятком приєднаних до Київської губернії Липовецького, Махнівського, П'ятигірського і Сквирського повітів, відійшла до Подільської губернії. До Подільської губернії були також віднесені Ольгопільський і частини Богопільського, Єленського і Тираспольського повітів колишньої Вознесенської губернії. Разом з тим Базалійський, Дубенський, Кременецький, Старокостянтинівський і Ямпільський (на Горині – *авт.*) повіти Подільської губернії увійшли в склад Волинської губернії. Натомість Радомишльський повіт відійшов від Волинської до Київської губернії [3, № 18.117].

У нових межах **Волинська губернія** (центр – м. Житомир) згідно вище згаданих нових штатів поділялась на 12 повітів – Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Ровенський, Старокостянтинівський. Припинили існування Базалійський, Домбровицький (Дубровицький), Лабунський, Чуднівський та Ямпільський (на Горині – *авт.*) повіти [3, № 18.117].

Так само, згідно нових штатів на 12 повітів поділялась **Подільська губернія** (центр – м. Кам'янець-Подільський). Але в указі від 29 серпня 1797 р. назви подільських повітів не перераховані, що свідчить про не повне завершення адміністративних перетворень. Перш за все вирішувались питання

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

щодо повітових міст. Зокрема, певний час не було єдиної думки – де залишити центр об'єднаних Вербовецького та Ушицького повітів – у м. Вербовець чи у м. Ушиця (нині – смт Стара Ушиця), але рішення все-таки прийняли на користь останнього. Лише восени 1797 р. остаточно вирішили питання з Єленським повітом: імператорським указом від 26 вересня 1797 р.: повітовий центр місто Єленськ (колишній Юзефград) і сусідня з ним слобода Балта були об'єднані в одне місто під назвою Балта, яке стало центром повіту з відповідним його перейменуванням у Балтський повіт [3, № 18.164]. Тривалий час була проблема з повітовим центром Ямпільського повіту – за неможливістю розмістити у Ямполі урядові установи протягом 1798-1804 рр. центр Ямпільського повіту перебував у містечку Цекинівка (нині село Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.), але назва повіту при цьому не змінювалась [4, № 18.349]. Тим не менш, аналіз різних джерел дає підстави стверджувати, що сформовані 1797 р. за новим штатом 12 повітів Подільської губернії були наступні: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський (*на Дністрі – авт.*). Припинили існування Богопільський, Бершадський, Вербовецький, Грудецький (Городоцький), Зінківський, Тульчинський, Хмільницький повіти.

Це підтвердив остаточний штат Подільської та Волинської губерній, який нарешті був виданий 19 липня 1804 р. У **Подільській губернії** затвердили вже сформовані 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський (*на Дністрі – авт.*). Так само затвердили 12 повітів у **Волинській губернії**: Володимир-Волинський, Дубенський, Житомирський, Заславський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Новоград-Волинський, Овруцький, Острозький, Ровенський, Старокостянтинівський [5, № 21.404].

З 1804 р. до 1917 р. (розпад Російської імперії) кількість повітів та їх межі на Поділлі і Волині залишались незмінними. Певні зміни торкнулись деяких адміністративних центрів. Указом від 12 грудня 1811 р. центр Ольгопільського повіту було перенесено з Ольгополя (колишній Чечельник) до сусіднього села Рогізка-Чечельницька, яке перейменували на Ольгопіль, а колишньому Чечельнику

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

повернули історичну назву [6, № 24.918]. У 1826 р. було прийнято рішення повітові установи з міста Ушиця перевести в містечко Літнівці [8, № 664], з наданням йому статусу повітового міста Ушицького повіту з перейменуванням у Нову Ушицю. Відповідно місто Ушиця стало заштатним та змінило назву на Стару Ушицю [1, с. 58-59]. У 1914 р. в умовах Першої світової війни був переміщений центр Подільської губернії подальше від державного кордону – із Кам'янця-Подільського у Вінницю. До того ж, під час впровадження селянської реформи 1861 р. на Поділлі та Волині у сільській місцевості був запроваджений поділ на волості – станово-територіальні одиниці самоврядування.

Таким чином, протягом 1793-1804 рр. на землях Волині та Поділля відбулось ряд адміністративно-територіальних реформувань, наслідком якого стало утворення Волинської губернії у складі 12 повітів та Подільської губернії у складі 12 повітів. Від 1804 р. такий адміністративно-територіальний поділ був стабільним та проіснував до розпаду Російської імперії 1917 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Городские поселения в Российской империи. Т. 4. СПб, 1864, 792 с.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Т. 23. 1789 - 6 ноября 1796. СПб, 1830.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Т. 24. 6 ноября 1796 - 1798. СПб, 1830.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Т. 25. 1798 - 1799. СПб, 1830.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Т. 28. 1804 - 1805. СПб, 1830.
6. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Т. 31. 1810 - 1811. СПб, 1830.
7. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. Т. 44. Ч. 2. Книга штатов. Отделение III и IV. СПб, 1830.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание Второе. Т. 1. 12 декабря 1825 - 1827. СПб, 1830.

**МІСТЕЧКО САТАНІВ: ВІХИ ІСТОРІЇ ТА ДУХОВНОЇ
СПАДЩИНИ. З «ПОДІЛЬСЬКИХ ЄПАРХІАЛЬНИХ
ВІДОМОСТЕЙ» 1862 РОКУ**

На основі матеріалів з Подільських Єпархіальних Відомостей (1863 р.) досліджено історію Сатанова – одного з найдавніших містечок Поділля, розташованого біля річки Збруч. Ми спробували розглянути ключові етапи розвитку містечка, починаючи з його заснування та легенд про походження назви, і закінчуючи драматичними подіями XVII–XVIII століть. У дослідженні висвітлюються облоги та розграбування під час козацьких воєн і турецьких набігів, героїчний опір місцевих жителів, а також роль гетьмана Миколи Синявського у відбудові містечка. Окрема увага приділена духовній спадщині Сатанова, зокрема монастирю, який став осередком віри та відлюдницького життя.

Ключові слова. Поділля, історія містечка, козацькі війни, турецькі набіги, магдебурзьке право, відбудова міста, героїчний опір, економічний розвиток.

Сатанів розташований у улоговині біля річки Збруч, де починаються відроги Карпатських гір, вкриті лісами. Це містечко належить до найдавніших населених пунктів Поділля. Походження його назви достеменно невідоме. Історичних даних на цей рахунок немає, існує лише легенда, яка є більш дотепною, ніж достовірною. Згідно з нею, за правління римського імператора Траяна один із його полководців, Тонілій, був відправлений для завоювання нових земель. Дійшовши до місця, де нині розташований Сатанів, він звернувся до війська з питанням: «*Sat as nou?*» – тобто «*Зупинимось чи підемо далі?*». Військо відповіло: «*Sat as*». Саме ця обставина, за переказами, і дала назву Сатанову [с. 47].

Під містечком, у напрямку до Збруча, простягався так званий «Траянів вал». Цей давній оборонний вал тягнувся майже паралельно до Дністра, проходячи через територію Ушицького, Кам'янецького та Проскурівського повітів. Від Сатанова вал продовжувався до Австрійської Галичини. Хоч місцями він був зглажений часом, його залишки особливо помітні в селах:

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Панівцях, Кульчівцях, Голенищівці, Боришківцях, Калині, Безносківцях, Михайлівці, Воробіївці, Карабчієві, Грудку, Верхівцях та самому Сатанові. Висота валу ніде не перевищувала одного сажня (близько 2,13 метра). Ймовірно, цей вал мав спільне походження з так званими Траяновими валами в Бессарабії, які простягалися з Молдавії паралельно до Дунаю. Ці споруди є свідченням давньої історії регіону та його стратегічного значення в минулому [с. 52].

Давні мешканці займалися землеробством і тваринництвом, а також вели торгівлю з іншими країнами. З часом сюди переселилися греки та вірмени, які були переважно торговцями та ремісниками. Таке сусідство сприяло розвитку економіки міста. Вони принесли нові технології, товари та торговельні зв'язки, що могли значно покращити рівень життя місцевого населення. Однак часті вторгнення татар, турків і козаків призводили до руйнування та занепаду міста. Замість процвітаючого центру, Сатанів перетворився на невелике містечко, де серед руїн колись багатих і величних будівель лише згадувалися його колишній розквіт [с. 48].

У 1651 році війська Богдана Хмельницького взяли в облогу Сатанів. Згідно з народними переказами, під час цих подій брацлавський полковник Нечай, який перед тим розграбував мешканців найближчого до Сатанова села, намагався захопити містечко. Однак зустрів мужній опір з боку місцевих захисників. Згідно з легендою, одна сатанівська жінка (імені та прізвища якої переказ не зберіг) разом із сімома-десятьма синами, очоливши оборону, вирішила захищати містечко від Нечая. Проте переважаючі сили козаків знищили відважних захисників. Досі на південній стороні, біля дороги, що веде до села Іванківці, видно ряд із семи могил. У цих могилах, за переказами, поховані п'ять синів із їхніми дружинами. Після цього Нечай розграбував Сатанів [с. 48].

Польський уряд, підозрюючи, що православні мешканці розореного містечка Сатанова могли співпрацювати з Нечаєм, наказав оточити поселення і стратити його жителів. У відчаї сатанівці звернулися до гетьмана Синявського, який був їхнім власником, із проханням про захист і помилування. Гетьман, поспішивши до Сатанова, переконався, що місцеві жителі не мали жодних зв'язків із Нечаєм. Завдяки його втручанням облогу з містечка було знято, і жителів пощадили.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Гетьман, щоб увічнити пам'ять про звільнення містечка від жорстокої страти, наказав встановити кам'яну статую на північній стороні Сатанова, під горою, саме на тому місці, де раніше страчували християн. Цей пам'ятник став символом порятунку та нагадуванням про події, які ледве не призвели до трагедії [с. 49]. У середині XIX століття статуя продовжувала стояти над садом сучасної Сатанівської лазні. Її висота сягала понад два сажні (приблизно 4,26 метра за сучасними мірками). На вершині пам'ятника була встановлена кам'яна статуя плачучого Ісуса Христа, який, здається, зі скорботою споглядає на Сатанів, нагадуючи про трагічні події минулого.

Під час панування Оттоманської Порти на Поділлі, 22 квітня 1676 року, Сатанів зазнав жорстокого розграбування та пожежі, влаштованої турками. Мешканці містечка, рятуючись від навали, ховалися, де тільки могли: у укріплених воротах, церквах — Благовіщенській, Воскресенській, Юріївській — а також у єврейській школі, або синагозі. Згідно з переказами, турки, дізнавшись про тих, хто сховався у воротах, обклали їх навколо дровами та підпалили, сподіваючись, що розжарені стіни змусять обложених здатися. Однак захисники, обливаючи нападників окропом, зуміли відбити атаку і змусити турків відступити. Відтоді стіни воріт залишилися закопченими, і цей слід зберігається донині як нагадування про ті події. У люті турки спалили містечко, залишивши після себе лише руїни та попіл.

Зруйнування Сатанова 22 квітня 1676 року підтверджує ікона Христа Спасителя. Цей унікальний пам'ятник, який має величезну духовну цінність для мешканців містечка, зберігається в Юріївській (Георгіївській) церкві. Ікона, виконана на дереві, має розміри півтора аршини завдовжки та аршин з чвертю завширшки. На образі залишилися сліди турецького меча: три пошкодження — на очах, устах та грудях Спасителя. Незважаючи на це, лик Христа, написаний у старовинній манері, залишається ясним і виразним. Спаситель зображений у повний зріст: правою рукою Він благословляє, а в лівій тримає розкрите Святе Євангеліє зі словами: «Аз есм світ міру». На верхній частині ікони є напис: «Образ Спасителя від турків посічений» [с. 49].

Згідно зі свідченнями старожилів та ксьондза Калинського, підтвердженими народними переказами, під час трагічних подій у Сатанові загинуло близько чотирьох тисяч жителів. Євреї, які стали

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

жертвами цієї різанини, були поховані біля північної сторони єврейської синагоги. Над їхніми могилами насипали квадратний курган, обнесений кам'яною стіною. Щороку, у визначений час, єврейська громада здійснювала поминання за загиблими, дотримуючись свого обряду: вони обходили курган, тримаючи в руках нитку, і кидали на нього цибулю та часник як символ пам'яті.

Турки, які також загинули під час цих подій, були поховані за межами містечка, на північній стороні, біля дороги, що веде до міста Кузьмин. Їхні могили розташовані поблизу садиби священика Благовіщенської церкви та аптеки. Над турецькими похованнями насипаний довгастий курган, який місцеві євреї показували як місце пам'яті про ті трагічні події [с. 49].

За панування турків у містечку була побудована мечеть. У XVIII столітті її перетворили на парафіяльну дзвіницю. До неї прибудували дерев'яну церкву на честь святого великомученика Георгія, яку звели на пам'ять про повне винищення турків і пошкодження ними ікони напередодні свята цього святого.

На початку XVIII століття зруйноване містечко відбудував гетьман Микола Синявський. Він обніс його кам'яною стіною та збудував замок у вигляді п'ятикутника з вежами по кутах, з яких три, станом на 1862 рік, вже зруйнувалися. Цей замок, як свідчить напис на воротах, гетьман збудував для припинення нападів турків і татар на містечко. Однак не минуло й століття, як від стін Сатанова майже не залишилося слідів. З усіх укріплень збереглися лише зруйнований замок і ворота з гучним написом.

У 1741 році Катерина Синявська за згодою короля надала жителям мадебурзьке право, і з того часу Сатанів мав свого суддю під назвою «війт». Для його утримання було призначено село під назвою «Війтовина». Воно й досі знаходиться поблизу Сатанова, але в 1945 році було перейменоване на село Кам'янка.

Цей війт головував разом із шістьма бургомістрами, обраними з міщан. Він судив за кримінальні злочини, складав рішення, які після затвердження замковою владою набирали чинності. Злочинців, які скоїли крадіжки чи інші злочини, спочатку утримували у величезних підвалах або льохах Сатанівського замку (усю фортецю було пронизано такими підземеллями, які згодом замурували). Потім, за рішенням війта та бургомістрів, їх страчували: вішали, відрубували голови, колесували, обливали

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

гарячим дерев'яним маслом або підпалювали розпеченим залізом [с. 52]. Примітно, що майже всі судді того часу були неписьменними. Писар сам складав рішення та підписував їх від імені суддів. Засуджених євреїв і циган вішали на південній стороні міста, через що ця гора в народі отримала назву Циганської. Християн же страчували та вішали на північній горі.

У 1711 році в Сатанові зупинявся московський цар Петро I. Прямуючи до своєї армії, яка на той час перебувала в межах турецьких володінь, він провів особисту зустріч із гетьманом Миколою Синявським, який був одним із претендентів на польську корону після зречення Августа II. Ця історична зустріч відбулася в скромній мазанці, вкритій соломною, яка стала місцем важливих перемовин. На алебастровому вогнищі цього будинку до 1862 року зберігалися сліди двоголового орла, розташованого поруч із дворянським гербом Синявських, що слугувало нагадуванням про цю знакову подію [с. 52]. У Сатанові існувала легенда, що у XVIII столітті місцевий іконописець Сухарський на східній стороні містечка, за кам'яною стіною, добував золоті розсипи. Таємно продаючи золото у Львові, він забезпечував собі існування. Доказом цієї діяльності слугували два мечі, які зберігалися в Сатанівській ратуші до 1830 року. Один із мечів був призначений для християн, а інший — кошерний для євреїв. Однак у 1830 році, під час польського повстання, за розпорядженням начальства обидва мечі були відправлені до міста Кам'янця, де їхній подальший шлях залишається невідомим. Ця історія залишається одним із цікавих місцевих переказів, який підкреслює багату історичну спадщину Сатанова [с. 52].

За дві версти від Сатанова, на горі серед прямовисних скель, вкритих густим лісом, біля крутого берега Збруча, виник монастир, висічений у навколишніх скелях благочестивими відлюдниками. Це місце, захищене самою природою від мирського шуму, ніби спеціально було створене для відлюдницького життя. У давні часи на місці, де сьогодні розташований монастир, стояла дерев'яна православна відлюдницька церква. Саме сюди збиралися древні святі відлюдники, щоб звершувати невинну молитву. Це місце було осередком духовності та віри, де відлюдники знаходили спокій і втіху у молитві, віддалені від мирської метушні.

У 1707 році, під час панування Унії в цьому краї, уніати-василіани за сприяння гетьмана Миколи Синявського зайняли цей

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

монастир. А в 1744 році уніатський ігумен Савицький за допомоги гетьмана Синявського збудував кам'яну церкву на честь Пресвятої Трійці. Після повернення цього краю до Росії монастир знову перейшов до православних.

Наприкінці XVII століття в монастирі жив чернець Арсеній Сатановський, який видав у Москві «Слов'яно-Латинський лексикон» та переклав з грецької мови багато інших книг [с. 56].

Таким чином, історія Сатанова — це історія боротьби, віри та відродження. Містечко, яке пережило численні випробування, залишається важливим культурним і духовним центром, що зберігає спадщину минулих поколінь. Його історія нагадує про те, як людський дух може перемагати навіть у найскладніших умовах, залишаючи після себе сліди, які надихають наступні покоління.

Історія Сатанова наповнена драматичними подіями: від облог і розграбувань під час козацьких воєн і турецьких набігів до героїчного опору місцевих жителів. Легенди про відважних захисників стали символом мужності для наступних поколінь. Вони підкреслюють глибокий зв'язок місцевого населення зі своєю землею.

Список використаних джерел та літератури:

1. Подольские епархиальные ведомости. 1862. № 3. С. 47 – 56.

УДК 908:001.891(477.43)(1-2)с. Западинці

*Валентин Говорун,
м. Хмельницький*

КОМПЛЕКСНЕ КРАЄЗНАВЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ С. ЗАПАДИНЦІ МЕДЖИБІЗЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО РАЙОНУ

У статті розповідається про заснування с. Западинці, історичні події які відбувалися в різні часи на його теренах, демографічний стан населення, місцеве підприємство, крім цього охарактеризовано природу і ландшафт прилеглих земель, рослинний і тваринний світ, реальний стан зооценозів.

Ключові слова: Хмельницька область, Хмельницький р-н, с. Западинці, історія, населення, підприємство, природа, рельєф,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

ландшафт, іхтіофауна, земноводні, плазуни, птахи, ссавці, орнітофауна і зооценози.

Западинці – село у Меджибізькій територіальній громаді Хмельницького району Хмельницької області, засноване у XVI ст., площа його становить – 1,847 кв. км, у ньому проживало в кінці XX ст. 395 осіб, тепер мешкає – 250. Середня висота над рівнем моря цього населеного пункту становить 338 м., географічні координати – 49°29'52" пн. ш. і 27°28'41" сх. д.

Землі с. Западинці розташовані у межах Вовчко-Бужоцького геоморфологічного району, майже на межі з Летичівською рівниною. У цих межах поверхня характеризується досить глибоким ерозійним розчленуванням, яке досягає до 60 м. Тут спостерігається значна частота ерозійного, балочного розчленування – до 4 м на 1 км, що зумовлює досить помітну крутизну схилів, розвиток лінійної і площинної ерозії ґрунту.

Село Западинці розташовується на схилах горбів, немов би в природній рельєфній улоговині або западині, хоча їх абсолютна висота становить – 338 м. Ймовірно, звідси походить назва – с. Западинці. Довколишні землі на північ від села мають абсолютні висоти до 348 м, південні – до 340 м, а західні та східні до 345 м. На північному заході від Западинець на відстані 600 м рельєф вкриває ліс завдовжки до 1,6 км, завширшки – до 4 км. Між Западинцями і північно західним лісом на полі знаходиться озеро в діаметрі до 100 м, з якого витікає струмок. На південний захід теж розташовується лісовий масив завдовжки до 8 км, завширшки – до 3,5 – 4 км. У цьому лісі за 1 км від Западинець знаходиться озеро овальної форми, яке завдовжки досягає 100 м, а завширшки – до 80 м. Ще одне озеро розташовується майже посередині лісу, але на його західній стороні, недалеко від с. Шрубків, водне дзеркало його завдовжки досягає 100 м, а завширшки – до 150 м.

У геоботанічному відношенні землі с. Западинці розташовані на межі Старокостянтинівського, або Уланівського та Летичівського, або Літинського геоботанічних районів, колись тут, у глибоку давнину росли остепнені луки, та лучні степи, які тепер повністю перетворені на родючі орні землі. До того тут поширені ліси, які мають квартали дубових, дубово-грабових і навіть дубово-соснових лісів, а також трапляються на цих землях трав'яні болота і болотисті луки в окремих місцях.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

У межах земель с. Западинці в основному поширені чорноземи опідзолені, частково трапляються чорноземи глибокі. Чорноземи опідзолені на цих землях займають широкі вододіли і найбільш вишоложені схили на горбистих і хвилястих ділянках. Ці ґрунти найбільш родючі і придатні до механічного обробітку, вони містять 3,0 – 4,0% гумусу в орному шарі, на жаль, з глибиною його кількість поступово зменшується. Зазвичай забезпечення руховими формами фосфору і калію переважно середнє, у третини ґрунтів – низьке. За дослідженнями реакція ґрунтового розчину слабокисла, близька до нейтральної, бо рН сольове становить – 5,6.

У межах земель с. Западинці за ландшафтно-екологотипологічним принципом можна виділити два основні зооценози: зооценоз оброблювальних угідь, суходільних лук і пасовищ; зооценоз широколистяних лісів. Фауна хребетних місцевих широколистяних лісів змінюється залежно від пори року, віку і складу насадження. Відміни ці як якісні – це видовий склад досліджуваного зооценозу, так і кількісні – це біомаса тої чи іншої популяції.

У цих лісах можна бачити серед земноводних жабу трав'яну, жабу гостроморду, кумку червоночереву, квакшу і ропуху зелену. Влітку і восени під гнилими колодами, пеньками, купами хмизу трапляються тритони звичайні, які тут і зимують.

У лісах біля с. Западинці вдається бачити серед плазунів – ящірку прудку, гадюку звичайну, ящірку живородну, вужа звичайного і навіть дуже рідко веретільницю та мідянку. Гепертофауна цих лісів вимагає охорони, бо всі плазуни дуже корисні.

Орнітофауна лісу на землях с. Западинці представлена 70 видами, серед них виділяються – боривітер звичайний, дятел малий, вівчарик весняний, вільшанка, ворона сіра, вивільга, голуб синяк, горлиця звичайна, грак, дрізд співочий, дятел великий, зеленяк, зяблик, зозуля звичайна, коноплянка, крук, лелека чорний, мухоловка сіра, пугач, синиця велика, смовзик, соловей західний і шуліка чорний.

Фауна ссавців лісових ценозів цієї території включає переважну більшість видів, що мешкають на Хмельниччині і це ще пояснюється певною мозаїчністю лісових масивів, тому тут трапляються такі види: білка звичайна, вона досить добре поширена у цих лісах, активна в основному вдень; вовк сірий

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

представлений лише однією-двома парами; вовчок лісовий трапляється частенько, але веде потаємний спосіб життя на деревах; єнотовидна собака веде переважно нічний спосіб життя; заєць-русак має найбільшу щільність; їжак звичайний веде постійно нічний спосіб життя; кіт лісовий активний і вдень, і вночі; козулі вдень проводить час у лісі, а вночі виходять на поля або луки; кріт активний цілодобово; куниця лісова полює переважно вночі, як і ласка та лисиця; лось лише перебуває певний час на певній ділянці лісу, в основному мандрує від лісу до лісу; миша лісова веде потаємний спосіб життя, як і полівка руда лісова; свиня дика з нащадками перебуває вдень переважно в лісі, десь біля болота, а вночі виходить з ними на поля для харчування.

За дослідженнями археологів за півтори кілометрів від с. Западинці, по дорозі на с. Ставницю розташоване поселення епохи бронзи і черняхівського часу. Бронзова доба датується III – кінцем II тис. до н. е. у цей час бронза є першим штучним матеріалом: вона являє собою сплав міді й олова. Бронза витіснила мідь, бо знаряддя праці з неї були твердішими за мідні. У бронзовій добі тривало поглиблення першого суспільного поділу праці. Люди в цей час, досконало володіли технікою орного землеробства, спорудженням криниць, бо опанували виготовлення досконаліших знарядь праці з бронзи. Завдяки цьому урізноманітнися асортимент культурних рослин, бо поряд з кількома сортами пшениць, ячменю, тепер культивувалися – горох, сочевиця, льон і коноплі, розвивалося садівництво. Археологами на розкопках виявлено кісточки сливи, вишні, насіння маку, ріпи, цибулі та часнику.

Зі зростанням продуктивності праці створилися умови для посилення майнової нерівності. Про це свідчать, виявлені археологами багаті поховання доби бронзи. У бронзовій добі далі посилюється роль батьківського права в роді, що завершується встановленням патріархальних відносин. Доказом посилення влади чоловіка – патріарха в сім'ї та роді – є поховання чоловіка і жінки катакомбної культури.

В околицях с. Западинці знаходиться 7 поселень – пам'яток археології, які ще мало дослідженні.

До 1830 р. Западинці входили до складу Меджибізького ключа князів Чарторийських. У 1838 р. воно стало військовим поселенням, до нього переселили половину жителів ліквідованого с. Лісові

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Міхунки, а другу половину, через непокору селян, відправили до Херсонської губернії. У цьому селі на той час була розібрана православна Свято-Воскресенська церква, але згодом, у 1860 р. імперською владою були розформовані військові поселення. Западинці перейшли у володіння Палати державних маєтностей. У 1873 р. при отриманні селянами землі, біля 14 селянських родин колишнього с. Лісові Міхунки отримали дозвіл повернутися до старого ліквідованого села, яке знову отримало свою назву – Лісові Міхунки.

У 1733 р. в с. Западинці побудовано дерев'яну, триверху, з окремою дзвіницею церкву в ім'я Святого Архистратига Михайла за кошти парафіян. Спочатку храм був дерев'яний, трьох частинний, трьохглавий, у формі хреста, з п'ятигранною апсидою. У просторі інтер'єру, низькі у ньому бокові об'єми сполучаються з нефом через прямокутові прийоми-вирізи. Перекриття бабинця та апсиди були зашиті дошками, об'єми середохрестя – це восьмерик на четверику – відкритий уверх до основи главки. У церкві зберігся живопис XVIII–XIX ст., а в інтер'єрі є гарна різьба по дереву XVIII ст. Дзвіниця була побудована на захід від храму, на одній осі з нею, вона двох'ярусна, четверик на четверику, до того обшальована. Конфігурація даху, глав і маківок на них, має шатрове завершення на двох'ярусній дзвіниці, кам'яний підмурок – результат реконструкції пам'ятки у другій половині XIX ст. Церква в ім'я Святого Архистратига Михайла є пам'яткою архітектури національного значення. Храм являється одним з кращих зразків волинської школи дерев'яної монументальної народної архітектури.

У 1854 р. Михайлівська церква була піднята на кам'яний фундамент, прибудована ризниця, збудована нова дзвіниця. У 1885 р. до храму прибудовано два приділи, іконостас в ній був чотирьох'ярусний. У храмі настоятелями були: Логін Квітка до 1825 р., Пилип Куліковський – (1825–1834 рр.), протоієрей Микола Семеновський – (1834–1852 рр.), Василь Слободинський – (1852–1865 рр.).

У цей час в Западинцях нараховувалося православних парафіян 511 чоловіків і 511 жінок, крім цього в селі проживало 2 католика та 7 євреїв. Селяни переважно займалися землеробством, вирощували худобу, а євреї займалися торгівлею.

З 1865 р. в с. Западинці почала працювати церковно-

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

парафіяльна школа, яка розташовувалася у громадській будівлі, в якій навчалася до 30 учнів заможних селян. У школі навчалися переважно хлопчики, їх вчили читати, рахувати та основам теології.

Церква в ім'я Святого Архистратига Михайла була зачинена з 1935 р. по 1941 р., її перетворили на склад зерна. З 1941 р. храм знову відкритий, за винятком тимчасового закриття у 1960 р. Майже всей повоєнний час святиня була діючою і єдиною такою на всю околицю.

Останній ремонт в Михайлівській церкві було зроблено влітку 2008 р. Зараз церква пофарбована в блакитний колір, стоїть за мурованою огорожею. В одному кутку церковного подвір'я росте стара липа, на ньому можна бачити гарні квітники.

Престольне свято так і відбувається 21 листопада. У лісі біля с. Западинці знаходиться Святе джерело з цілющою водою, щороку 22 травня біля нього відбувається відправа і освячення води.

Революційні події 1917 р. мешканці с. Западинці зустріли по-різному, багатші селяни їх не сприймали, а бідніші – раділи. Саме вони, за деяким виключенням, були підтримкою для радянської влади, на базі них вона будувалася. У цей час місцевий поміщик покидає свою маєтність і виїжджає за кордон, його землю нова влада роздає найбіднішим селянам. У 1924 р. розпочинається громадянська війна, деякі селяни брали вимушено у ній участь, влада у цей час часто змінювалася. У цей час в Україні і на Хмельниччині ліквідовуються церкви радянською владою, а священики, дяки іноді з сім'ями висилаються до Сибіру.

Голодомор 1932-1933 рр. не оминув с. Западинці, хоча на початку голодомору зерно у селян було, але його забирали активісти, бо виконували вказівку зверху. Були дописи на людей, якщо хтось приховав трошки зерна на прожиття. Приходили активісти в хату до селянина по два-три рази на день цілою групою по три-чотири людини, вони шукали продукти харчування, де тільки могли: в печі, в гною, в грубі, комині, в скринях, за образами, на огороді. За документи на обшук їх ніхто і з селян не питав, бо люди боялися, знали, що за це буде. Вже навесні 1933 р. люди в селі почали вмирати з голоду, їх дітьми-сиротами ніхто не піклувався, вони зазвичай помирали теж з голоду. Траплялося, що таких дітей хтось забирав з рідних або з близьких родини. Виживав у селі той з селян, хто мав корову або бджоли з вуликами.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Під час колективізації, в колгосп селяни йшли примусово, за роботу не платили, на початку їсти їм ніхто не давав. За п'ять колосків зібраних на полі, судили, віддавали до в'язниці, селянам не давали збирати власну городину в 1932 р. Селяни під час голодомору їли все: диких тварин, лободу, гнилу картоплю, листя лікарських дерев, кущів і трав, крадьки вночі ловили рибу і збирали молосків.

У часи Великого терору 1937–1938 рр. в с. Западинці були політично репресовані жителі: Дацьков Трохим Микитович – священик, Калібабчук Федот Федорович – селянин-одноосібник, Карачун Анатолій Пантелеймонович – колгоспник, Коваль Пантелеймон Архипович – колгоспник, Колибабчук Федір – селянин-одноосібник, Кондратюк Євдоким Маркович – селянин-одноосібник, Кондратюк Хома Купріянович – селянин-одноосібник, Масюк Юхим Гаврилович – військовослужбовець, Нечай Антон Васильович – службовець, Нечай Іван Савович – селянин-одноосібник, Петровський Іван Іванович – голова колгоспу, Попович Василь Макарович – військовослужбовець, та Стародуб Пилип Маркіянович – колгоспник.

У липні 1941 р. нацисти захопили с. Западинці, запровадили окупаційний режим, у селі ліквідували колгосп, забрали у селян худобу, хліб, пограбували цінне майно. З перших днів окупації нацисти такими діями викликали у селян до себе недовіру і вороже ставлення. Селяни неохоче виконували примусову працю на полях. Через певний час нацисти стали відправляти молодь села до нацистської Німеччини. Повстанський комітет Проскурівської організації спрямував діяльність підпільних груп до Меджибожа і його сіл, чинився посильний підпільний спротив нацистам. Не зважаючи на це, за час окупації в с. Западинцях були розстріляні єврейські сім'ї, спочатку їх відвозили до Меджибожа в гетто, а потім за містом нацисти розстрілювали в ярах.

24 березня 1944 р. був звільнений від нацистів Меджибіж і с. Западинці військами 1-го Українського фронту, завдяки розпочатій Чернівецько-Проскурівській операції. За героїзм, виявлений у роки Другої світової війни 336 жителів с. Западинці нагороджено орденами і медалями.

Післявоєння відзначалося відбудовою с. Западинці, будувалися толокою зруйновані війною будинки селян, клуб, сільський магазин і школа.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

У 1946–1947 рр. с. Западинці знову переживає голод, під час якого помирають люди, особливо багато вмирає дітей і стариків.

У другій половині ХХ ст. с. Западинці було підпорядковане сільраді с. Шрубівка, у ньому знаходилась центральна садиба колгоспу, який на 2,5 тис. га земельних угідь, у тому числі і на землях Западинець, вирощував зернові культури, цукрові буряки, займався овочівництвом, тваринництвом і птахівництвом.

У колгоспі працювала восьмирічна школа, клуб, бібліотека, Будинок культури, при якому було відкрито народний музей, працював фельдшерсько-акушерський пункт і майстерня побутового обслуговування.

У 1967 р. в Меджибожі почала діяти лікарня, а в 1973 р. с. Западинці запрацював фельдшерський пункт.

До 1991 р. поліклінічна допомога надавалася населенню Меджибізького ключа при поліклініці Меджибізької дільничної лікарні, яка була розрахована на 200 відвідувань.

У с. Западинці працює фермерське господарство «ЗАПАДИНЦІ – АГРО», воно спеціалізується на вирощуванні зернових культур (крім рису), бобових і насіння олійних культур, а також вирощуванням овочів і баштанних культур, коренеплодів і бульбоплодів, тут вирощуються зерняткові і кісточкові фрукти. Здійснюється допоміжна діяльність у рослинництві, після урожайної діяльності. Директором цього фермерського господарства «ЗАПАДИНЦІ – АГРО» є Квітнік Валентина Іванівна.

У с. Западинці народився (тепер Меджибізької ТГ Хмельницького району Хмельницької області) в селянській родині Микола Маркович Роженко. Він у 1959 р. закінчив фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (тепер Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка). Микола Маркович у 1966 р. закінчив аспірантуру за фахом філософія інституту філософії АН УРСР, захистив кандидатську дисертацію: «Філософський аналіз проблеми опису і пояснення у квантовій механіці» у 1966 р. та докторську дисертацію «Єдність логічного та історичного в науковому пізнанні (на матеріалах сучасної фізики) у 1985 р.». Трапилося так, що за письмовий протест у 1972 р. проти арештів поета Василя Стуса, Василя Лісового, Євгена Пронюка та інших відомих особистостей, був негайно звільнений з інституту філософії та адміністративно висланий з м. Києва. Після цього три

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

роки працював старшим викладачем на кафедрі філософії Хмельницького інституту побутового обслуговування (тепер Хмельницький національний університет). У 1975 р., Микола Маркович, знову повернувся до Києва на викладацьку роботу, поєднував її з науково-дослідною, що увінчалось нарешті захистом докторської дисертації. 13 листопада 2012 р. помер Микола Маркович Роженко, український філософ, доктор філософських наук, професор, академік АН вищої школи України, лауреат премії імені Василя Стуса, спеціаліст в галузі квантової логіки.

Найвідоміші уродженці с. Западинці:

Роженко Микола Маркович – український філософ, доктор філософських наук, професор, академік АН вищої школи України, лауреат премії імені Василя Стуса, спеціаліст в галузі квантової логіки, народився 1 лютого 1936 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Геренчук К. І. Природа Хмельницької області. Львів: Вища школа. 1980.
2. Говорун В. Д., Тимошук О. О., Антонюк Н. І. Риби, земноводні, плазуни і звірі Хмельниччини. Серія: «Фауна Поділля». Навчальний посібник для педагогів, учнівської та студентської молоді. – Хмельницький, «Поліграфіст-2», 2009. – 140 с.
3. Говорун В. Д., Тимошук О. О., Антонюк Н. І. Птахи Хмельниччини. Навчальний посібник. Хмельницький: «Поліграфіст» 2009. – 192 с. «Фауна Поділля» Випуск 3.
4. Говорун В. Д., Тимошук О. О. Річки Хмельниччини. Навчальний посібник. Видання друге. Хмельницький: Поліграфіст -2, 2010. – 240 с.
5. Говорун В. Д., Тимошук О. О. Гриби Хмельниччини. Навчальний посібник. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2014. – 176 с.
6. Говорун В. Д. Дикі звірі Хмельниччини. Серія «Фауна Поділля» Випуск перший. / В. Д. Говорун, О. О. Тимошук, Н. І. Антонюк, - Х., 2006. – 80 с.: іл.
7. Денисик Г. І., Хаєцький Г. С., Стефанков Л. І. Водні антропогенні ландшафти Поділля. – Вінниця, ПП «Видавництво «Теза», 2007. – 216с. : іл. – (Антропогенні ландшафти Поділля).
8. Історія міст і сіл Хмельниччини (за працями Юхима Сідінського і Миколи Теодоровича). Навчальний посібник/

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

упорядник Тимошук О. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2011. – 560 с.

9. uk.m.wikipedia.org.

10. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. /Редакція тому: М. В. Загородний (голова) та ін. – Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: Ю. А. Довгань, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. – Кн. 6. – Хмельницький, 2015. – 1174 с.

11. Зима В. Ф. Голод в СРСР 1946–1947 роки. Голод 1946–1947 рр. в Україні.

12. Закон України. Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Закон України // Офіційний вісник України. 2006. № 48.

13. 1933: тихі голоси свідків: Сьогодні – День пам'яті голодоморів // Голос України. – 2013. № 221.

14. Великий голод в Україні 1932–1933 рр. У 4 – х томах. Т. 1: Свідчення очевидців для комісії конгресу США / Виконавчий директор Комісії Мейс Дж. - К. : Києво-Могилянська академія, 2008. - 838 с.

15. Голод 1921 – 1923 рр. // Історія України. – К. 1996.

16. Голод 1932–1933 рр. на Україні: Очима істориків, мовою документів. : К. Політвидав України, 1990.

17. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. – Дніпропетровськ: УСБУ, 2010.

18. Мовчазний апокаліпсис: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні // Голос України. 2016. № 226.

19. Книга Пам'яті про жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Хмельницька область. К. 2./Редкол.: Гавчук І. К.(співголова редкол.), Гладуняк І. В. (співголова редкол.), Слободянюк П. Я. (наук. ред.), Осадча Г. Г. (відп. ред.) та ін. – Хмельницький, 2008. – 1176 с.

20. Місця масових знищень євреїв Хмельницької області у Другій світовій війні. В. Овчинников від 18. 11. 1968 р. Хмельницький обласний державний архів.

Катерина Бурдуваліс,
Юрій Олійник,
м. Хмельницький

ОСВІТНІ ПРОЦЕСИ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ: ПРОФЕСІЙНА ТА СЕРЕДНЯ ОСВІТА У СЕРЕДИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті досліджується розвиток професійної та середньої освіти в Подільській губернії в середині XIX – на початку XX століть; аналізується їх кількість, навчальні програми.

Ключові слова: гімназія, губернія, навчальні програми, повіт, реальні училища.

Реформування освітньої галузі України потребує вирішення багатьох важливих проблем, які у майбутньому сприятимуть покращенню та вдосконаленню змісту, форм і методів розвитку середньої та професійної освіти. У зв'язку з цим, актуальною є необхідність звернення до досвіду організації та розвитку загальноосвітніх середніх навчальних закладів – класичних гімназій і реальних училищ другої половини XIX – початку XX століття. Цей період вирізняється значними змінами та досягненнями Російської імперії у сфері освіти й науки.

У 1802 році було створено Міністерство народної освіти, працівники якого 5 листопада 1804 року розробили «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам». Цей документ визначив структуру шкільної освіти та систему її управління. Нова освітня модель складалася з чотирьох рівнів: вищого – університети (в кожному навчальному окрузі), середнього – гімназії (у кожному губернському центрі), проміжного – повітові училища (по одному в кожному повіті) та нижчого – парафіяльні училища (у містах і селах). Всі освітні щаблі були послідовно пов'язані між собою: для вступу до університету потрібно було закінчити гімназію, для навчання в гімназії – пройти курс повітового училища, а вступ до повітового училища вимагав закінчення парафіяльної школи.

На території губернії до 20-х років XX ст. діяло 18 гімназій [1]: Брацлавська жіноча (1917-1920 рр.); Брацлавська чоловіча (1914-1920 рр.); Вінницька міністерська жіноча (1889-1920 рр.); Вінницька

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

друга міська жіноча (1911-1920 рр.); Вінницька жіноча Драганової (1903-1920 рр.); Вінницька чоловіча (1832-1847, 1909-1920 рр.); Гайсинська жіноча Кручинської (1909-1920 рр.); Жмеринська жіноча Лукашевич (1909-1920 рр.); Жмеринська чоловіча, (1907-1920 рр.); Жмеринська чоловіча єврейська (1917-1919 рр.); Могилів-Подільська жіноча (1907-1920 рр.); Могилів-Подільська чоловіча (1911-1919рр.); Немирівська чоловіча (1847-1859 рр.); Тульчинська чоловіча (1917-1919 рр.)

З 1832 року в губернії діяла Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія. В своїй діяльності навчальний заклад керувався статутом 1828 р., розробленим Комітетом облаштування навчальних закладів. Очолював гімназію директор, що призначався попечителем Київського навчального округу і безпосередньо підпорядковувався Дирекції народних училищ. Курс навчання складав 7 років, з 1875 р. – 8 років. У 1918 р. перейменована в українську гімназію імені С. Руданського. У 1920 р. ліквідована, на її місці засновано трудову школу.

З початку березня 1867 року в губернському центрі з особистого дозволу імператора була відкрита Маріїнська жіноча гімназія. Цей навчальний заклад підпорядковувався головній раді жіночих навчальних закладів відомства імператриці Марії. З приходом до влади більшовиків заклад було реформовано в 1920 році у другу трудову школу.

З 1905 року на базі приватного жіночого училища Степанидою Опанасівною Славутинською – випускницею вищих жіночих курсів у Києві було відкрито приватну жіночу гімназію Славутинської. Вона діяла згідно з «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії». Навчання тривало 7 років (6 класів та підготовчий), з 1910 р. введений 8-й клас – педагогічний. Гімназисти вивчали наступні предмети: закон Божий, російську мову, математику, географію, історію, фізику, природознавство, рукоділля, домашнє господарство, гігієну.

Жителі Летичівщини середню освіту могли здобути у Летичівській чоловічій гімназії, яка діяла з 1914 по 1919 роки. Навчальний заклад очолював директор, що призначався попечителем Київського навчального округу і безпосередньо підпорядковувався Дирекції народних училищ. Курс навчання складав вісім років. В підготовчий клас приймалися діти віком 8-ми-10-ти років, у перший – 10-ти-12-ти років У 1920 р. ліквідована і

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

на її місці засновано Летичівську соціал-економічну професійну школу [2].

Проте вектор розвитку освіти в Російській імперії незабаром зазнав змін. Із приходом до влади Олександра II у 1854 році розпочалися масштабні реформи в різних сферах суспільного життя, зокрема й в освітній галузі. 5 березня 1856 року міністр народної освіти А. Норов представив імператору свої пропозиції щодо реформування системи освіти. Він детально окреслив недоліки чинної системи. Щодо гімназійної освіти, Норов підкреслював, що переорієнтація на реальний напрям замість класичного була серйозною помилкою, яку він охарактеризував як «шкідливу крайність». На його думку, для розвитку інтелектуальних здібностей і формування морально-етичних засад необхідно повернути класичним мовам їх колишнє значення, при цьому залишаючи в навчальних програмах середніх закладів реальні науки у тій мірі, в якій вони потрібні для практичного життя.

Отже, сановник дійшов висновку, що для забезпечення реальної освіти необхідно створювати окремі спеціалізовані навчальні заклади. Лише такі установи, за його словами, за підтримки практичних і технічних засобів навчання, могли б надати молоді повноцінні знання, придатні для практичного застосування у різних галузях промисловості.

На засіданні Державної Думи (15 травня 1871 року) пропозиції міністра народної освіти викликали неоднозначну реакцію. Більшість присутніх (29 осіб) не підтримали його погляди. У своїх аргументах вони зазначали, що вибір між класичною і реальною системою освіти є, по суті, вибором між моральним і матеріалістичним напрямками навчання й виховання, а відповідно – і розвитку всього суспільства. Визнаючи необхідність існування поряд із класичними гімназіями й реальних навчальних закладів, більшість членів Ради пропонували забезпечити рівні можливості для обох типів шкіл щодо доступу до університетів, зберігши при цьому їхній загальноосвітній характер. Вони наполягали на запровадженні латинської мови до програм реальних училищ, наданні їхнім випускникам права вступу на фізико-математичні та медичні факультети, а також на реорганізації половини чинних гімназій у реальні училища [3, с. 303].

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Згідно з положеннями статуту, реальні училища ставили за мету надання учням загальної освіти, орієнтованої на практичні потреби та здобуття технічних знань. З урахуванням особливостей місцевості реальні училища могли відкриватися як повноцінні заклади з шістьма класами або з коротшими курсами – п'яти-, чотири-, три- чи двокласними старшими відділеннями. Освітній процес у таких закладах будувався так, що загальноосвітні предмети викладалися паралельно зі спеціальними дисциплінами.

До загальноосвітніх дисциплін у реальних училищах належали: Закон Божий, рідна мова, математика, історія, географія та сучасні іноземні мови. Окрім цього, у навчальні програми були включені фізика, каліграфія, креслення й малювання. Спеціальні предмети поділялися на кілька груп залежно від регіональних потреб. У 5-му і 6-му класах навчання могло здійснюватися у двох відділеннях – основному та комерційному, або лише в одному з них. При основному відділенні дозволялося відкриття вищого, додаткового класу, що мав три напрями: 1) загальний – для підготовки учнів до вступу у вищі спеціальні навчальні заклади; 2) механіко-технічний; 3) хіміко-технічний.

Після ухвалення Статуту реальних училищ Міністерство народної освіти активно працювало над створенням умов для їх відкриття і функціонування. У 1873 році були затверджені навчальні плани та орієнтовні програми з основних предметів, що викладалися в реальних училищах. Через рік затвердили правила проведення екзаменів. А в 1875 році було видано циркулярне розпорядження, яке регламентувало організацію внутрішнього господарського устрою цих закладів. Завдяки таким заходам ситуація суттєво змінилася: якщо у 1872 році на території імперії функціонувало лише 7 реальних училищ, то вже на початку 1880 року їх кількість зросла до 72 [4, с.112].

У реальних училищах із семирічним терміном навчання не вивчалася латинська мова, а замість неї викладали креслення, малювання, більш посилено – математику, а також природознавство [5, с. 179].

На території губернії з 1910 по 1919 роки діяло Кам'янець-Подільське приватне комерційне училище Я. Мазінга. Воно було засноване Я. Мазінгом у 1909 р. Діяло на базі статуту комерційних училищ 1879 р. Прирівнювалось до середніх учбових закладів. Випускники приймалися на посади бухгалтерів, контролерів,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

службовців у торгівельні контори та промислові підприємства. Училище складалось із 7 класів. Також був створений підготовчий клас. Приймалися діти з 10 років. В перших чотирьох класах вивчалися загальноосвітні предмети, а починаючи з п'ятого – спеціальні: бухгалтерія, комерційна арифметика, комерційна кореспонденція, політична економіка, законодавство. Ліквідоване постановою Народного комісаріату України від 4 липня 1920 р.

З 1916 по 1918 роки у місті працювало Кам'янець-Подільське приватне, з повними правами, 8-класне комерційне училище Подгурського. Воно було створене за Положенням про комерційні навчальні заклади від 15 квітня 1896 р. (Положення доповнене 10 червня 1900 р.). Входило до відомства Міністерства торгівлі та промисловості. До училища приймалися діти не молодші 10-ти років з базовою початковою освітою. Училище давало загальну та комерційну освіту.

В 1903 році у Кам'янці-Подільському було відкрито середнє 8-класне технічне училище. Воно складалося з восьми класів – чотири молодших загальноосвітніх і чотири спеціальні.

У повітовому центрі проскурівського повіту – м. Проскуріві діяло з 1907 по 1918 роки Проскурівське комерційне училище. Воно розпочало роботу з 1 вересня 1908 р. Діяло на базі статуту комерційних училищ 1879 р. Підпорядковувалось учбовому відділу Міністерства торгівлі та промисловості. Питаннями навчання та виховання займалася педагогічна рада, господарськими – господарський комітет. Крім того, господарська діяльність училища контролювалась опікунською радою. Складалось з восьми класів і одного підготовчого. З першого по п'ятий клас учні вивчали загальноосвітні предмети, а з шостого – спеціальні. Ліквідоване постановою Народного комісаріату освіти України від 4 липня 1920 р.

В липні 1904 року у Проскуріві було відкрито Проскурівське Олексіївське реальне училище. Метою діяльності була загальна освіта, пристосована для практичних потреб і набуття технічних знань, в основному в сфері торгівлі і промисловості. Складалося з шести класів. У перших чотирьох надавалась загальна освіта, а починаючи з п'ятого – вивчалися спеціальні предмети. У 1915 р. училище було евакуйоване в м. Єлизаветград, але незабаром повернуте до м. Проскурова. Ліквідоване постановою Народного комісаріату освіти України від 4 липня 1920 р.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Професійні училища перебували у віданні різних відомств, мали переважно вузьку спеціалізацію, а їх діяльність була недостатньо скоординована між собою. Кожне міністерство чи відомство займалося створенням професійних навчальних закладів, орієнтованих на потреби своєї сфери. Розвиток професійної освіти в Російській імперії відбувався повільно і не відповідав актуальним вимогам промислового зростання. Хоча як уряд, так і суспільство усвідомлювали необхідність підготовки кваліфікованих кадрів, нестача фінансування суттєво гальмувала організацію таких навчальних закладів.

Під впливом історичної необхідності та за ініціативи науково-комерційних кіл уряд Російської імперії вживав заходів для створення умов розвитку професійної освіти. Проте початок Першої світової війни, а згодом революційні події 1917–1919 років тимчасово призупинили поступ професійної освіти як важливої складової загальної системи народної освіти країни.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Вінницької області: Путівник. Вінниця, 2010. 753 с.
2. Державний архів Хмельницької області: Путівник. ВАТ «ТВПК «Збруч», 2008. 608 с.
3. Смирнов В. З. Реформа начальной и средней школы в 60-х годах XIX в. М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1956. С. 303.
4. Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. Л.: Изд-во Минпроса РСФСР, Ленингр.отд., 1950. 276 с.
5. Боровик А. Історія створення середньої школи в Російській імперії на сторінках «Народной энциклопедии». *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 178–185.

МІСТО СЛАВУТА КРІЗЬ ПРИЗМУ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ

У статті наведені відомості про життя міста Славути, починаючи з XVII століття. Прослідковані темпи розвитку міста, здійснено аналіз його промислового та культурно-освітнього життя, наведені статистичні дані.

Ключові слова: Славута, ремісництво, торгівля, культура, освіта, населення.

Історичні витоки Славути сягають початку XVII століття, коли на базі поселення Воля Деражня постало спочатку селище Славутин, а згодом – місто Славута. Локаційний привілей, який у квітні 1633 року був наданий місту князем Юрієм Заславським, визначив його подальше спрямування. Документ став основою для розвитку торгівлі та різних ремесел: за подимними відомостями 1635 року в місті вже працювало 32 ремісники, серед яких 12 шевців, 4 ковалі, 5 бочкарів, 4 кушніри, налічувалося 10 шинків [6, с.461]. До кінця XVII століття торгівля та інші види ремісничої діяльності займали досить вагоме місце в житті міста Славути.

Починаючи з XVIII століття, місто Славута стає власністю князів Сангушків, які продовжують дбати про промисловий розвиток міста. Так, саме князями засновано значну кількість підприємств харчової, будівельної, лісообробної, хімічної, легкої та інших видів промисловості.

Протягом 1790-1795 років у місті князем Геронімом Сангушком заснована суконна фабрика. В основному тут вироблялося грубе сукно, яке йшло на пошиття мундирів для офіцерів військово-морського флоту. Кожного року фабрика сукна і шерстяних виробів з прядильнею мала до 400 робітників і обробляла шерсті на 150 тисяч рублів. Про якість продукції місцевого виробництва говорить факт участі її у Варшавській промисловій виставці за 1857 рік та отримане перше призове місце.

Завдяки відкриттю у місті великої кількості підприємств, вже у XIX ст. Славута поступово перетворюється на промисловий центр

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Волині. Так, у 1818 році князем Євстафієм Сангушком було відкрито у місті паперову фабрику, яка щороку виготовляла до 60 тисяч пудів паперу, а у 1824 році побудовано невеличку броварню. У 1825 році у місті збудовано механічний завод, а у 1840-х – лісопильню та чавунно-ливарний завод. А наприкінці 1890-х рр. для перемелювання зерна та помолу збіжжя у місті існували 2 млини та 2 крупорушки.

Поруч із стрімким розвитком промисловості Славута зростала духовно. У 1819 році на кошти князя Євстафія Сангушка та прихожан збудовано православну церкву в ім'я Різдва Пресвятої Богородиці, а в 1825 році завершено будівництво католицького костелу Святої Дороти.

Розвиток промисловості, культурно-освітнього й духовного життя міста сприяли тому, що в 1866 році Славута отримала статус волосного центру Волинської губернії. Станом на 1870 рік у місті нараховувалось 695 житих будівель і проживало 3259 мешканців, а вже у 1909 році тут мешкало 7878 чоловік, налічувалося 952 двори.

Рівень освітнього розвитку також перебував на досить високому рівні. Процес забезпечення міста навчальними закладами розпочався з другої половини XIX століття. В 1865 році для містян відкрив двері перший навчальний заклад міста – сільське однокласне народне училище. В 1902 році, отримавши нове двохповерхове цегляне приміщення, училище було реорганізоване у двокласне (3 групи та 2 класи). Згідно статистичного звіту 1909 року, Славутське двокласне народне училище перебувало у найманому приміщенні та мало 180 учнів (125 хлопців та 55 дівчат), 5 викладачів [5].

Історія першого навчального закладу у місті Славута має свої особливості. Зокрема, у роки Першої світової війни тут знаходився госпіталь для солдатів, а вже у 1918 році школу було реорганізовано у семирічку. У 1920 році навчальний заклад отримав назву «Славутська семирічна трудова школа № 1». Станом на 1928 рік тут навчалось 426 дітей.

У різні роки при школі діяли дитячі організації, існували договірні групи, знаходився інтернат для проживання дітей з навколишніх сіл. У 1932 році при училищі був відкритий робфак від Київського державного університету. З 1934 року школу реорганізовано у середню.

Населення міста, левову частку якого складали національні

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

меншини, зростало досить швидкими темпами. І серед різного роду проблем, які стосувалися саме національних меншин, були питання вирішення культурного та освітнього розвитку. Так, для польської меншини міста від 1914 року розпочав роботу відкритий спільними зусиллями місцевої влади і жителів міста навчальний заклад.

Відкриттю школи для поляків у місті передувало листування жителів міста з відділом народної освіти. В одному з листів розміщене прохання про відкриття у місті Польської Трудової Школи: «Мы, граждане местечка Славуты и окрестностей, просим Вас о разрешении открытия в м. Славуте Польской Трудовой Школы, в которой дети наши очень нуждаются; присем прилагаем список преподавателей. Настоящее заявление доверяем подать и разрешение исходатайствовать гражданину Иосифу Иосифовичу Медынскому, проживающему в м. Славуте по Миньковецкой ул. № 1» [2].

За прикладом відкритої польської школи бачимо, що питання забезпечення національних меншин освітою вирішувалося владою на високому рівні. У Славуті, де євреї складали більшість населення, діяли ще й єврейська релігійна школа з вивчення Талмуда (єврейського молитовника) та Тори-Біблії (п'ятикнижжя Старого Заповіту Мойсея). Була у місті й школа рабинів.

Отже, освітні установи, які вже функціонували в місті, забезпечували жителів знаннями та були опорною базою, яка ставала основою для подальшого навчання. Станом на 1 жовтня 1921 року, в місті існувало 8 установ навчального та культурно-просвітнього характеру, серед яких: 4 трудові школи, дві з яких не працювали через ремонт, дитсадок при трудовій школі, клуб молоді, театр ім. Шевченка та бібліотека-читальня [3].

Розвиток освіти продовжувався. У липні 1923 року на батьківських зборах міста вирішено відкрити у Славуті профшколу. З 1 жовтня поточного року в місті почала діяти профтехшкола, яка мала три відділи: механічний, архітектурно-будівельний і землемірно-лабораторний. Профшкола мала українське та єврейське відділення, які діяли до 1930 року. Після 1930 року тут було відкрито технікум паперової промисловості.

1926 рік – перша згадка про краєзнавчий районний музей в місті Славута, який розміщався по сучасній вул. М. Грушевського. Завідувачем музею працював директор Славутської української

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

семирічної школи Володимир Іванович Кочубей.

Красзнавчий музей в Славуті складався з трьох відділів: природничого (у складі п'яти підвідділів: геологічного, ентомологічного, орнітологічного, дендрологічного та зоологічного), соціально-економічного (у складі двох підвідділів: кустарного та промислового) та культурно-історичного (у складі шести підвідділів: археологічного, історичного, нумізматичного, художнього, шиття та підвідділу рукописів і друку).

Вирішення проблем містян представниками влади сприяло піднесенню міста на новий рівень розвитку, а швидкі темпи розвитку перетворювали місто Славуту на інституцію, яка забезпечувала потреби своїх громадян в промисловому й культурно-освітньому розвитку. До органів місцевого управління жителі міста Славуті періодично надсилали тексти заяв, прохань, які містили опис проблеми певного характеру. Для прикладу, візьмемо лист-прохання жителя Славутчини з висвітленням проблеми господарського характеру (текст заяви написаний працівником Славутської поштово-телеграфної контори та звернений до Славутського Волосного Револьюційного комітету від 14. 10. 1921 р. № 391): «Во вверенной мне конторе имеются десятичные весы без гирь для взвешивания посылок; весы эти не точны; прошу о предоставлении вверенной мне конторе одних весов для взвешивания посылок до 5 пуд. более усовершенствованные, с комплектом гирь, во временное пользование, впредь до получения весов...» [1].

Починаючи з 1927 року було запроваджено загальнообов'язкове початкове навчання, а вже станом на 1 січня 1928 року в місті діяли школи:

- українська семирічна школа – 426 учнів;
- єврейська семирічна школа – 283 учні;
- польська семирічна школа – 176 учнів;
- українська початкова школа – 133 учні;
- єврейська початкова школа – 172 учні.

Про підняття рівня освіченості серед населення свідчить і Постанова Славутської селищної ради від 30 вересня 1931 року. Тому, з метою остаточного проведення ліквідації неписьменності та малописьменності населення м. Славуті від 14 до 50 років, були організовані українські лікнепи при польській, українській і єврейській семирічних школах, єврейський лікнеп при клубі

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

кустарів, українські лікнепи при клубах фаянсового заводу тартаку № 1. Ухиляння від навчання призводило до притягнення громадян до адмінвпливу.

З 1936 року у місті розпочала діяти російська неповна середня школа. У 1937 році в місті працювало 8 дитячих садків, у школах навчалось 2340 учнів, на трьох підприємствах існували заочні школи для дорослих, в яких навчалось 74 робітника.

В роки Другої світової війни звичний ритм життя почав змінюватися. Багато підприємств міста зазнали втрат, але все ж продовжували працювати. Згідно матеріалів районної управи від 30 листопада 1941 року, серед підприємств міста в результаті бомбардування був пошкоджений чавунно-ливарний завод, хоча майстерня продовжувала роботу.

Щодо рівня освітнього розвитку станом на 1940–1941 рр., то в місті діяло 7 шкіл, з яких 4 середні (2 українські, єврейська та російська) і 3 українських навчальних заклади, в яких навчалось 2506 учнів, в тому числі у 10 класах – 106 учнів. 300 учнів навчалось у Славутській педшколі, яка готувала вчителів молодших класів.

Аналіз статистичних даних перепису населення за 1941 та 1945 роки свідчить, що в роки Другої світової війни кількість жителів Славути зменшилася майже вдвоє: якщо у 1941 році в місті проживало 14540 чоловік, то станом на 1 січня 1945 року – лише 7992 жителі.

З весни 1944 року відновили роботу середня школа № 1, семирічна школа № 3, російська неповна середня школа № 5, початкова школа № 7 та дитячий будинок для дітей-сиріт. Після капітального ремонту приміщення відкрили російськомовну школу.

У 1946 році відновило роботу педагогічне училище по підготовці вчителів молодших класів, яке функціонувало до 1957 року. У 1957 році замість училища, який перевели у м. Хмельницький, тут відкрили школу-інтернат.

У 1950-их роках до ладу стали заводи – Будфарфор, пивоварний, руберойдовий, солодовий, молокозавод, деревообробний та залізобетонний комбінати, склозавод, суконна, швейна та меблева фабрики.

1956 рік – заводом «Будфарфор» розпочато будівництво школи № 4, яка вже у 80-х роках була повністю добудована. У 1968 році здійснено добудову приміщення восьмирічної школи

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

№ 6 (Польська Трудова Школа), а в 1969 році – приміщення середньої школи № 5.

У 1980 році на базі створеного міського відділу народної освіти проводилася підготовка школярів за різними спеціальностями, такими як: повар, електрик, шофер, швачка-мотористка [4].

Наприкінці 1984 року, згідно програми розвитку матеріальної бази освіти, за кошти підприємств «Будфарфор», силікатних стінових матеріалів, суконної фабрики, деревообробного, залізобетонного та маслоробного комбінатів добудовано 22 класні кімнати у школах № 1, 3, 4, 6 та 7. У 1987 році керівництвом міста здійснено будівництво дитячого садочку № 5 на 320 місць.

В роки незалежності України, згідно реалізації Закону України «Про мови в Українській РСР» Славутським міськвиконком затверджено план розвитку української мови та інших національних мов на період до 2000 року. В школах № 2, № 4, № 5, № 7, в яких до 1992 року навчання велося російською мовою, було відкрито перші класи з українською мовою викладання. У 1993 році місцеву школу-інтернат було реорганізовано у обласний спеціалізований ліцей-інтернат.

1993 рік – заводом силікатних стінових матеріалів побудовано дитячий садок № 2 на 320 місць.

З 2000-го року в освітніх закладах міста запроваджені нові форми навчання. На базі ЗОШ № 2 відкрито навчально-виховний комплекс «ЗОШ I-III ст., гімназія» з поглибленим вивченням 4-х іноземних мов, ЗОШ № 7 стала школою сімейного виховання художньо-естетичного напрямку, при дитячому садку № 5 діяв комплекс «Дитячий садок – початкова школа». В багатьох школах існували факультети вивчення польської мови. Школа № 1 розвинула напрямок з туристично-краєзнавчої роботи.

У 2015-2016 роках у місті для учнів і дошкільнят функціонувало 28 закладів.

Станом на 2025 рік в місті є 7 гімназій, 3 ліцеї: 1 міського підпорядкування і 2 обласного, 8 закладів дошкільної освіти, центр розвитку дитини, 4 заклади позашкільної освіти та інклюзивно-ресурсний центр.

В промисловій сфері місто продовжує розвиватися. Закриття більшості підприємств княжого періоду не зупинило розвиток промисловості. Зокрема, до сьогодні діє Славутський пивоварний завод, заснований князями Сангушками.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Культурно-просвітній розвиток містян перебуває на високому рівні. В місті успішно діють Міський Палац Культури, Славутський історичний музей, Міська бібліотека для дорослих та Міська бібліотека для дітей, Будинки дитячої творчості, Станція юних техніків, Дитячо-юнацький центр туризму та екологічної роботи, Дитячо-юнацька спортивна школа, Центр культурно-мистецьких ініціатив.

Отож, від часів заснування до сьогодення Славута пройшла нелегкий шлях свого становлення та розвитку. І сьогодні, на базі багатовікового надбання, гармонійно поєднуючи в собі розвиток промисловості, освіти, культурного та духовного зростання, місто продовжує розвиватися.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області. – Р-760. – Оп. 1. – Спр. 15.
2. ДАХмО. – Р-760. – Оп. 1. – Спр. 70.
3. ДАХмО. – Р-760. – Оп. 1. – Спр. 75.
4. Деякі аспекти в сфері розвитку освіти // Допоміжні матеріали. Фонди Славутського історичного музею.
5. Єсюнін С. М. Містечко Славута на сторінках газети «Волинь» кінця XIX століття / С. М. Єсюнін // Славутчина та Правобережна Україна в історії України. Збірник статей за матер. Всеукр. наук.-практ. конф. – Київ-Хмельницький: Поліграфіст-2, 2014. – С. 108-116.
6. Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область / за редакцією В. М. Кулаковського, Київ, 1971. – 706 с.

УДК 94:323.12/.13(477.43)«321/322.1917»

*Юрій Олійник,
м. Хмельницький*

ПІДНЕСЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАВЕСНІ-ВЛІТКУ 1917 РОКУ

У статті досліджується створення та діяльність українських організацій в містах та селах губернії, їх вплив на формування органів

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

влади, висвітлено проведення заходів на підтримку Центральної Ради та реагування місцевого населення на проведення проукраїнських заходів.

Ключові слова: інтелігенція, селяни, Союз подільських українців, українська громада, Центральна Рада.

Події лютневої революції в Петрограді дали поштовх до розгортання національно – визвольного руху в Подільській губернії. Вже 5 березня у Вінниці скликано перші збори Союзу подільських українців та створено комітет під головуванням громадського, політичного діяча та письменника Вінниччини Д. Марковича [4, с. 518].

Для членства в організації потрібно було визнати її статут та сплатити вступний внесок. Він складав від одного до трьох відсотків від місячного заробітку члена організації. Сума місячного внеску була градована. Так, для членів жителів міст вона становила 1 карб, а для селян 50 коп.

Його засновники ключовим завданням організації вважали розворушити свідомість українського народу щодо національного відродження. В загальноукраїнських питаннях союз підтримував позицію Центральної Ради [1, с. 5].

Для поширення українізації ця структура друкувала «Листи до українського громадянства», які висвітлювали сучасні події та історичне минули українців. До 13 березня було випущено шість листів загальним тиражем 75 тис. примірників. Для друкарських потреб було також засновано видавництво «Воля» та тижневик «Подільська воля». Тижневик редагував особисто Дмитро Маркович. З метою згуртування української громади міста союзом також створено український клуб [7, с. 245]. Члени союзу входили до складу громадських організацій та органів виконавчої влади в Подільській губернії.

З метою об'єднання зусиль національного відродження Центральна Рада ухвалила провести в регіонах з'їзди українських організацій. На Поділлі ініціативу проведення з'їзду взяв на себе Союз подільських українців. Ним 5 та 6 травня у Вінниці було організовано та проведено такий захід.

На зібрання прибуло 400 представників від просвітянських товариств, осередків союзу подільських українців, кооперативів та органів виконавчої влади. На порядку денному розглядалася низка актуальних питань: про автономію та федералізацію; звіти про

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

діяльність просвітянських організацій, союзу подільських українців; вибори до Центральної губернської ради та повітових рад.

Депутати головою ради переобрали письменника Д. Марковича, заступником голови – М. Стаховського. Також обрано чотирьох представників від Поділля до Центральної Ради. Депутатами стали – В. Приходько, М. Любинський, П. Відибіда та Григор'єв, кандидатами – Литвицький та Верхола. Було обрано також 58 членів в губернську раду. Місцем розташування Ради стала Вінниця.

Сформовані українські громади активно займалися формуванням проукраїнсько налаштованих органів виконавчої влади і самоврядування та виконання постанов Центральної Ради.

Так, українська громада Могилева – Подільського повіту була створена одразу після скасування імперських органів влади. Нею обрано виконавчий комітет та інші владні органи. Громада досить активно займалася національним відродженням у повіті, про що свідчать наступні заходи: 25 березня проведено загальні збори товариства «Просвіта», 3 та 9 квітня організовано народні віча; 23-25 квітня проведено селянський повітовий з'їзд, делегатами якого обрано 350 селян; 12-13 квітня обрано повітовий виконавчий комітет, куди увійшло 15 представників від повіту; 25 квітня відправлено панахиду по Т. Шевченку та зібрано кошти на Український національний фонд; 10-11 травня проведено засідання повітової ради об'єднаних громадських організацій; з 12 по 15 травня засідання земського зібрання, яке постановило відкрити українські курси для вчителів і виділило для них 10 карб. [13, с. 16].

В низці сіл Поділля проведено заходи на збір коштів для потреб Українського національного фонду, установи, що займалася збором коштів та пожертв на підтримку українського національного руху. Ця установа працювала до грудня 1917 року, коли Центральна Рада створила Головну скарбницю УНР.

Так, 9 травня проведена за сприяння української громади маніфестація у с. Яланці збрала одну тисячу пудів хліба для українського війська та 30 карб., для фонду. Захід організований цього ж дня у с. Лупово Балтського повіту зібрав на Український національний фонд 28 карб.

У м. Дунаївці філія Товариства Українського військового клубу імені Полуботка разом із просвітянським товариством провели

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

велелюдний мітинг на підтримку Українського національного Фонду.

Цим ж військовим клубом, який діяв при 290 пішому запасному полку у червні 1917 року проведено український волосний з'їзд. Головою з'їзду делегати обрали прапорщика Врублевського, заступником – Бесарабу, секретарями – прапорщика Чижевського та Дзвоника. Делегати обговорили наболілі на той час питання: автономію України у складі Росії, розширення діяльності просвітянських організацій волості на політичній ниві та земельне питання.

Свято вільної України організували жителі містечка Вороновиця. Участь у заході взяли також мешканці навколишніх сіл: Ганщина, Кордишівка, Тростянець, Лантанці, Федорівка, Шендерів, Потуш. Селяни цих сіл із портретом Т. Шевченка 15 км йшли пішою дорогою до містечка Вороновиці, де відбувся велелюдний мітинг. До мітингу доєдналися також робітники місцевих цукрових заводів, священники та інтелігенція [14, с. 27].

Селяни с. Кордилівка Вінницького повіту провели український мітинг на підтримку Українського національного фонду 21 травня. Під час проведення заходу було відслужено молебень по Т. Шевченку, а перед селянами з промовами виступив місцевий священник, та вчителька Будзішевська, яка розповіла біографію Т. Шевченка. Селянами зібрано на підтримку фонду 84 карб [10, с. 16].

Аналогічний захід провела 24 травня Солобковецька українська громада. Місцем для проведення мітингу обрано територію біля місцевої церкви. Перед селянами виступили священник та вчителі. Для потреб Центральної Ради селянами зібрано понад двохсот карбованців [6, с. 2].

В цілому селянство досить активно відгукнулося на заклик про надання фінансової допомоги Центральній Раді. Кошти надходили не тільки від громад, а й від селянських спілок. Зокрема, Чечелівська селянська спілка пожертвувала 74 карб., Білоусівська – 100 карб., Барсуківська – 39 карб., Мачульська – 74 карб. Нерідко із квитанціями надходили телеграми: «На творчу роботу нашої України», «На підтримання нашої Центральної Ради», «Просимо Вас стояти на чолі нашого селянства, а ми будемо вам помагати коштами».

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Зворушливим та патріотичним був вчинок священника с. Серебринці. Отець Госачинський під час богослужіння звернувся до селян з проханням надати хліб для солдатів та пожертвувати кошти на підтримку Центральної Ради. Він зняв з себе хреста та сказав: «Цей хрест, знак Христової муки, я жертвую на Україну. Тепер, коли наша Україна в потребі, гріх перед Богом і перед людьми і сором ховати без потреби срібло й золото». Селяни зворушені вчинком пастиря зібрали 308 карб. [9, с. 6].

У Хмільнику рух за національне відродження очолило товариство «Рідна хата». Цією структурою 28 травня організовано маніфестацію з українськими прапорами та відправлено панахиду по Т. Шевченкові. Учасники заходу відвідали місцеві школи, де познайомилися із навчальним процесом та міську думу. Перед маніфестантами з промовами виступили представник кредитного союзу, члени міської управи та земства.

Велелюдною була маніфестація, організована українською громадою в с. Чоботарка. Захід проходив під гаслом «Хай живе вільна Україна». Священник місцевої церкви відслужив панахиду по Т. Шевченку. Було організовано мітинг, а на завершення заходу в ремісничо – господарській школі проведено концерт.

У містечку Смотрич на українську маніфестацію відгукнулося понад дві тисяч міщан, що свідчить про зацікавленість селян та жителів міста в національному відродженні. Досить активно взялася за поширення українства серед жителів Проскурова сформована 1 квітня українська громада [2]. Її головою обрано громадського діяча та лікаря Стаховського.

Члени громади друкували маніфестації, відозви, заклики. Ними також створено «Просвіту», обрано її склад, придбано будинок на зібрані кошти та 23 травня урочисто відкрито[3].

Не залишилися осторонь подій національного відродження на Проскурівщині кооператори повіту. На зібранні вони ухвалили відкрити в місті Народний український дім імені Тараса Шевченка та виділили для цього 10 тис. крб.

Долучилася до українізації сформована Подільська губерньська українська рада. Нею 14 травня у Брацлаві організовано та проведено український повітовий з'їзд. В його роботі взяли участь 300 представників сільських громад повіту, різні селянські організації, а також представники земства та київського військового гарнізону. Головою з'їзду депутати обрали члена

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Подільської губернської української ради Відибиду, а заступниками голови – Бабика, Стаднюка, Смолінського, Зимницю та Дацюка.

З'їзд виробив наступні пропозиції: втілювати в життя постанови про відбудову національно – територіальної автономії України; заборонити самовільне захоплення селянами в повіті земель; звернутися з клопотанням про ухвалу закону про приватну власність на землю, а також про самовільну порубку лісів та посадок; створення в селах селянських спілок, а у волостях, повітах та в губернії волосних, повітових та губернського комітету селянської спілки; заснування в селах та у місті товариств «Просвіта»; влаштувати для бажаючих курси української мови.

Депутатами з'їзду обрано представників від повіту до Подільської губернської української ради. Ними стали: Відибіда, В. Козчрук, Пригода та С. Ющенко. Кандидатами – Северенчук та Павлюченко [5, с. 13].

21 травня аналогічний з'їзд проведено в Ольгопільському повіті, а 23 – у Проскурівському.

3 метою покращення роботи ради 23 червня проведено загальне зібрання. Запрошені мали можливість заслухати звіт голови Д. Марковича та секретаря ради про виконану роботу та завдання на найблищий час. Рада ухвалила декілька важливих постанов: звернутися до губернського комісара Александрова про призначення на посади комісарів з числа українського населення в Проскурові, Ямполі та Гайсині; негайної організації в Балтському, Летичівському та Новоушицькому повітах – повітових українських рад.

Для заснування повітових українських рад зібранням напрацьовано механізм виборів. Легітимність раді надав скликаний повітовий з'їзд. На з'їзд кожний населений пункт делегував від одного до трьох представників. Також в його роботі мали взяти участь представники від усіх просвітянських, учительських та селянських а також кооперативних організацій [8, с. 8].

Виконуючи постанову губернської української ради, 25 червня скликано Літинський повітовий з'їзд. Його делегатами стали 310 представників від селян, інтелігенції, робітників та кооперативів. На порядку денному розглядалися питання створення повітової української ради та ради солдатських та робітничих депутатів.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Діяльність українських громадських організацій неоднозначно сприймалася в повітах та містах. Так, вороже до українців ставилася Могилів-Подільська рада солдатських, робітничих депутатів. Її представники намагалися зірвати роботу повітового селянського з'їзду.

На Брацлавщині центром антиукраїнського руху було м. Немирів. В цьому місті викладацький склад місцевої гімназії «створив штаб україножерів та демагогічними випадками чинив опір українізації» [11, с. 4].

В деяких селах цього повіту селяни підбурювані немирівськими викладачами вимагали від просвітян та вчителів спілкуватися з ними російською мовою. Повітовий комісар на неодноразові звернення української громади призупинити дії агітаторів зайняв нейтральну позицію.

Гласні земського зібрання цього ж повіту під час обговорення ухваленого Центральною Радою Універсалу називали її керівництво союзником Вільгельма сухорукого. Призупинили антиукраїнські дії земства депутати селяни, які вийшли із засідання, а через відсутність кворуму воно було розпущено.

В селі Джулини місцеві селяни підбурювані агітаторами намагалися заборонити провести місцевій інтелігенції для селян вистави «Про ревізії» та «Бувальщина».

З метою протидії ворожій агітації в серпні місяці проведено засідання виконавчого комітету Подільської губернської української ради. Зібрання ухвалило звернутися за допомогою до Всеукраїнської Ради з наданням агітаторів для Подільського регіону.

Антиукраїнським були і військові підрозділи, які дислокувалися в регіоні. З вимогою забрати з Гайсинщини козаків та воєнну міліцію звернулася до повітового комісара Гайсинська рада селянських депутатів [13, с. 35]. Причиною звернення була більшовицька агітація, яку вели серед населення солдати та безчинства. Збунтувалося антиукраїнським ставленням донських козаків населення Летичівського повіту. Ці частини влада в спішному порядку передислокувала у Вінницю.

Українські громади активно допомагали владним структурам поширювати та роз'яснювати серед населення губернії текстів I та II універсалів, ухвалених Центральною Радою відповідно 10 (23) червня та 3 (16 липня). Так, 16 червня губернською

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

українською радою надруковано та розповсюджено в повітах 10 тис. примірників І Універсалу.

Спільними зусиллями громади встановлювали по селах пам'ятники Т. Шевченкові. Їх відкриття були завжди велелюдними та мали неабиякий розголос у волостях та повітах. Так, відкриття пам'ятника у містечку Верхівці Могилівського повіту зібрало до тисячі селян з навколишніх сіл. Захід пройшов під українськими прапорами та з гаслами «Хай живе автономна Україна».

Таким чином, навесні 1917 року в Подільській губернії було створено українські громади, які взялися активно поширювати серед населення ідею національного відродження. Члени українських громад проводили українські мітинги, долучалися до формування проукраїнських органів влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. Адамський В. Кооператори Поділля у розгортанні Українського руху на теренах краю у 1917 році // Дискурс кооперативної освіти і практики у рефлексіях ХХІ ст. Матеріали І всеукр. наук.-практ. конференції (м. Хмельницький, 18 листопада 2022 р.) / [редкол.: Ю. В. Телячий (гол.), С. В. Маркова, В. В. Дияк та ін.]. Хмельницький: ХКТЕІ, науковий відділ, 2022. С. 5-10.

2. Адамський В. Р. Проскурів у муніципальній кампанії 1917 року
https://shron1.chtyvo.org.ua/Adamskyi_Viktor/Proskuriv_u_munitsy_palnii_kampanii_1917_roku.pdf.

3. Єсюнін С. Проскурів в роки Української національно-демократичної революції 1917-1920 років
<https://khm.gov.ua/uk/content/proskuriv-v-roky-ukrayinskoyi-nacionalno-demokratychnoyi-revolyuciyi-1917-1920-rokiv>

4. Малюта О. В. Маркович Дмитро Васильович // Енциклопедія історії України : у 10 т./ редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К. : Наукова думка, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. 784с.

5. Нечипоренко П. Організація Брацлавського повітового українського з'їзду // Подільська воля (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. № 2-3. 19 червня. С. 12-14.

6. Повідомлення про маніфестацію в м. Солобківці // Нова рада (газета політична, економічна й культурна). Київ. 1917. 24 травня.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

7. Поділля в добу Української революції. Рік 1917: Документи та матеріали/ред.кол.: І. М. Шоробура, В. Р. Адамський, В. Г. Байдич, Ю. І. Блажевич та ін.; упоряд.: В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2017. 847 с.

8. Про загальне зібрання Подільської губернської ради громадських організацій // Подільська воля (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. № 2-3. 17 липня. С. 11-14.

9. Про збір грошей селянами села Серебринці на українські справи // Нова рада (газета політична, економічна й культурна). Київ. 1917. 18 серпня.

10. Про організацію української маніфестації в с. Кордилівка Вінницького повіту // Подільська воля (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. № 8. 10 липня. С. 16.

11. Про стан українського руху на Брацлавщині // Нова рада (газета політична, економічна й культурна). Київ. 1917. 26 липня.

12. Рекрут В. Нариси життя Гайсинщини. Українська революція (1917-1921 рр.): Події. Особи. Роздуми. Книга 1.: Доба Української Центральної Ради. (4 березня 1917-29 квітня 1918 рр.). Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля». 420 с.

13. Розвиток українського руху в Могилівському повіті // Подільська воля (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. № 7. 3 липня. С. 16.

14. Українська маніфестація у містечку Вороновиця // Подільська воля (журнал-тижневик). Вінниця. 1917. № 2-3. 23 травня. С. 27.

УДК 94:394.9(477.43/.87)(09)

*Роман Косперевич,
м. Вінниця*

МАЛОВІДОМИЙ НАРИС Є. СІЦІНСЬКОГО «З ІСТОРІЇ ВЗАЄМОВІДНОШЕНЬ ПОДІЛЛЯ Й УГОРСЬКОЇ УКРАЇНИ»

У статті розглядається нарис Є. Сіцинського «З історії взаємовідношень Поділля й Угорської України» (1919 р.) як важливого свідчення розвитку історичної думки на Поділлі у роки Української революції 1917-1921 рр.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Ключові слова: Україна, Є. Сіцінський, Федір Коріатович, Поділля, Закарпаття.

Визначний український історик Є. Сіцінський (1859-1937), засновник краєзнавчої школи поділлязнавства [1, с. 586], також здійснив внесок у вивчення зв'язків українських регіонів. Маловідомою працею вченого із цієї тематики є нарис «З історії взаємовідношень Поділля й Угорської України», опублікований у газеті «Життя Поділля» (Кам'янець-Подільський) 5 лютого 1919 р., привернення уваги до якого є метою зазначеного повідомлення. Зауважимо, що про цю публікацію Є. Сіцінського згадано у ґрунтовній монографії А. Трембіцького, але без аналізу її змісту. Дослідник відзначив і попередні приклади інтересу Є. Сіцінського до Закарпаття, згадавши його статтю «Прикарпатская Русь» у Кам'янець-Подільському виданні «Православная Подолия» у 1915 р. [3, с. 96].

На початку нарису Є. Сіцінський зауважив повідомлення преси про зайняття українським військом низки міст на Закарпатті на початку 1919 р., здійснено у контексті курсу УНР щодо забезпечення соборності українських земель. Це спонукало його звернутись до одного з епізодів минулого «цеї самої крайної полуднево-західної частини України», що пов'язував її з Поділлям [2, с. 2]. Йдеться про діяльність подільського князя з литовської династії Гедиміновичів Федора Коріатовича. Автор коротко торкається обставин його появи на Поділлі внаслідок битви на Синій Воді у 1363 р. (сучасні дослідники датують її 1362 р. [4, с. 18]), припускаючи що це «може річка Синюха, на границі Поділля та Херсонщини» [2, с. 2]. Традиційно згадуючи про чотирьох Коріатовичів в регіоні, Є. Сіцінський вважав, що два з них – Юрій і Федір «не годились зі скромною ролею князів Поділля», за яке вже суперничали Польща та Литва [2, с. 2]. Юрій стає воєводою Молдавії, а Федір «став шукати собі уділа чи влади в Угорського короля, і одержав на Угорській Україні (нині – Закарпатська область України) місто Мункачів (тепер – Мукачево) з тамошнім округом» [2, с. 2]. Але автор зауважує відсутність точної дати цієї події та вказує на можливість його перебування там ще до приходу на Поділля. Зрештою, він згадує про спадкування Федором уділу його батька у Новгородку Литовському (нині – Новогрудок, Білорусь) та повернення на Поділля після смерті старших братів.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Однак ця подія збіглась у часі з боротьбою за владу у Великому князівстві Литовському, коли до влади у ньому прийшов Вітовт. Цього не визнали удільні князі, зокрема, Федору Коріатович. Це викликало похід Вітовта на Поділля та його захоплення у 1394 р. Після цього Федір перейшов на Угорську Україну, де мав володіння. Він носив титул Подільського князя і був намісником Бережського округу. Йому «приписують» заснування де-яких національних інституцій і навіть закріплення української колонізації за Карпатами». У цьому Є. Сіцинський погоджується з народними переказами, що разом з Коріатовичем в Закарпаття прийшло «багато народа з Поділля (до 400.000 по деяких звістках) і вони заселили теперішню Угорську Україну. Таким чином ця Україна була якби подільською колонією». Зауважимо, що сучасні дослідники не вважають ймовірною таку велику кількість переселенців.

Незважаючи на окремі неточності у статті Є. Сіцинського, вона залишається свідченням розвитку історичної думки на Поділлі у роки Української революції 1917-1921 рр. У зв'язку з цим публікуємо текст Е. Сіцинський «З історії взаємовідношень Поділля й Угорської України», зберігаючи його орфографічні особливості.

Сіцинський Е. З історії взаємовідношень Поділля й Угорської України. [2, с. 2].

Газети сповістили, що минулого січня українське військо заняло на Угорській Україні старинні міста Мункачів і Унгвар, чи Ужгород.

З приводу цього я хочу розповісти про долю цієї відділеної від нас високими горами країни, цієї самої крайної полуднево-західної частини України, й пригадати один епізод з історії Поділля XIV віку, з якої події побачимо, що та закарпатська земля та її українське населення мали колись близьке відношення до нашого Поділля.

Угорська Україна здавна була відділена політично від передкарпатської України, себ-то від Галичини, жила своїм окремим життям Тут з давних давен жили гірські українці, випасали на «полонинах» свої худоби, в долинах мали свої оселі. Угри, прийшовши сюди з кінцем IX віку, застали тут, в Карпатських горах, українців-русинів. В послідуючих віках за цю закарпатську країну йшла постійно боротьба між Галичиною та

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Угорщиною, поки не перейшла та земля до Угорщини. Вона була поділена, як і вся Угорщина, на округи, іменуємі столицями, або комитатами. Більші частини українського розселення припадають на п'ять столиць: Шаришську, Зем[п]лінську, Ужську, з містом Ужгородом, або Унгваром, Бережську з містом Мункачєвом й Марамарошську. Українське населення цих комитатів уявляло собою селянство, яке з часами стало поневоленім, обтяженим ріжними тягарями, темним і бідним. В ролі привілеєвано[і] людности були чужі елементи – угорськ[і] та німецькі. Одиноким проявом національності й разом і звязком для українського населення Угорщини була православна віра, яка тут існувала з незапам'ятних часів. Опісля в XVII ст. тут, як і в Галичині та на Поділлі, стали заводити церковну унію, з приводу чого бували тут народні повстання. В кінці кінців з другої половини XVIII ст. тут запанувала унія.

Словом – доля закарпатської України, що до соціального та релігійного становища, була така, як і нашого Поділля та Галичини, з тою тільки різницею, що на Поділлі унія з кінцем XVIII ст. перестала мутити народ, а в Угорській Україні і в Галичині вона й досі існує.

Доля народу однакова, але політично Закарпатська Україна і Поділля були відділені, жили окремим життям. І географічно ці дві країни відрізані Карпатами. Але колись – це було в XIV стол. був момент в історії, коли Поділля й Угорська Україна мали близькі відносини.

Про це й буде даліше наша оповідання.

Коли року 1363 великий князь Литовський Ольгерд розбив татар на Синій Воді (може річка Синюха, на границі Поділля та Херсонщини) і заняв Поділля, то віддав цю землю своїм племенникам князям Коріятовичам. Це були чотирі сина Ольгердового брата Коріята. Коріятовичі прийшли в Подільську землю, ввійшли в прияз[н]ь, як говорить літопіс, з отаманами – представниками місцевих громад, а баскакам, себ-то зборщикам татарської данини, не давали «вихода» і стали боронити Подільську землю від татар, засновувати міста, будувати фортеці. Так з'явилися фортеці в Смотричу, Кам'янці, Бакоті, Винниці.

Два брати Коріятовичі Юрій й Федір не годилися зі скромною ролею князів Поділля, бо на те Поділля було їх чотирі і, крім того, Поділля було тоді небезпечним уділом, спірним шматком між

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Литвою, котра заняла цю землю, та Польщею, котра, захопивши вже тоді Галичину, заявляла свої претензії і на Поділля. Ці два Подільські князі увійшли в зносини з сумежними землями Молдавією й Угорщиною й там шукали собі «уділів».

Незадовго перед тим православні волохи (предки теперішніх румун та молдован) поселились на південних узгіррях Карпат, в Мармарошським окрузі на Угорщині, але терпіли тут прикрости від Угорського короля Людовика, завзятого, нетерпимого католика і через те двинулись на обшарі Молдавії й розселились між Дністром та Прутом. Добиваючись незалежного укладу в своїм життю, вони запросили до себе воеводою Подільського князя Юрія Коріятовича. Він до них і прийшов, але скоро там вмер; літопис каже, що його отруїли самі волохи, але через що – невідомо. Поховано його, по одним історичним звісткам, у Вашпольєвським монастирі в Молдавії за Берладью, а по другим відомостям – в Камянецькому замку, в замковій Покровській церкві, збудованій ним же разом з братом його Александром.

Другий Подільський Князь Федір Коріятович став шукати собі уділа чи влади в Угорського короля, і одержав на Угорській Україні місто Мункачів з тамошнім округом. Коли він одержав ту землю – в історичних звістках не ясно. По деяких відомостях Федір Коріятович володів Мункачевом ще до приходу Коріятовичів на Поділля, але здається там, в Мункачеві, він не жив. Більш відомо, що після смерти Коріята його уділ Новгородок Литовський одержав його син Федір, котрий там і перебував, а коли три інші брати Коріятовичі померали, то Федір прибув на Поділля й тут ро[с]поряжався тією землею.

Але в той час поробились значні політичні зміни, які захопи[ли] подільського володаря. Року 1386 була утворена унія Литви й Польщі під владою Ягайла-Владислава – великого князя Литовського [.] який став разом і королем Польським. Федір Коріятович повинен був присягнути на вірність Ягайлові. Але та унія визвала незадоволення українських верств громадянства в Литовським князівстві; представником того настрою з'явився стрічний брат Ягайла Витовт, син Кейстута, дядька Ягайлового. Він підняв повстання, і ця справа закінчилася умовою між Ягайлом і Витовтом. По тій умові Витовт став великим князем Литовським. Це не подобалось деяким литовським удільним князям. З'явилось знов повстання проти Витовта. В тім руху брав участь і

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Подільський князь Федір Коріятович, який також повстав. Витовт виступив з військом на Поділля проти непокірного подільського князя. Федір доручив своєму воєводі Нестаку в Кам'янці боронити Поділля, а сам подався на Угорщину, щоб там знайти собі якусь поміч. Витов[т] двинувся по Поділля з північного сходу, взяв подільські міста Брацлав, Сокоlecь (на Бугу) і підступив до Кам'янця. Завдяки сваркам між подолянами – українцями та волошською залогою, яка була в Кам'янці, Витовтові удалося взяти Кам'янець і захопити там воєводу Не[с]така. Після цього Витовт настановив по подільських містах намісників своїх.

Це було року 1394.

Тоді-то Подільський княз[ь] Федір перейшов на Угорську Україну, де він володів Мункачевом в Бережській столиці, де й заставався до своєї смерті, себ то до 1414 року.

Перебуваючи в Мункачеві Федір Коріятович носив титул Подільського князя і був «наджупаном», чи намісником Бережської столиці і взагалі став замітною історичною особою. Про його діяльність в Мункачеві нема докладних сучасних відомостей, але в пізніших історичних пам'ятках угорської України Федорові Коріятовичу приписують заснування де-яких національних інституцій і навіть закріплення української колонізації за Карпатами.

Цьому князеві приписують заснування в Мункачеві православного монастиря Св. Николая на Черничій горі. Монастир цей пізніше став кафедрою угро-українських єпископів, зпочатку православних, а потім уніятських, і на протязі кількох століттів був центром церковного і взагалі духовного життя угро-українського народу. Заховалась досі грамота Федора Коріятовича, дана ім Мункачевському монастиреві 1360 року, як фундушевий запис, але тепер де-які історики признають, що та грамота не правдива.

Коли в XVII ст. в Мункачівськiм монастирі була збудована камінна церква на місці сторовинної дерев'яної, то на тій новій церкві був зроблений такий напис:

Теодор Коріятович князем бил, за отпушення грехов монастир зробил, древяна церква от віку заставала, атеразчейшого року 1661 каменная стала През Константина воеводу молдавскаго З Нецелю на имя госпожею его. Владикою на той час Іоанникій заставал, Зо Мстичово (свого маєтку) о томся пильно страв і той камень зробити дал.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Року 1661 мая 13.

Федір Коріятович прийшов на Угорську Україну не сам, а з своєю ріднею, і навіть, по деяких звістках, з множеством народа.

Після смерти Федора Коріятовича вдова його (на імя Кіріяна, а по другоїм Доминика, але це здається, все одно: перше імя по грецьки, а друге по латинському перекладові), а також дві його дочки Анна й Марія володіли деякими землями в Мункачівським окрузі [] про них є спомини в тогочасних угорських документах. Народні перекази говорять, що з Коріятовичем прийшло на Угорщину в Мункачів і в Бережську та Мармарошську столиці багато народа з Поділля (до 400000 по деяких звістках) і вони заселили теперішню Угорську Україну. Таким чином ця Україна була якби подільською колонією.

Список використаних джерел та літератури:

1. Піскова Е. М. Сіцінський (Сецинський) Юхим (Євфимій) Йосипович // Енциклопедія історії України. К., 2012. Т. 9.
2. Сіцінський Е. З історії взаємовідношень Поділля й Угорської України. // Життя Поділля. 1919. № 40. 5 лютого.
3. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859-1937): наукова та громадська діяльність. Хмельницький, 2009.
4. Федака С. Д. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача ... ». Історичний нарис. Ужгород, 2017.

УДК 378.091.212(477.43-21)КПДУУ «1918/1920»:316.62

*Олександр Завальнюк,
м. Кам'янець-Подільський*

СІЛЬСЬКА МОЛОДЬ У КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, ВИЖИВАННЯ, ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА, ГРОМАДСЬКА/ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА УЧАСТЬ У ЗАХИСТІ УНР (1918-1920 РР.)

Досліджується питання про місце сільської молоді у складі студентів, професійній підготовці, громадському житті Кам'янець-Подільського державного українського університету та національному державотворенні. Зроблено спробу з'ясувати приблизну чисельність

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

хлопців і дівчат із сіл та містечок, їхнє ставлення до виконання своїх навчальних обов'язків, патріотичні переконання, соціальні аспекти, громадську/творчу діяльність та участь у державотворчих процесах.

Ключові слова: *сільська молодь, Поділля, Волинь, Галичина, Бессарабія, Північна Буковина, Кам'янець-Подільський державний український університет, студенти, освітній процес, матеріальне забезпечення, громадська активність, поетична творчість, захист національних інтересів.*

Тривала демографічна криза в незалежній Україні, а також більш як 10-річна сучасна російсько-українська війна, що негативно позначається на усіх сферах життя держави і суспільства, позначені зменшенням народжуваності і скороченням загальної чисельності населення, яке розпочався ще в середині 1980-х рр., посилили співвідношення жителів міст і сіл на користь першого. Ці зміни стали довготривалою тенденцією, яка перейде у наступні десятиліття. То ж, коли мова заходить про майбутні покоління інтелігенції, то стає зрозуміло, що основним джерелом її формування має бути міська молодь. Щоправда, історичний досвід свідчить, що у минулі періоди, зокрема й в доленосні 1917-1921 рр., ситуація була іншою – в демографічній структурі населення України переважали сільські жителі, які, щоправда, за кількістю випускників середніх шкіл з правом на здобуття вищої освіти поступалися міським. Українська влада відкрила реальні можливості для хлопців і дівчат із сіл та містечок отримати університетську національну освіту і таким чином поступово збільшити на селі прошарок кадрів інтелігенції. Про це засвідчує, зокрема, досвід Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ), який функціонував у той час.

Ініціатори заснування університету в Кам'янці-Подільському вважали, що доступ до нього повинні мати вихідці із усіх українських губерній, перш за все Поділля, де на 1 січня 1918 р. проживало 4 млн. 179 тис. 930 осіб, 89,5% з яких становили сільські жителі [4, с. 31, 32]. Треба було враховувати, що жителів села, які, наприклад, наприкінці XIX ст. закінчили середні (середні спеціальні) заклади освіти, нараховувалося усього 946 осіб (0,11% цієї групи) [12, с. 234]. До Першої світової війни ці показники дещо змінилися, але не суттєво. Тобто для наповнення аудиторій студентами потрібно було подбати, аби до вишу потягнулася, крім

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

міської, ще й підготовлена сільська молодь із сусідніх регіонів, якої було немало; звісно ж, вони закінчили російські середні школи (перші українські гімназії з'явилися у Києві тільки у 1917 р.). До уваги бралася і сільська Бессарабія, вихідці з якої щороку вступали до російських університетів на українській землі [12, с. 34], а також Волинь, Буковина й Галичина [11, с. 109].

19 жовтня 1918 р. розпочала роботу університетська комісія із зарахування бажаної молоді студентами різних факультетів. Ця робота тривала і під час навчального року. Згодом оголосили новий прийом хлопців і дівчат на усі 5 навчальних структурних підрозділів. Це забезпечило ріст студентського контингенту. Якщо наприкінці 1918 р. у виші нараховувалося 414 дійсних студентів і вільних слухачів, то вже наприкінці 1919 р. – 1497, а у вересні 1920 р. – майже 2000 [11, с. 19]. Секретар університетської комісії міської думи О. М. Пащенко, яка добре володіла інформацією про контингент слухачів К-ПДУУ, згадувала, що «Університет наблизився до села. До тієї пори рідко коли можна було на селі зустріти людину з вищою освітою, навіть студента, - бо коли пробивався хто з синів селянських на академічні студії, він уже не вертався в своє рідне село, а тримався великого міста, де вишукував собі якихось засобів до життя й праці, щоб втриматися в великому місті під час науки. Тим більше не було надії на його повернення до простого рідного люду, коли закінчував вищі студії. Тепер же [після відкриття К-ПДУУ. – Авт.] з якогось села Черча* чи Білої* могли доїжджати, а з Янчинець*, Жабинець* навіть приходити просто з-під солом'яної стріхи по широких сходах Університету по науку» [11, с. 123-124]. Звісно, це були винятки. Більшість сіл, які давали абітурієнти, були на чималій відстані від університету і щоб здобути тут вищу освіту, їм треба було шукати житло у місті.

Встановити кількість студентів, які прибули на навчання із сільської місцевості, не просто. Річ у тім, що у канцелярії студентських справ (КСС) вишу, яка приймала від абітурієнтів передбачені умовами вступу документи та вели книгу обліку, не фіксували місце проживання молоді та їх домашні адреси [5]. Очевидно, що на той час це не мало принципового значення. Набагато більшу роль для адміністрації університету відгравали записи про отриману освіту і виконання хлопцями військового обов'язку. Щодо особових справ студентів, які повністю не збереглися, то і вони не вносять належної ясності у це питання,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

адже у багатьох із них відсутні автобіографічні дані, які нас цікавлять у першу чергу. Можна вважати, що об'єктивних джерел, які б повністю засвідчили про місцевість, з якої походила студентська молодь, у розпорядженні дослідника практично немає. Хоча певні дані дають окремі мемуарні видання.

Характеризуючи студентський контингент університету, який навчався у 1918-1919 навчальному році, приват-доцент Л. Т. Білецький у своїх споминах зазначає, що «студентство Кам'янецького університету було переважно із близьких і дальших закутків Поділля і навіть Волині» [1, с. 153], тобто із сільської глибинки, які не мали жодних переваг при зарахуванні. Можна припустити, що у кількісному вимірі це становить приблизно 250 хлопців і дівчат. Такої ж думки інший приват-доцент цього вишу, Д. І. Дорошенко, який викладав у лютому – на початку квітня 1919 р. Він наголосив, що, за його спостереженнями, цей університет «цінило ... сільське Поділля: більшість студентів** було з провінціальної сільської інтелігенції, дітей селян, містечкових міщан, духовенства. Вписалося в слухачі багато народних учителів та священиків. Ці кола дуже шанували університет і любили його» [7, с. 412]. За даними КСС, станом на 1 липня 1920 р. із 1401 студента 34%, або, за нашими підрахунками, 476 осіб були вихідцями із селянства [9, с. 214]. До цієї кількості не увійшли ті, що походили із духовенства та учителів села. Тож загальна кількість сільської молоді у виші реально сягала понад 500 осіб, переважну більшість з яких становили юнаки. Усі вони навчалися на фізико-математичному, історико-філологічному, богословському, правничому і сільськогосподарському факультетах. Достовірно встановлено імена відносно невеликої групи з цього загалу. Так, дійсними студентами були Іван Ардатов (математичний відділ фізико-математичного факультету), Олександр Довбня, Сергій Зайцев (природничий відділ фізико-математичного факультету), Михайло Сочинський, Дмитро Танчук, Віра Чудіна, Яків Гольчевський, Валер'ян Поліщук, Євген Шостацький (історико-філологічний факультет), Степан Ворончук, Семен Гуцуляк, Лаврін Загребельний, Омелян Колодрубський, Яків Огородник, Зіновій Футурович, Любов Черновцан, Франц Яворський (правничий факультет); вільними слухачами навчалися Афеноген Арабський, Микита Годованець, Степан Грещенко, Домет Олянчин, Михайло Котляренко, Володимир Свідзінський

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

(історико-філологічний факультет), Юліан Каменецький, Василь Сочинський, Тодось Недужий, Іван Фещенко-Чопівський, Іван Шевченко – майбутній письменник Іван Дніпровський (правничий факультет) [8, с. 414, 452, 527, 528, 455, 521, 540, 542, 546, 550, 552, 570, 589, 590, 591, 592, 593, 595, 601, 606, 608, 609, 610; 2, с. 12; 14, с. 265].

Матеріальне становище студентів, які вийшли із сільських населених пунктів, переважно було досить складним. Не випадково ректор І. І. Огієнко під час відкриття вишу 22 жовтня 1918 р. публічно заявив: «Зрікаюся від мого ректорського утримання за цей рік на користь першому бідному синові селянина, що прийде від сохи до Кам'янець-Подільського Університету, і утворюю першу стипендію селянську мого імені при цьому університетові» [10, с. 87]. Державних стипендій було обмаль. У 1918-1919 навчальному році їх нараховувалося усього 12, наступному – 50. Хворим надавалася матеріальна допомога. Станом на червень 1920 р. її отримували 67 студентів, серед яких були і вихідці з села. Безкоштовні і дешеві обіди в студентській їдальні в березні 1920 р. отримували загалом 77 незаможників [9, с. 329, 330, 333, 334].

Після повалення гетьманського режиму і приходу Директорії до влади Подільський регіон потрапив у вир збройної боротьби республіканського війська з Червоною армією, яка намагалася повалити українську демократичну владу. Ця боротьба тривала до кінця літа 1919 р., доки на зміну російським більшовикам не прийшли збройні сили Денікіна. Матеріальне становище викладачів, різних категорій працівників і студентів К-ПДУУ значно погіршилося. Однією із причин стала втрата зв'язку з родинами, які допомагали вихідцям з села продуктами і коштами. Молодь вимушено пішла шукати заробітків у місті. Їхня робота припадала на першу половину дня. Однак з приходом до Кам'янця-Подільського загону Червоної армії, який запровадив тут нову політику, зокрема продовольчу розверстку для сільських виробників, місто втратило з ними попередні ринкові зв'язки, продукти подорожчали. За повідомленням преси від 29 квітня 1919 р. «зараз населення як міста Кам'янця та і повіту голодує. Хліба нема і нема звідки його чекати. З другої місцевости привезти не можна, бо і повіт не дасть і нема чим привезти. ...Ціни на продукти ... почали різко підніматися вгору» [12, с. 731-732].

Тому адміністрація вишу пішла студентству на зустріч і перенесла заняття на другу половину дня. Студентське

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

самоврядування у лютому 1920 р. звернулося до ректора з проханням виділити кошти на студентську їдальню, де молодь обідатиме за невисоку плату, а також на університетський буфет, у якому можна буде отримати недорогої вечерю. Щодо стипендій, то, на їхню думку, їх місячний розмір має становити щонайменше 2 тис. крб., хоча вважали, що за такі гроші «все ж не можна прожити» [12, с.321].

Не всі студенти могли вносити плату за право навчання в університеті (125-150 крб. в семестр). Чимало вихідців з села просили адміністрацію допомогти їм у різних формах: 1) призначити державну стипендію, 2) надати разову матеріальну допомогу, 3) звільнити від внесення згаданої семестрової плати та ін. Враховуючи загальний невтішний стан із матеріальним забезпеченням студентської молоді, міністр освіти І. І. Огієнко 31 січня 1919 р. надав правлінням двох українських університетів, зокрема й К-ПДУУ, право, по-перше, звільняти від внесення плати за право здійснювати навчальну працю до 30% дійсних студентів і вільних слухачів; по-друге, надавати молоді стипендії за поданням факультетів. Крім того, очільник освітнього відомства поставив завдання поліпшити роботу студентської їдальні, де були дешеві обіди, а також надав бажаючим студентам право навчатися не упродовж 4-х, а 3-х років, що призвело б до зменшення родинних витрат на їхнє утримання [10, с. 120, 125, 128]. Щоправда, повернувшись на посаду ректора, І. І. Огієнко у жовтні 1919 р. визнав, що «наша університетська допомога на стипендії не такі великі, щоб студент міг цілком прожити на них» [10, с. 168]. Іншими словами, хлопці і дівчата й далі змушені були шукати заробітку в самоврядному і приватному секторах. Молодь заснувала кооператив «Самодопомога», який мав свою крамницю, де за доступними цінами реалізовували продовольство і промислові товари. Станом на 15 лютого 1920 р. пайовиками цього об'єднання нараховувалося 270 осіб. Ті, хто не мав коштів для кооперативної діяльності, зініціювали оренду університетської землі для самостійного ведення господарства. Ними були здебільшого вихідці з села, які мали відповідний досвід роботи в полі. Однак, для обробітку орендованих 5 дес., які поділили на 44 городи, у них не було коштів. На допомогу їм прийшло правління університету, яке затратило на це 1,5 млн. крб. Повернути такі кошти городники не могли, оскільки більшість з

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

них передали свої права на господарювання стороннім особам за окрему плату. Цьому посприяло встановлення у місті влади більшовицького ревкому [9, с. 339-340].

Молодь важко справлялася із матеріальною скрутою, боляче реагувала на неможливість повного задоволення свої харчових потреб. Так, 39 студентів сільськогосподарського факультету 24 березня 1920 р. писали деканові про своє плачевне становище: «Більшість з нас очікує тільки кращої погоди, щоби на манівці рушити до родинних або інших місць, де вимоги до життя будуть більш терпимі, [ніж у Кам'янці-Подільському]. Частина, передусім товариші-галичани, ... не маючи вороття до родинного гнізда, буде мусіла залишити навчання і йти на щоденний фізичний заробіток шматка хліба ради. Залишиться тільки невеличкий відсоток кам'янчан і студентів-дооколичних [із околиць. – Авт.], заможних священників і селян, які мають змогу забезпечити своїх дітей перед голодівою» [11, с. 749]. Ситуація на краще дещо поліпшилася влітку, однак ненадовго. Відновлений 12 липня 1920 р. більшовицький режим повернувся до практики продрозкладки і забрав у навколишніх селян усі рештки, що призвело до погіршення харчового забезпечення міста. Не випадково у жовтні 1920 р., коли у місті вже діяла українська влада, голова ради студентських представників Микола Олійник змушений був заявити, що «кращі молоді сили студентство розпорошує в боротьбі за шматок хліба. Матеріальна скрута його досягла апогею» [11, с. 756-757]. Окремі хлопці і дівчата помирали через гострі інфекційні захворювання. Десятки вихідців із села вимушено покидали навчання і поверталися до своїх домівок, щоб мати змогу вижити у домашніх умовах, залишивши нереалізованою мрію про вищу освіту.

Студенти сільського походження загалом сумлінно ставилися до виконання своїх навчальних обов'язків, тягнулися до професійних знань, оскільки мріяли про майбутню трудову діяльність за фахом, сімейний стан і отримання належного матеріального забезпечення від праці. Відповідно до існуючих вимог вони записувалися на обов'язкові лекційні курси і дисципліни за вибором, які викладалися українською мовою, отримували студентські книжки, у яких після завершення читання тих чи тих курсів, на які записувалася молодь, викладачі робили відмітки про складені іспити та заліки. У зв'язку з тим, що

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

професори і приват-доценти не завжди дотримувалися тривалості занять у другій половині дня, траплялося, що останні лекції тривали менше встановленого часу, що дуже не подобалося слухачам. Не сприймали вони і самовільного рішення окремих лекторів про читання лекцій замість проведення практичних занять. Особливо гостро молодь критикувала практику проведення занять в межах одного і того ж дня в різних навчальних корпусах, що призводило до певної напруги, адже переходити доводилося по кілька разів на день і не завжди встигали прибути до початку наступного заняття [9, с. 273].

Відвідування лекцій і практичних занять було в основному задовільним, хоча траплялися прогули, пов'язані з надмірною тривалістю заробітків в приватних господарствах, перевтомою, хворобами, непередбаченими сімейними обставинами. Готуючись до занять, вони не завжди могли отримати потрібну для практичних занять навчальну літературу, якої взагалі серйозно бракувало. До того ж, не завжди їм видавали підручники та посібники, які значилися в каталозі. Однією з причин цього було те, що потрібні видання опинилися на руках однокурсників, працевлаштованих в університеті – канцелярії та бібліотеці, які мали право користуватися дома літературою (не більше двох найменувань) упродовж одного місяця. Студент математичного відділу фізико-математичного факультету Микола Гадзінський, який упродовж трьох місяців не міг отримати з бібліотечного фонду потрібні книги, звернувся з критичною заявою до ректора і проханням негайно виправити становище. Його підтримали 27 однокурсників [12, с. 490].

Після складання усіх передбачених семестрових іспитів декани зараховували студентам семестри. І лише після цього можна було записатися на наступний семестр/навчальний рік. «Боржники» такого права не мали.

Відомо, що окремі студенти, в минулому сільські хлопці, допомагали керівникам студентських гуртків в організації їхньої роботи. Так, Омелян Колодрубський був старостою бібліотечно-архівного, а Юліан Каменецький – протиалкогольного гуртка. Павло Василюк завідував метеорологічною станцією. В географічному гуртку прочитали для своїх товаришів підготовлені змістовні наукові реферати Юліан Каменецький («Український нарід як самостійна одиниця»), Павло Василюк («Історичний

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

погляд на будову поверхні землі») та ін. [12, с. 345, 350]. Взагалі в студентських гуртках було чимало сільської молоді, які поглиблювали свої знання з різних наукових галузей, виробляли вміння публічно виступати, обґрунтовувати свої думки доведеними фактами, працями зарубіжних і вітчизняних вчених, а також робити відповідні висновки.

Важливе значення для виховання патріотичних почуттів усіх студентів, зокрема й вихідців з села, було читання україномовної преси, яка систематично доставлялася до фундаментальної бібліотеки. Десятки періодичних видань («Вісті Української Народної Республіки», «Україна», «Життя Поділля», «Слово», «Селянська громада», «Трудова громада», «Трудовий шлях», «Новини», «Наш шлях», «Новий шлях», «Боротьба», «Визволення» та ін.), які здебільшого виходили у світ по кілька разів на тиждень, вміщували сотні інформаційних матеріалів про життя країни, її політичні структури, військо, економіку, церкву, культуру та освіту, зарубіжні події. У відповідні періоди тут з'являлися повідомлення про діяльність вищих органів державної влади УНР. Молодь цікавили історичні та літературно-етнографічні нариси, авторами яких були їхні наставники, звіти про відзначення роковин від дня народження Тараса Шевченка, його вірші. Усе це сприяло збагаченню їхнього світогляду, виховувало гордість за приналежність до української нації, зміцнювало переконання у необхідності захищати її від зовнішніх та внутрішніх ворогів. Важливе значення мало відвідування ними в університеті української церкви св. Миколая, де Служба Божа велася рідною мовою.

Зарахована на навчання сільська молодь прилучилася до вирішення різних загальних справ, починаючи з підготовки до проведення пишного свята відкриття університету. 18 жовтня ректор провів з представниками студентства зустріч, під час якої запропонував їм надати «допомогу прикрашувати Університет й про найкраще керування порядком на святі». Після цього були проведені загальні збори студентів-українців, на яких обмірковували питання про їхню участь в організації велелюдних урочистостей з нагоди відкриття їхнього вишу. Присутні обрали тимчасовий комітет і доручили йому подбати про залучення студентської молоді до співпраці з професурою та їхньої технічної допомоги ректору, університетській комісії в проведенні запланованих на

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

22 жовтня заходів. Поставлене завдання було швидко реалізовано. За згодою відповідальних осіб студентів залучили до роботи розпорядниками (по суті, технічними помічниками). Через контакти студенток з дівчатами у с. Баговиця Кам'янецького повіту до вишу привезли цілий віз квітів – купчаків, вальків і чорнобривців, якими прикрасили актовий зал, де 22 жовтня відбулося відкрите засідання ради професорів К-ПДУУ у зв'язку з його урочистим відкриттям. За свідченням преси, цілий тиждень «звозили гілля та квіти селяни з суміжних сіл», а студенти й студентки разом з просвітянами та членами університетської комісії, міського і земського самоврядувань «енергійно працювали над декоративним убранням просторого будинку технічної школи [тут розмістився університет. – Авт.] на «нових началах», вулиць міста та урядових і громадських інституцій». З квітів виготовили вінок, яким обгорнули портрет Тараса Шевченка. Чимало молоді зустрічали і супроводжували гостей до будинку університету. Коли гості заходили в приміщення університету, то їх зустрічав студентський загаль, який розмістився перед входом і вздовж східців з першого на другий поверх.

Під час урочистої церемонії від імені здобувачів вищої освіти виступив вільний слухач історико-філологічного факультету, син селянина-каменяря, демобілізований військовик і народний поет Степан Грещенко, який заявив: «З пошаною приймають студенти-діти народу дарунок народу, свого батька, в вірні руки передав він свій здобуток, бо всі сили, всі здібності свої ми віддамо праці і в ньому, і поза межами його, праці на користь над зміцненням нової фортеці української культури. Не хвилюйся, батьку. Діти не зрадять тобі. Є в тебе школа і не загине вона, ми на варті весь час». Коли 23 жовтня поважні столичні гості від'їжджали потягом від станції Кам'янець-Подільський, то, завдяки студентам, у кожному купе радували око вазони з незабутніми подільськими айстрами, які нагадували про подарований візитерами святковий настрій щасливій університетській громаді [14, с. 104, 113, 128, 133, 136, 141, 146].

У одноденній, газеті «Свято Поділля», виданій кам'янець-подільськими просвітянами до відкриття К-ПНУ на 8 широкоформатних сторінках, на першій із них красувався теплий вірш Степана Грещенка «Свято на Поділля. (На відкриття Університету)», який викликав у читачів піднесений настрій і

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

радісні сльози. Ось його зміст: «Дай, брате, обійму! / Дай хоч – привітаю! До серця пригорну тебе. / Зі святом урочистим, / У нас на Поділля, тебе вітаю. / На сльози мої не зважай... / Єй богу я плачу / Не з туги, не з жалю – / То з радощів сльози біжать. / Не все-ж тії люди, / Що були рабами, І Тепер такі стали, як всі? / Невже-ж тії люди – / Невольники скуті / Єсть вільнії зараз? – скажи! / Невже-ж зникла кривда, / І ріднее слово / Вже вільнее в нашім краю?... / Дай, брате іще раз / Тебе поцілую, / Бо вірю... і вірить боюсь. / А ти, рідний брате / І щирий мій друже, / На сльози мої не зважай – / То сльози не горя, / Не мук раболіття, / То радощів сльози біжать» [3].

Представники села були досить активними у студентському житті, користувалися авторитетом серед університетської молоді. Так, під час виборів до ради студентських представників (РСП) К-ПДУУ, які відбулися 15-16 лютого 1920 р., серед обраних 14 українців-активістів значилися Юліан Каменецький, Володимир Свідзінський, Омелян Колодрубський, Лаврін Загребельний та ін. вихідці із сільської місцевості [12, с. 323]. РСП зініціювала видання журналу «Нова Думка», де вміщували літературні і публіцистичні твори молоді, привертати увагу до існуючих університетських проблем, розповідали про діяльність студентських громадських організацій. Не стояли осторонь цієї справи і вихідці з села. Йдеться про літературні твори Валеріана Поліщука, Микити Годованця, Володимира Свідзінського та ін. [9, с. 394]. Валеріан Поліщук піддавав критиці окремі факти із життя університету, які, на його переконання, свідчили про утиски студентів, ігнорування їхньої думки [12, с. 340-342].

Чи не найгучнішою акцією РСП мав стати ініційований загальними зборами студентів Всеукраїнський студентський конгрес у Києві 1 жовтня 1920 р. Комісію (13 осіб), якій доручили відповідну організаційну роботу, очолив Валеріан Поліщук [12, с. 331-332, 334-335, 352]. Однак довести задум до логічного завершення не вдалося через воєнні події.

Студенти К-ПНУ, незалежно від місцевості, де народилися, гаряче підтримували українську державність, добровільно виступали на її захист, йшли по мобілізації до Армії УНР, демонстрували щирий патріотизм і любов до Батьківщини. Після повалення влади гетьмана у Києві Рада студентських представників направила телеграму Директорії, у якій вітала «світлич борців за

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

ранок життя України» і висловила здравницю на честь УНР. Для допомоги родинам козаків, які загинуло в бою під столицею, Українська студентська громада (УСГ) університету 29 грудня 1918 р. вечірку і збрала 181 крб. 20 коп. На загальних зборах громади 22 грудня того ж року ухвалили сформувати студентську сотню для участі у збройному захисті республіки. Рада УСГ кілька разів зверталася з відозвою «До організованого студентства, середнешкільників та слухачів підготовчих курсів» і закликала юнаків вступати до молодіжного збройного формування. 9 січня 1919 р. загальні збори тієї ж громади ухвалили послати своїх представників до військових частин кам'янець-подільської залози для інформування їх про становище в країні і нову демократичну владу. Трохи згодом на спільному зібранні УСГ і козаків студентської січової сотні ухвалили направити до столиці своїх делегатів для погодження плану дій. Але потрібного результату не досягли, оскільки вищі органи УНР евакуювалися з Києва до Вінниці. Бажання захищати столицю студенти-воїни не реалізували. Однак сотня, якою командував Павло Василюк, не була розформована, вона продовжувала існувати, проводила військові навчання, готувалася до майбутніх подій, де вона могла бути потрібною як патріотична сила.

Під час першої більшовицької окупації Кам'янця-Подільського з середини квітня до 2 червня 1919 р. окремі студенти покидали навчання, перебиралися через Збруч і приєднувалися до українських військових частин, які знаходилися в Галичині та готувалися до проведення гучної наступальної операції на Поділля і Волинь [11, с. 327]. Зокрема, під час наступу III дивізії Армії УНР на Кам'янець-Подільський одна частина студентського збройного формування вийшла назустріч українським козакам, що рухалися з боку Скали-Оринина, а інша патрулювала в місті, забезпечуючи порядок і спокій та не даючи змоги різного роду грабіжникам поживитися статками кам'янчан і майном установ і закладів, які спішно евакуювалися, вчинити єврейський погром [9, с. 368-369].

Згаданий сотник Степан Грещенко добровільно пішов до українського війська навесні 1919 р. У двобої з червоноармійцями в с. Жердя Кам'янецького повіту він загинув, забравши до могили двох озброєних московських зайд, які прийшли на Поділля нищити владу УНР [15, с. 265-266]. Микита Годованець відгукнувся на цю подію своїм зворушливим віршем, завершальні рядки якого

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

були адресовані ширим українцям: «Чи чуєш погребний, читачу, мій дзвін? /То згинув борець, вірний син України. / Не живши для себе, наш лицар загинув, / Умер передчасною смертю він / За вічну ідею: весь пал почуття / Приніс він у жертву своєму народу. / За Краю коханого щастя й свободу / Він склав нерозквітне коротке життя» [2, с. 48]. Тим самим автор підсилював популярну серед студентства ідею жертвності молоді заради незалежної України.

У червні 1920 р. чимало юнаків, вихідців і з міста і з села, отримавши мандати від Подільської організації Національного союзу і Української студентської громади університету, пішли працювати інформаторами у підрозділі українського війська, зокрема II Подільського корпусу [5, арк. 7].

Згодом, у жовтні, коли Збройні сили УНР залишилися без польського союзника, їм довелося розраховувати тільки на власні сили у боротьбі проти переважаючої за чисельністю і озброєнням Червоної армії. Мобілізували і частину підготовлених до бою студентів. Студентська сотня К-ПДУУ, яка у складі Запорізької дивізії воювала на фронті під Проскуровом, через свого командира Павла Василюка, який раніше був членом РСР, направила загальним зборам студентів вищу телеграму, у якій висловила їм «гарячий привіт». Про себе повідомили таке: «Ми на фронті із [заздрістю] дивимось на тих, котрі зараз мають змогу учитися. Але гордимось тим, що укріплюємо залізну стіну, за котрою має можливість працювати єдина українська вища школа на користь українського народу» [12, с. 355]. Більшість студентів-захисників до університету так і не повернулися, оскільки військово-стратегічне становище було не на користь УНР. Разом із залишками війська вони перейшли на територію Польщі, де були інтерновані. Потім на них чекало важке емігрантське життя. Звідти на підрадянську Україну змогли повернутися лише окремі хлопці, долю яких встановити не вдалося.

Отож, у студентському загалі Кам'янець-Подільського державного українського університету щонайменше третину становили вихідці із села, які мали намір здобути національну вищу освіту і реалізувати себе в одній із пропонованих тут спеціальностей. Більшість із них були дітьми незаможних селян, мали мізерні статки, що заставляло шукати у міському середовищі можливості заробити на прожиття. Матеріальну допомогу від

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

держави отримували лише кілька десятків із них. Попри складні умови життя, переважаюча частина сільської молоді задовільно виконувала поставлені державою, керівництвом вишу та факультетів освітні завдання, поглиблювала свої знання у наукових гуртках, на своєму рівні піклувалася про вдосконалення діяльності університету, зокрема щодо раціональної організації навчальної праці окремих навчальних підрозділів, поліпшення роботи фундаментальної бібліотеки. Хлопці і дівчата із села сприймали виш за свій рідний, не чужий, в міру можливості допомогли керівництву К-ПДУУ у проведенні свята його відкриття, брали участь у активній громадській діяльності, літературній творчості, виході у світ молодіжного науково-літературного журналу; завдяки пресі вони отримували цінну інформацію про військово-політичне, культурно-освітнє та духовне життя УНР, історико-культурну спадщину подолян, усього українського народу. Чимало вихідців із села увійшли до студентської військової сотні, захищали порядок в місті під час боїв української дивізії з підрозділами Червоної армії, відправилися на фронт захищати країну, добре усвідомлюючи значення своєї держави для національного відродження свого народу.

Зазначена тема має перспективу подальшого дослідження в разі виявлення нових вітчизняних і зарубіжних джерел.

Список використаних джерел і літератури:

1. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / Підгот. тексту, вст. стаття та іменний покажчик В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2013. 239 с.
2. Годованець М. Поезії 1917-1920 рр. / Упоряд., автор вступ. статті та приміток Ю. В. Телячий. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2008. 78 с.
3. Грещенко С. Свято на Поділля. (На відкриття Університету) // Свято Поділля: Видання Подільського Українського товариства «Просвіта». 1918. 22 жовтня. С. 1.
4. Григоріїв Н. Я. Поділля. Географічно-історичний нарис / вст. стаття О. Сухобокової. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 92 с. + карта.
5. Державний архів Хмельницької області. Ф. 582. Оп. 1. Спр. 69. 89 арк.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

6. Державний архів Хмельницької області. Ф. 582. Оп. 2. Спр. 23. 387 арк.

7. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 роки): Науково-популярне видання.. Київ: Темпора, 2007. 632 с.:іл.

8. Завальнюк О. М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський:Абетка-НОВА, 2006. 616 с.

9. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.) : монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.

10. Іван Огієнко – організатор, керівник і оборонець Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.): Документи. Матеріали. Світлини. Хроніка діяльності / Уклад. і автори статті С. А. Копилов і О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. 384 с.

11. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921). Ювілейні спогади / Упоряд. та автор перед. В. Р. Адамський. Кам'янець-Подільський: «Медобори-2006», 2015. 359 с.

12. Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1921 рр.) у документах і матеріалах / Уклад. і автори статті С. А. Копилов і О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2016. 848 с.

13. Малий В. В. Етносоціальні процеси на Поділлі у 1861-1914 рр. Кам'янець Подільський: Аксіома, 2008. 280 с.

*Села Кам'янецького повіту, які знаходились на невеликій відстані від Кам'янця-Подільського.

**Станом на 15 квітня 1919 р. у К-ПДУУ нараховувалося 490 дійсних студентів і вільних слухачів (Див.: Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.): Монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. С. 207).

14. Свято відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету: Дослідження. Документи. Матеріали / Уклад., автор перед. слова і досліджень О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 280 с.

15. Телячий Ю. В. Степан Грещенко – життя «за волю рідного краю» // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. Т. 16: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі», 22 жовтня 2010 року. С. 264-267.

УДК 94:005.95/96:3.075(477.43/44)(I-21)«323.1918»

*Віктор Адамський,
м. Хмельницький*

УПРАВИ МІСТ ПОДІЛЛЯ ВОСЕНИ 1918 РОКУ: СТРУКТУРА ТА КІЛЬКІСНИЙ СКЛАД

У повідомленні аналізується структура та кількісний склад управ міст Поділля станом на осінь 1918 р. По окремим містам подано персональний склад керівництва управ та дати проведення виборчих кампаній.

Ключові слова: міська управа, Поділля, місто, староста, відділи, структура.

Доба гетьманату П. Скоропадського характеризувалася специфічним ставленням державних органів влади до інститутів місцевого самоврядування. До останніх у цей час належали міські думи й губернські, повітові, волосні земські збори (представницькі органи), а також міські, губернські, повітові, волосні земські управи, волосні сільські виконавчі комітети. До компетенції органів місцевого самоврядування належали питання місцевого господарства, організація земської статистики, економіки, народної освіти і охорони здоров'я, податків, повинності щодо Державної варти [1].

У національній історіографії проблема взаємовідносин між гілками влади, зокрема й у Подільській губернії, неодноразово ставала предметом окремої уваги науковців [2; 3; 4]. Однак чимало її аспектів все ще залишається актуальними для подальших дослідницьких практик. Метою даного повідомлення є аналіз структури управ міст Подільської губернії станом на осінь 1918 р.

Міським самоврядуванням відав відділ міського господарства при департаменті місцевого самоврядування МВС. Уже в червні 1918 р. він звернувся з проханням до губернських старост надіслати

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

відомості і вказати, в яких місцевостях губернії утворене міське самоврядування, з якого часу і на підставі якого закону існує [5].

28 вересня 1918 р. статистичний відділ Департаменту місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ Української Держави розробив нову форму, за якою необхідно було «негайно» подати відомості до центру. У ній значилося сім питань [6]:

Ч. пер.	Питання	Відповідь	Увага
1	З кількох членів складається Земська Управа		
2	Чи члени суть по виборам (коли відбувся їх вибір)		
3	Чи члени суть по призначенню (ким призначені і коли)		
4	Освітній ценз членів Управи і їх соціальне становище		
5	Скільки і які відділи входять в склад Управи		
6	Хто керує кожним відділом, з якою освітою		
7	З кількох осіб складається Канцелярія кожного відділу		

Втім, знадобився місяць, аби Подільський губернський староста спрямував цей документ до міських управ. Відношенням від 19 жовтня 1918 р. Лемені-Македон просив самоврядні органи «терміново подати інформацію згідно розробленої форми» [6].

Станом на початок листопада інформацію вдалося зібрати лише з дев'яти міст: Кам'янка-Подільського, Проскурова, Літина, Летичева, Вінниці, Балти, Ямполь, Вербовця та Сальниці. «Що торкається до відомостей по Управам, котрі ще не переслали, то такі будуть мною надіслані додатково по одержанню їх від Управ», – інформував Подільський губернський староста Міністерство внутрішніх справ Української держави [7].

Міста, з яких надійшла інформація, в залежності від кількості жителів та форми управління умовно можна поділити на три

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

групи. До першої слід віднести міста, де функціонувало спрощене управління. До них належали Вербоваць, Сальниця та Ямпіль.

Найбільш лаконічна інформація містилася у звіті з Сальниці. Тут управа складалася із трьох осіб. Усі вони були грамотними та позапартійними. Склад управи був сформований за результатами виборів, що відбулися у липні 1917 р. та в лютому 1918 р. Окремих відділів в структурі управи не існувало. Сальницький міський голова перебував у званні штабс-капітана. Обов'язки його заступника виконував А. Мулярчук, а секретаря – Ф. Хаскельберг [8].

Така ж структура управи була і в місті Ямполі. Міський голова мав звання колежського регістратора, а двоє членів управи походили з місцевих міщан. Усі троє закінчили Ямпільське міське училище. Посади займали за результатами виборів, які відбулися 12 листопада 1917 р. Канцелярія управи складалася з секретаря, бухгалтера, машиністки та трьох діловодів. У повідомленні, надісланому Подільському губернському старості, зазначалося, що «усіма справами Управи, без спеціального розподілу їх на відділи, займаються усі члени Управи разом, не виключаючи голови» [9].

Спрощене управління діяло і в місті Вербоваць. Міська управа тут складалася із двох осіб – міського голови та його товариша. Обое закінчили однокласну початкову школу. Міський голова був обраний міською думою 11 вересня 1918 р., а його товариш – 25 травня 1916 р. Окремих відділів в управі створено не було. У штаті значився ще діловод, котрий також закінчив однокласну початкову школу [10].

До другої групи нами віднесено решту міст Подільської губернії, крім губернського центру Кам'янця-Подільського та Вінниці, яка відігравала в роки революції важливу адміністративну (з огляду на евакуацію сюди губернських інституцій) та політичну (виконувала роль української столиці) роль.

Достатньо вичерпна інформація надійшла з Літина, де міським головою був А. Винославський [11].

«Ч. пер.	Питання	Відповідь	Увага
1	З кількох членів складається Земська Управа	Кроме Городского Головы, 3 члена: 1) Д. И. Акивисон – он же	

**Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна
культура краю**

		заступаючий місце городского головы, 2) Р. Г. Давидовский и Я. Д. Горбатюк	
2	Чи члени суть по виборам (коли відбувся їх вибір)	По виборам, состояв- шимся 2-го сентября 1917 года.	
3	Чи члени суть по призначенню (ким призначені і коли)	-	
4	Освітній ценз членів Управи і їх соціальне становище	Д. И. Акивисон окончил городское двухклассное училище, торговец, но не собственник; Р. Г. Дави- довский из 1-го класса городского двухклассного училища, домовладелец; Я. Д. Горбатюк домаш- него образования, домовладелец.	
5	Скільки і які відділи входять в склад Управи	Четыре: 1) бухгалтерский и по аренде городских полей, 2) хозяйственный и по призрению солдат- ских семей; тут же выдача паспортов, 3) воинский и 4) продовольственный.	
6	Хто керує кожним відділом, з якою освітою	Бухгалтерским - Я. Д. Горбатюк, он же кассир Управы, домашнего образования; хозяйствен- ным - Р. Г. Давидовский, из 1-го класса городского двухклассного училища; продовольственным - Д. И. Акивисон, окончив- ший городское двухклас- ное училище; воинским	

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

		– Городской Голова.	
7	З кількох осіб складається Канцелярія кожного відділу	Из одного делопроизводителя. Сверх того, в состав канцелярии Управы входят: секретарь, помощник бухгалтера, регистратор и канцелярский».	

Схожою за змістовністю та вичерпністю інформації була відповідь із Летичева, де міським головою був М. Крижанівський [12]:

«Ч. пер.	Питання	Відповідь	Увага
1	Из скольких членов составлена Городская Управа	Городская Управа составлена из Городского Головы М. С. Крыжановского и членов: К. Л. Вержбицкого и Н. С. Березовского. Последний и. о. члена Управы по назначению Губернского Старосты 18 октября 1918 г.	
2	По выборам ли члены (когда состоялся их выбор)	Городской Голова Крыжановский избран Городской Думой 18-го августа 1918 г., а член Управы Вержбицкий избран Думой 13 марта 1918 г., а затем оставлены в тех же должностях по назначению Губернского Старосты 17 октября 1918 г. № 1570 телеграмма.	
3	По назначению ли члены (кем и когда)	И. о. члена Управы Березовский назначен По-	

**Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна
культура краю**

	назначены)	дольским Губернским Старостой 17 октября 1918 г., телеграмма № 1570.	
4	Образовательный ценз членов Управы и их социальное положение	Городской Голова – сред- него образ., а члены Управы – домашнего образ. 1) Голова имеет в Киевской губ. Звениго- родского у. дачу с лесом 4 десятин. и в Подольской губ. 800 кв саж. земли. 2) В Летичеве Вержбицкий имеет усадьбу. 3) Березов- ский недвижимого иму- щества не имеет.	
5	Сколько и какие отделы входят в состав Управы	В составе Управы четыре отдела: 1) Секретарский, 2) Бухгалтерский, 3) Про- дovolьственный и 4) Во- инский.	
6	Кто заведывает каждым Отделом. С каким образованием	1) Секретарь Коцеба, 2) и 3) Бухгалтер Березовский и 4) Делопроизводитель Бондини. Заведывающие отделами – домашнего образования.	
7	Из скольких особ составляется Канцелярия каждого отдела	Каждый отдел состоит из заведывающего и помощника».	

Інформація з Балти також була досить вичерпною. Документ підписав міський голова Г. Муравкін [13].

«Балтська міська управа на Поділля»

Ч. пер.	Питання	Відповідь	Увага
1	3 кількох членів	3 Голови і двох Членів.	

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

	складається Земська Управа		
2	Чи члени суть по виборам (коли відбувся їх вибір)	Всі по виборам. 21 декабрія 1917 г.	
3	Чи члени суть по призначенню (ким призначені і коли)	По виборам.	
4	Освітній ценз членів Управи і їх соціяльне становище	Всі домашнього образованія. Безпартійні.	
5	Скільки і які відділи входять в склад Управи	1) Бухгалтерія, 2) распорядительный-строительный і Народного образования отд., 3) воинский и 4) продовольственный отдел.	
6	Хто керує кожним відділом, з якою освітою	1) Бухгалтерія: Бухгалтер, окончивший 2-х клас. гор. училище, 2) распоряд.-строит., народн. образов. – ділопроизвод. домашнего образования, 3) воинский отдел – делопроизв. домашнего образ. и 4) Продовольственный отд. – заведывающий отд. окончил городское училище.	
7	З кількох осіб складається Канцелярія кожного відділу	1) Начальник канцелярии: Секретарь, 2) Бухгалтерія: 5 осіб, 3) распоряд.-строит. и народного образов. 1, 4) воинский отд. 2, 5) Продовольственный отд. 6 и 7) Регистратура 1».	

**Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна
культура краю**

Відповідь з Проскурова була підписана Є. Волошиним [14]:
«ПРОСКУРІВСЬКА МІСЬКА УПРАВА НА ПОДІЛЛЮ

Ч. пер.	Питання	Відповідь	Увага
1	З кількох членів складається Земська Управа	Проскурівська Міська Управа складається з Голови і чотирьох членів.	
2	Чи члени суть по виборам (коли відбувся їх вибір)	Голова й члени Управи всі по виборам. Вибір їх відбувся: Голови 9 березня б. р. (постанова Думи № 21), одного члена – 7 жовтня 1917 р. (постанова Думи № 88), двух членів – 21 вересня 1917 р. (постанова Думи № 86) і одного 17 серпня 1918 р. (постанова Думи № 188).	
3	Чи члени суть по призначенню (ким призначені і коли)		
4	Освітній ценз членів Управи і їх соціяльне становище	Голова з нижчою освітою домодержавець; один член теж, один з домаш. освітою домодержавець; один з нижчою освітою перш займався секретарством, один з вищим освітнім цензом техник.	
5	Скільки і які відділи входять в склад Управи	В склад Управи входять вісім відділів: фінансовий, податковий, господарно-адміністративний, будівничо-техничний, військовий, кватеровий, культурно-освітній,	

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

		продовольчий.	
6	Хто керує кожним відділом, з якою освітою	Фінансовим і податковим відділами керує Миколай Викентьевич Сікора, Голова Управи з нижчою освітою. Культурно-освітнім і господарно-адміністративним відділами керує Євсей Сильвестрович Волошин з нижчою освітою. Військовим і кватерним відділами керує Миколай Миколаєвич Свінцицький з нижчою освітою. Будівничо-техничним відділом Володимир Викентьевич Мілевський з вищою освітою. Продовольчим відділом – Симха Абрамович Васерман з домашньою освітою.	
7	З кількох осіб складається Канцелярія кожного відділу	1) Фінансовий 6 осіб, 2) податковий 1 особа, 3) кватерний – 1, 4) господарно-адміністративний і технічний – 2 особи, 5) культурно-освітній – 2 особи, 6) продовольчий – 16, 7) військовий – 1, регістратура – 3 особи.	

Третя група міст репрезентована Вінницею та Кам'янець-Подільським. Інформацію з Вінниці підписав міський голова А. Фанстіль [15]:

«ВІННИЦЬКА МІСЬКА УПРАВА НА ПОДІЛЛЮ

Ч. пер.	Питання	Відповідь	Увага
---------	---------	-----------	-------

**Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна
культура краю**

1	З кількох членів складається Земська Управа	З п'яти: Міського Голови А. Р. Фанстіля, Тов. Міського Голови М. П. Омельченко та трьох членів Управи Л. А. Длуголенцького, Я. М. Волощина і В. М. Сведерського.	
2	Чи члени суть по виборам (коли відбувся їх вибір)	По виборам. Вибори відбулись: Міського Голови Фанстіля - 29 квітня 1918 року. Тов. Міського Голови Омельченко - 29 квітня 1918 року. Чл. Управи Длуголенцького - 29 квітня 1918 року. Чл. Управи Волощина - 14 травня 1918 року і чл. Управи Сведерського - 3 червня 1918 року.	
3	Чи члени суть по призначенню (ким призначені і коли)	-	
4	Освітній ценз членів Управи і їх соціяльне становище	Міський Голова (скінчив Університет по правничому факультету). Тов. Міського Голови - (університет по медичинському факультету). Чл. Управи Длуголенцький - (університет по правничому факультету). Чл. Управи Волошин (скінчив реальну школу і був студентом). Чл. Управи Сведерський (скінчив Київський Політехнічний ін-т, агрономичний і	

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

		химичний відділи).	
5	Скільки і які відділи входять в склад Управи	Дванадцять: Секретаріат Управи Відділ Народної освіти Роспорядчо-Будівничий відділ Сирітський Суд Військовий відділ Відділ опеклування Бухгалтерський відділ Санітарно-медичинський відділ Продовольчий відділ Відділ підприємств Електричний відділ Регистратура	
6	Хто керує кожним відділом, з якою освітою	Секретаріатом, Сирітським Судом і Бухгалтерським відділом – відає – Міський Голова (юрист), Санітарно-медичинським відділом, відділом опекування, регистратурою і відділом Народної освіти – Тов. Міського Голови (лікар), Роспорядчо-будівничим і військовим відділами – чл. Управи Длуголенцький (юрист), Електричним відділом – чл. Управи Волошин, Продовольчим відділом відає чл. Управи Сведерський	
7	З кількох осіб складається Канцелярія кожного відділу	Секретаріат з – 2-х Відділ Народної Освіти з – 1-го Роспорядчо-будівничий з	

**Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна
культура краю**

		- 2-х Сирітський Суд з - 1-го Військовий відділ з - 1-го Відділ опекування з - 1-го Бухгалтерський відділ з - 10-ти Електричний відділ з - 4- х Санітарний відділ з - 1-го Продовольчий відділ з - 48-ми Відділ підприємств (окремої канцелярії не має) Регистратура з - 2-х».	
--	--	--	--

Врешті, губернський центр Поділля. Виконувачем обов'язків міського голови у цей період у Кам'янці-Подільському виконував О. Морозовський. Власне він і підписав достатньо вичерпний документ [16]:

«КАМ'ЯНЕЦЬКА МІЙСЬКА УПРАВА НА ПОДІЛЛЮ

Ч. пер.	Питання	Відповідь	Увага
1	З кількох членів складається Земська Управа	З Мійського Голови - Олекси Порфировича МОРОЗОВСЬКОГО і 5 членів Управи: Олександра Павловича ШУЛЬМІНСЬКОГО, Іполіта Антоніновича САМУСЯ, Ліпи Шабсовича ЛАНД-ВІГЕРА, Владіслава Владіславовича ВІНАРСЬКОГО і Авксентія Семеновича ПАНАСЮКА.	
2	Чи члени суть по виборам (коли	По виборам є два члени: О. П. Шульмінський і І. А.	

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

	відбувся їх вибір)	Самусь. Вибори відбулися 12/25 квітня 1918 р.	
3	Чи члени суть по призначенню (ким призначені і коли)	По призначенню: Мійський Голова - О. П. Морозовський, та члени Управи - А. С. Панасюк, Л. Ш. Ландвігер і В. В. Вінарський. Призначені Подільським Губерніальним Старостою - Л. Ш. Ладвігер - 20 серпня 1918 р., а О. П. Морозовський, А. С. Панасюк та В. В. Вінарський - 18-го жовтня 1918 року.	
4	Освітній ценз членів Управи і їх соціальне становище	Мійський Голова О. П. Морозовський - інженер, завідуючий будівничо-технічним відділом Подільського Губерніального Земства, члени Управи: І. А. Самусь - інженер Подільського Губернського Правління, О. П. Шульмінський, А. С. Панасюк, В. В. Вінарський і Л. Ш. Ландвігер - домовласники. О. П. Морозовський, О. П. Шульмінський і І. А. Самусь - з вищою освітою, А. С. Панасюк, В. В. Вінарський - середньою і Л. Ш. Ландвігер - нижчою освітою.	
5	Скільки і які відділи входять в склад Управи	13 - Роспорядчий, Податковий, Бухгалтерський,	

**Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна
культура краю**

		Земельний, Військовий, Кватеровий (по росташуванню військ), Будівничий (строит.-техническ.), Санітарний, Коробковий, Господарчий, шкільний, піклування і продовольчий.	
6	Хто керує кожним відділом, з якою освітою	Роспорядчим, бухгалтерським і кватеровим – Мійський Голова О. П. Морозовський, з вищою освітою; господарчим, військовим і податковим – член Управи А. С. Панасюк, середньою освітою; земельним і санітарним – В. В. Вінарський – середньою освітою; відділом піклування та шкільним – О. П. Шульмінський – вищою освітою; будівничим (строит.-технич.) – І. А. Самусь – вищою освітою; коробковим і продовольчим – Л. Ш. Ландвігер – нижчою освітою.	
7	З кількох осіб складається Канцелярія кожного відділу	Роспорядчого – з 2, податкового – з 2, земельного – з 2, бухгалтерського – з 5, військового – з 1, кватерового – з 5, санітарного – з 2, будівничого – з 3, господарчого – з 1,	

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

		коробкового - з 1, продовольчого - з 21, піклування - з 3 і шкільного - з 1».	
--	--	--	--

Таким чином, наведена у повідомленні інформація щодо структури та кількісного складу міських управ Поділля, базована на даних, підписаних міськими головами, є досить об'єктивним джерелом для оцінки та аналізу самоврядних органів краю. Із неї побіжно можна виокремити й інші змістовні речі, які проливають світло на виборність посадових осіб, що відбулися ще за часів Центральної Ради, та тих змін, що сталися уже за гетьманату П. Скоропадського. Цей матеріал, сподіваємося, стане в нагоді дослідникам при аналізі різних процесів, що відбувалися в інститутах місцевого самоврядування в добу Української революції 1917-1921 рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галатир В. В., Лозовий В. С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.): монограф. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 116.

2. Галатир В. Державотворчий процес на Деражнянщині в добу Гетьманату П. Скоропадського. *Деражнянщина: минуле і сучасне*: матеріали всеукраїнської науково-красназавчої конференції / ред. кол.: Л. В. Баженов та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2013. С. 222-229.

3. Галатир В. Місцеве самоврядування на Поділлі у період Гетьманатк П. Скоропадського. *Відродження місцевого самоврядування у незалежній Україні*: тези доповідей круглого столу з нагоди 15-річчя статуту територіальної громади міста Хмельницького, 25 вересня 2012 р. Хмельницький: ФОП Заколотний М. І., 2012. С. 18-21.

4. Галатир В. В. Проблема формування та функціонування місцевих органів державної влади в Правобережній Україні за гетьманування П. Скоропадського у документах центральних державних архівних установ України. *Архіви України*. 2013. № 2. С. 88-93.

5. Галатир В. В., Лозовий В. С. Місцеві органи державної влади гетьманату в Правобережній Україні (квітень – грудень 1918 р.): монограф. Хмельницький: ФОП Мельник А. А., 2015. С. 117.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 538. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 20 зв.

7. Там само. Арк. 22.

8. Там само. Арк. 37.

9. Там само. Арк. 23–23 зв.

10. Там само. Арк. 32.

11. Там само. Арк. 25.

12. Там само. Арк. 30 зв.

13. Там само. Арк. 36.

14. Там само. Арк. 29–29 зв.

15. Там само. Арк. 34–34 зв.

16. Там само. Арк. 27–28.

УДК 94:355.72:005.213(437/.477)«1919–1920»

*Олександр Кравчук,
м. Вінниця*

З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНОЇ МІСІЇ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У 1919-1920 РОКАХ

У статті розглядається діяльність празького відділу Української військово-санітарної місії для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі у 1919-1920 рр. Вона здійснювала важливі заходи щодо допомоги та репатріації військовополонених і біженців у співпраці з Надзвичайною дипломатичною місією УНР в ЧСР і співробітництві з органами влади Чехословаччини та Чехословацьким Червоним Хрестом.

Ключові слова: *Україна, Чехословаччина, Українська військово-санітарна місія для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі, біженці, військовополонені.*

Одним з напрямків зовнішньополітичної діяльності державних утворень України є діяльність її військово-санітарної місії в Чехословаччині у 1919-1920 рр. Цю інституцію очолював лікар Дмитро Лавронович Горбенко. Він народився 27 листопада 1889 р. в Артемівці (нині – Дніпропетровщина). Закінчив медичний факультет Імператорського університету Св. Володимира в Києві. Із 29 серпня 1918 р. почав працювати в Українській військово-

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

санітарній місії у Відні [12, арк. 48]. Д. Горбенко мав спеціалізацію лікаря-фтизіатра. Виконував також хірургічні операції при легеневому туберкульозі. Дружину С. Кічеру він влаштував на посаду в.о. секретаря чеської філії Української військово-санітарної місії, головою якої був призначений. На батьківщину Д. Горбенко повернувся у складі санітарного потяга для боротьби з пошестями в Україні. До 1923 р. працював лікарем в селі Левада на Кам'янець-Подільщині, а від 1923 р. – в Харківській залізничній лікарні. За радянської влади зазнав репресій. Вперше Д. Горбенка арештували 1933 р., ніби-то за участь в Українській військовій організації, але не надовго. Після другого арешту 23 лютого 1938 р., Д. Горбенка розстріляли в жовтні 1938 р. [5, с. 318].

Мета статті – висвітлити головні аспекти діяльності чеської філії української військово-санітарної місії у 1919-1920 рр. під час головування у ній Д. Горбенка.

14 червня 1918 р. влада гетьманату затвердила штати військово-санітарних комісій в Німеччині та Австро-Угорщині з метою репатріації полонених з цих країн [3, с. 115]. На початку жовтня 1918 р. одна з комісій прибула до Австро-Угорщини [7, с. 164]. 12 листопада 1918 р. віденське видання «Вістник політики, літератури й життя» повідомило про діяльність в країні Української військово-санітарної комісії для справ військовополонених [1, с. 566]. Після розпаду монархії Габсбургів та повалення гетьманату комісія продовжила свою діяльність на теренах держав-наступниць Австро-Угорщини, але з певними змінами у своїй назві. Так, восени 1919 р. вона фігурувала під назвою Військово-Санітарна Місія для справ полонених в південній і центральній Європі [31]. Очільником місії став А. Окопенко. 25 грудня 1918 р. Директорія УНР асигнувала 2 млн. карбованців на потреби Військово-Санітарних Місій в Австро-Угорщині та Німеччині [4, с. 134].

Після отримання 23 листопада 1918 р. дозволу від очільника чехословацького верховного командування фельдмаршала Я. Дівіша [8, с. 12], Д. Горбенко до середини грудня 1918 р. відвідав Чехію, а також Угорщину, для вивчення становища військовополонених-українців. Було виявлено 2 тис. інвалідів-військовополонених і вжито заходи для повернення їх після одужання до України [12, арк. 10]. Тоді працівники місії переконались «в справжньо-братерському відношенню» до

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

українських полонених суспільства ЧСР та в його зацікавленості «до свого нового сусіда, з яким доведеться мати торгове[ль]ні й інші дуже щільні зносини» [17]. Ця інформація, повідомлена керівництву УНР, вплинула на налагодження чехословацько-українських міждержавних відносин. Отримавши повідомлення, «що відношення до полонених Українців в Чехії чисто братерське» і вони «мають усе що їм потрібно...» [13, арк. 24-24 зв.], голова уряду і міністр закордонних справ УНР В. Чехівський 31 грудня 1918 р. підписали відозву «До Правительства Чехо-Словацької республіки». У ній, зокрема, відзначалося, «...З приводу такого гуманного і щиро-братерського відношення Чешського народу до полонених братів-славян українців, Правительство Української Народної Республіки висловлює щирю подяку братерському Чешському Народові і його високо-гуманому Правительству, вітає в лиці Вашім, Пане Президенте, вільний, висококультурний братський Чешський народ і з свого боку всі засоби приводить до того, аби допомогти братам-чехам, що мешкають ще на Україні, найскоріше дістатися до рідного краю...» [13, арк. 15, 57].

Передумови створення чеської філії української військово-санітарної місії полягали у припиненні евакуації та взагалі про скрутний стан справи з відправленням полонених в Берліні, внаслідок чого А. Окопенка ухвалив рішення звернутись до вищого керівництва Чехословаччини «з проханням дозволити перепуск полонених з Німеччини через Чехію, Словакію і далі» [21]. Внаслідок згаданого візиту Д. Горбенка, працівники місії дійшли висновку у необхідності захисту інтересів українських полонених безпосередньо в Чехословаччині. Зокрема, українські представники відзначали, що вони «упевнилися в справжньо-братерському відношенню загального суспільства до наших полонених і в народженні інтересу і зацікавленості суспільства до свого нового сусіда, з яким доведеться мати торговельні й інші дуже щільні зносини» [12, арк. 11] і, водночас тоді ж вони «в першій раз стали лицем к лицю з єдино-неделімською акцією Деникінців і де кого з Антанти, котрі вели визначено анти-українську лінію при допомозі («Чешсько-Руського комітету») під егидою самого док.[тора] Крамаржа ... ». У зв'язку з цим, А. Окопенко та члени місії доктор Д. Горбенко і поручник К. Чайка 5 січня 1919 р. вирушили у Прагу. А. Окопенко позитивно оцінював результати поїздки: «З боку професійного удалося одержати згоду на перепуск

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

полонених, але потягі мали бути складені не в Чехії за браком в неї возів і локомотивів. Обслуговування-же і паливо під час переїзда крізь її територію брала Чехія на себе. ... Крім того, Місії удалось поставитись в Празі так, що її трактовано з великою пошаною і зичливістю. Де тільки була змога ми офішували і інформували про справу Українську. Мали урочисту аудієнцію у президента Масарика, вели перемовини з Крамаржем, Клофачем і ин....» [17]. А. Окопенко не вказує дати візиту до президента Чехословаччини. В щоденнику президента аудієнцію датовано 11 січня 1919 р. [67]. Аудієнції передував візит голови Української військово-санітарної місії у Відні 9 січня 1919 р. до канцелярії президента ЧСР з метою «подякувати ... за гуманне і братське ставлення чехословацьких властей до українських військовополонених» і попросити, щоб українських військовополонених, які перебувають у Німеччині, переправити в Україну через чехословацьку територію й українську Галичину» [8, с. 12].

У звіті А. Окопенко писав про наміри прибічників А. Денікіна сформувати 200-тисячну армію з полонених росіян і українців, використовуючи для цього вербування «завзято анті-української пропаганди». Відзначав, що «Антанта і чесько-руській комітет цьому сприяли штучно затримуючи полонених, розташовуючи їх разом з місцями формування армії і т. ин. Тому було визнано необхідним закласти в Празі міцну філію зі збірною станицею (пересильний пункт – Авт.) і просвітно-інформаційною секцією, яка мала вести контр-акцію Деникінцям, зібрати до себе всіх Українців, допомогти інформувати їх, прискорувати транспорт хоча-би лише до Відня» [22].

Чеську філію Української військово-санітарної місії засновано 15 березня 1919 р. [2, 1920, т. 1, ч. 4, 2 січня, с. 169]. Офіційна назва філії, зокрема, вказана у лівому верхньому кутку штампу на перших сторінках її звітів: «УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВО-САНІТАРНА КОМІСІЯ ДЛЯ СПРАВ ВІЙСЬКОВИХ ПОЛОНЕНИХ. ВІДДІЛ В ЧЕХАХ». У документах її називали також Українська військово-санітарна місія в Чехословаччині, Празький відділ військово-санітарної місії тощо. Зауважимо, що ця інституція діяла у ЧСР паралельно з Надзвичайною дипломатичною місією УНР (далі – НДМ УНР), що працювала у Празі з лютого 1919 р. на чолі з М. Славінським і на яку покладались політичні завдання.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

На діяльність празької філії місії було виділено 200 тис. крон [15]. Вона містилась у приміщенні № 14 по вул. Ходська в м. Прага [2, 1919, т. 3, ч. 1-4, с. 96]. До 24 травня 1920 р. філію очолював лікар Д. Горбенко [26; 58]. У ній також працювали: 15 квітня 1919 – 1 квітня 1920 р. – Л. Гарнішевський, направляючий старшина; 1 квітня 1919 р. – 1 січня 1920 р. – доктор А. Гончаренко, лікар; 1 жовтня 1919 – 1 липня 1920 р. – М. Єрстенко, направляючий старшина; 12 вересня 1919 р. – 1 квітня 1920 р. – О. Кіцера, урядовець; 12 лютого 1919 р. – 1 лютого 1920 р. – доктор Р. Домбчевський, радник [12, арк. 48-49]. Серед працівників також був І. Птиця [15].

Особливості діяльності чехословацької філії полягала в організації евакуації та опіці над полоненими, надання їм медично-санітарної допомоги. Діяльність цієї місії поширювалась на наддніпрянців і полонених-вихідців з Галичини [24; 25]. Крім того, фактично філія місії у ЧСР також допомагала і українським цивільним біженцям часів Першої світової війни.

За висновком І. Срібняка, «Діяльність чеського відділу Української військово-санітарної місії великою мірою уможливила швидке налагодження процесу репатріації полонених українців як безпосередньо з ЧСР, так і з теренів всієї колишньої Австро-Угорської імперії та Німеччини» [7, с. 191-192]. Газета «Воля» повідомила про розгортання роботи місії у Празі: «...З заснованням філії в Празі рух полонених втікачів збільшився, доходючи денно до 80 чоловіка. Чеський відділ влаштував медичну, харчеву, грошову та культурно-просвітну допомогу для полонених на віденський зразок. Відкриття відділу Місії в Празі далось помітити на настрої полонених, які переходили через чеську територію. Вони побачили працю Місії і почали відноситись з довірем до її організацій. Були випадки, що полонені, прибувши з Праги на Зб. Станицю у Відні, приходили до бюро Місії прохати українських відзнак, які зараз же чіпляли до шапок. Чеський відділ розвинув живу діяльність по таборам: в Хоцені і Пардубицях. В Хоцені засновано капелю, школу і театр, які причинялись до під'йому духа серед полонених. Капеля і театр дали багато вечірок по чеських містах та одержали десятки запрошень з різних сторін Чехії. Між іншими театр дав дві вистави в репрезентативному домі в Празі з великим успіхом» [2, 1920, т. 1, ч. 4, 24 січня, с. 169].

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

У службових справах Д. Горбенко часто бував у Відні. Зокрема, 15–16 квітня 1919 р. він брав участь у міжнародній конференції Червоного Хреста у справі боротьби з епідеміями [2, 1920, т. 1, ч. 4, 24 січня, с. 170].

На нараді 14–16 липня 1919 р. у працівників військово-санітарної місії у Відні «Д-р Горбенко подав звіт про справу укр. полонених в Чехії та підніс трудність перетранспортування українських полонених через чесько-словацьку територію і даліше через Керезмезе задля воєнних подій в Галичині, через що оказалась konieczність залишити полонених в Чехії...

Санітарна допомога по таборам в Чехії видатна. В таборі Німецька Яблонна вибухнув плямистий тиф, та завдяки енергійній діяльності Д-р Чабака епідемія не поширилась (на 150 хорих померло 2). Інвалідам доставляється протези на кошті Укр. Держави.

Д-р Горбенко поставив слідуючі випляди на майбутнє:

а) евакуація інвалідів, при допомозі Інтернаціонального Червоного Хреста.

б) відправка здорових людей через Румунію...» [11, арк. 27–28].

Місія здійснювала свою діяльність у контакті з керівництвом Чехословаччини. З приводу влаштування для військовополонених українців Великодних Свят у таборі Хоцень, за підписом Д. Горбенка 23 квітня 1919 р. було відправлено телеграму Т. Г. Масарику, у якій висловлювалася щира подяка «Панові Президентові Чесько-Словацької Республіки і Чеському братньому народові за тепле сердечне відношення до полонених» [6, с. 3].

Д. Горбенко з увагою ставився до важливих подій в країні перебування. Він 10 травня 1919 р. брав участь у похоронах генерала М.-Р. Штефаніка, який трагічно загинув [68, с. 2].

У своїх звітах Д. Горбенко неодноразово відзначав сприятливе ставлення керівництва ЧСР до українських полонених, відвідування працівниками місії представників вищих владних інституцій держави. Наприклад, у 1919 р. місія уклала угоду з урядом ЧСР про пільгове забезпечення протезами українських військовополонених-інвалідів [7, с. 191].

З приводу відзначення річниці утворення ЧСР 28 жовтня 1919 р. А. Окопенко, Д. Горбенко і Р. Домбчевський брали участь в урочистому огляді чехословацьких військових підрозділів. А. Окопенко і Д. Горбенко на урочистому засіданні Національних

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

зборів знаходилися в ложі Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Чехословаччині [31; 32].

6 березня 1920 р. Д. Горбенко повернувся у Прагу з Варшави, куди він, за дорученням М. Славінського відвозив документи С. Петлюри, та привіз звідти привітання президенту ЧСР з нагоди його 70-річчя від Ради Міністрів УНР та подяки міністру народної оборони В. Клофачу й голові військової французької місії і начальнику генерального штабу генералу Пелле, які були їм передані [42]. 26 березня 1920 р. посол М. Славінський і Д. Горбенко «на особисте запрошення були у п.[ана] Президента Чесько-Словацької Республіки на чаю...» [63].

Ускладнення в діяльності місії в Чехословаччині виникли наприкінці квітня 1919 р. через військовий конфлікт радянської Угорщини з Чехословаччиною та Румунією. У звіті А. Окопенка від 15 листопада 1919 р. відзначено: «З початком війни проти совітської Угорщини зістало перерване сполучення по лінії Будапешт-Лавочне, що поставило справу переправки полонених в дуже прикрий стан. Останний потяг з Мункача [Мукачево – Авт.] пройшов дня 28. квітня ц[ього] р[оку] після чого заняли лінію Румуни. На старання Місії чеський Уряд дозволив на переправку через Словаччину на Кошицю – Ужгород – Сянки, однак з огляду на технічні труднощі цим шляхом не можна було користуватись в більшій мірі». Також залишилась нереалізованою отримана представниками українських місій для допомоги полоненим в Центральній та Південній Європі і Німеччині принципова згода уряду ЧСР і французької військової місії в Празі щодо переправлення «більших мас полонених з Німеччини ... через Чехію і Словаччину на Україну». Причини А. Окопенко вбачав у забороні «відправки наших полонених від верховної французької влади. Мотивом цієї заборони була, здається, плянована офензива Галлера, яка справді через короткий час довела до окупації цілої Галичини польськими військами, а тим самим до зачинення на довгий час шляху через Галичину та відбрала можливість переправки наших полонених» [16].

Обсяги роботи української військово-санітарної місії збільшились з інтернуванням в ЧСР вояків Української Галицької Армії (далі – УГА) у травні – червні 1919 р. У другій половині серпня 1919 р. Українська Бригада в Німецькому Яблонному (нині

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

– м. Яблонне в Под'єштєді) налічувала приблизно 5000 вояків [39], у середині січня 1920 р. – 405 старшин і 4 995 козаків [52].

9 серпня 1919 р. 238 вояків-українців з табору Хоцен було переведено до Німецького Яблонного, де було відкрито окреме відділення [7, с. 190].

Стосовно військовополонених українців в Чехословаччині у звіті військово-санітарної місії за 16-31 серпня 1919 р. повідомляється, що з них «знаходиться: на праці 1388 чол. в шпиталях 190, в Нім. Яблоннім 150...» [39]. У звіті за 16-30 вересня 1919 р. вказано, що «... полонених мається на праці в Чехословачії 1561 українців. ...» [35]. У звіті за 11-20 січня 1920 р. зауважено, що «В відділі полонених в Нім. Яблоннім мається 72 чол, і на праці мається 1794 Українців...» [52].

Окремо у звітах Д. Горбенка виділявся розділ «Підвідділ в Кошицях». Він укладався на основі повідомлень сотника Л. Гарнішевського про становище робітничих відділів (сотень) в Закарпатті та Східній Словаччині. Інформація про появу цих відділів міститься у звіті А. Окопенка від 4 грудня 1919 р.: «В другій половині місяця серпня ц. р. Відділом вислано відпоручника сотн.[ика] Гарнішевського в Кошиці, який має за завдання займатися полоненими, що знаходяться в Прикарпатській Україні (Закарпатті – Авт.) а також тими, що втікають з польського полону. Він увійшов в зносини з чеським і французьким командуванням і з'організував відсилку розсіяних в Прикарпатській Україні полонених та втікачів з польського полону, які напливали чимраз більше, до Німецького Яблонного. Коли відсилка оказалась неможливою, згуртовано Українців – вояків в робітничі сотні, які остають під доглядом Місії...» [20; 23]. 20 квітня 1920 р., згідно звіту Д. Горбенка, праязка філія наказала Л. Гарнішевському «перенести свою канцелярію з Кошиць до Ужгороду, а в Кошицях оставити направляючого старшину, з огляду на те, що на Прикарпатській Україні росташовано найбільше робітничих сотень, всі головні чеські команди знаходяться в Ужгороді, карантин знаходиться в Вранові коло Ужгороду» [47].

Центральне місце у звітах працівників місії займає питання репатріації військовополонених. На жаль, узагальнюючих відомостей про їх кількість не виявлено. За відомостями І. Срібняка, впродовж серпня–жовтня 1919 р. місія відправила в Україну

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

1300 вояків [7, с. 191]. Згідно інформації Міністра закордонних справ УНР від 18 листопада 1920 р., через 7 станиць (одна з них у Празі) у центральноевропейських країнах впродовж 1 червня 1919 – 30 квітня 1920 рр. перейшло 53320 українських полонених [3, с. 483].

У звіті Д. Горбенка зауважено, що 1-15 серпня 1919 р. працівники празького відділу «Переправляли прибуваючих до Місії з польського полону козаків і старшин до Нім. Яблонного і на працю...». Після 10 серпня відділ відправляв «полонених, що прибували з Німеччини» до Відня з видачею їм по 30 корон допомоги кожному [46].

В одному з наступних звітів показано спроби відділу і представництва УНР в ЧСР відправити в Україну інтернові підрозділи УГА: «23/X. [1919] Місія звернулася за порозумінням з головою Надзвичайної Дипломатичної Місії в Празі п. М. Славінським до військового Аташе в Румунії п. отамана Дельвіга з проханням вжити заходів перед Румунською владою щоб як найскорше відправити 7 (сім) транспортів вояків Українців з Української Бригади в Німецькім Яблоннім...» [31]. Про результати цієї ініціативи в документах місії не повідомляється, втім відомо, що цього не сталося. Крім того, Д. Горбенко повідомляв про прибуття до м. Чеські Будейовиці 28 жовтня 1919 р. транспорту з 400 військовополонених-українців з Італії. На прохання секретаря НДМ УНР А. Вітошинського відправка полонених до Галичини була зупинена через загрозу інтернування їх польською владою. Доктор Д. Горбенко повідомив, що транспорт було «направлено буде до Границі на Моравії звідки Чехи послалиб його просто на Україну, але потрібно, щоб Місія Українська подбала про перепуск цього транспорта до Чернівців Румунами. Військово-Санітарна Місія звернулася до Румунського Конзула в Празі, але він направив до Румунського старшини для звязку майора Веккі, якому Місія дала копію дозволу Румунської головної кватири на перепуск до 30-ти полонених Українців денно через Румунію» на Кошиці, Чоп, Чернівці, Кам'янець-Подільський [32; 49]. 27 листопада 1919 р. Голова Дипломатичної Місії і Д. Горбенко повідомили Міністра Закордонних Справ А. Лівичького, що транспорти з Праги будуть посилятись через Румунію і просили, щоб міністр «у Варшаві постарав ся, щоб не робили перешкод в перепуску полонених з Румунії через Камінець Подільський...» [44].

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Але через погіршення військово-політичної ситуації в Україні, 2 грудня 1919 р. «повідомлено відділ Місії в Нім[ецькім] Яблонному і табор полонених в Йозефові, що Укр[аїнською] Місією відправка полонених на Україну припинена...» [37].

Чехословацька влада прагнула обмежити прийом нових військових емігрантів до Української бригади. Про це йдеться у звіті за 21-29 лютого 1920 р.: «23 лютого Міністерство Справ Заграничних повідомило Надзвичайну Дипломатичну Місію, що Мін[істерство] Нар[одної] Оборони зарядило [наказало – Авт.] більше нікого не приймати до Укр[аїнської] Бригади в Нім[ецькім] Яблоннім...» [30]. За словами Д. Горбенка, «13.III.1920. Дипломатичною Місією було подано прохання до М[іністерства] Н[ародної] О[борони], щоб воно дозволило знову приймати старшин з польського полону до бригади, що Місія буде посилати списки 1, 10, і 20-го кожного місяця – , що не більше п'ять старшин буде за кожних 10 днів. Коли не можливо це, то чи не моглоб М[іністерство] Н[ародної] О[борони] відкрити другий табор для полонених старшин і козаків...» [60]. Нових біженців продовжували приймати до бригади, але тривали й спроби чехословацької влади припинити це [48].

8 липня 1920 р. відділ військово-санітарної місії звернувся до Міністерства внутрішніх справ ЧСР з проханням не розпускати українські робітничі сотні, «на що Міністерство й погодилося» [51; 56].

Значне місце у звітах пражської філії відводилось гуманітарній діяльності, що часто відбувалась у взаємодії з Чехословацьким Червоним Хрестом. 29 вересня 1919 р. Д. Горбенко звернувся до Чехословацького Червоного Хреста з проханням надати білизну «для роздачі воякам Галичанам, що перебувають в різних місцях Чехії, головним чином для втікачів з польського полону» [40]. Позитивна відповідь надійшла 7 жовтня. Також Д. Горбенко зауважив, що для військовополонених українців – колишніх вояків царської армії, «видається білизна Данським Червоним Хрестом по карткам Укр[аїнської] місії» [62].

У звіті за 1-10 жовтня 1919 р. повідомляється, що у табір в Сватоборжіце «20 вересня Місією було відіслано від Американського Червоного Хреста віз з одягами для сиріт...» [62]. Крім того, у звіті за 1-10 лютого 1920 р. вказано, що на Закарпатті «Поручником Заворотюком одержано одягу і обуви від Чехів на

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

103050 корон чешських для роздачі воякам робітничих відділів, від англійської місії Черв. Хреста білизни й поживи на 129300 чешс[ьких] корон...» [38].

У звітах Д. Горбенка згадується маловивчене на сьогодні питання організації Чехословацьким Червоним Хрестом місії в Україні «після прохання П[ана] Мазуренка» [62]. Йдеться про лист Т. Г. Масаріку від 9 вересня 1919 р. представника Українського Червоного Хреста у Празі С. Мазуренка з проханням «наполягти перед державами Антанти на негайному знятті блокади хоча б частково, щоб дозволити ввезення деяких медичних і санітарних матеріалів». Також висловлювалося прохання участі «Чехословацького Червоного Хреста в допомозі хворому і голодному населенню України і Росії» [66, s. 66-67; 10, арк. 22]. Очільниця Чехословацького Червоного Хреста Аліса Г. Масарик 18 жовтня просила Д. Горбенка надати місії цієї організації в Україні рекомендацію «й інформації про потреби санітарні» та зазначається, що вона їде «з метою допомагати репатріації чешських вояків до батьківщини» [34].

Ввечері 23 жовтня Д. Горбенко і в. о. секретаря місії С. Кіцера проводили з одного з пражських вокзалів «Місію Чехо-Словацького Червоного Хреста до Києва на чолі з Веліховським в супроводі з уповноваженим Українського Червоного Хреста Мазуренком, що віз з собою медикаменти для України, одержані від Чехословацького Червоного Хреста [31]. Про поїздку місії в історичній літературі не згадується. Можливо про неї повідомила 27 жовтня 1919 р. газета «Шлях»: «Вчора у Вінницю прибула політична чехословацька місія» [14, 27 жовтня].

Також Д. Горбенко 12 травня 1920 р. здобув підтримку А. Масарик у питанні отримання вугілля для Українського санітарного потягу, оскільки їй було відомо, «що санітарні відносини на Україні страшні» [43], «27 травня [1920 р.] Чешсько-слов[ацьке] міністерство публ[ічних] робіт повідомляє про приділ 100 тон вугілля для комітету міжнароднього Червоного Хреста [у Відні] для Українського санітарного потягу» [26; 58].

У звітах Д. Горбенка містяться відомості про допомогу Чехословацького Червоного Хреста у репатріації в Галичину українських дітей з табору в Сватоборжіце (Svatoborice) біля моравського Кийова (чеською – Кујів – Авт.), організованою місією спільно з Українським Запомоговим комітетом [62].

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

У звітах відзначається допомога А. Масарик [41], надання міністерством залізниць ЧСР вугілля для санітарного потяга з Сватоборжіце [44]. Зрештою, пражька філія констатувала, що на початку грудня 1919 р. «переїхав польську границю санітарний потяг ч: 28 з українськими дітьми з Кийова на Моравії (83 дітей, 26 хворих, 20 старших здорових осіб)...» [50]. Але певна частина біженців у цьому таборі залишилась. За словами Д. Горбенка, станом на 3 лютого 1920 р.: «...там мається зараз 295 чоловіка, в тім числі дітей 142, дорослих 65 і персоналу 88. Хворих мається 96 осіб (60 дітей 36 дорослих)» [33].

Належне місце у звітах військово-санітарної місії займали питання її культурно-просвітньої діяльності. У документі «Доклад про діяльність Відділу Місії в Чехословачії» від 28 серпня 1919 р. зауважено: «Після переведу полонених Українців з табору Хоцень до Нім[ецького] Яблонного зайнялась Місія впорядкуванням життя полонених на новому місці. Драматично-співоче товариство з полонених дало для старшин і козаків Нім[ецького] Яблонного концерт, який пройшов з великим успіхом. Крім того це товариство дало цілий ряд концертів в чеських містах. Всі мали великий успіх» [46]. На підтримку цього товариства «Місія постановила видавати місячну допомогу в квоті 2000 К[рон]. Дня 3 і 4 жовтня ц[ього] р[оку] відбулись в Празі концерти, на яких виступав хор полонених під проводом співробітника Місії І. Птиці. ...3 днем 10. X. ц[ього] р[оку] припинено діяльність драматично-співочого товариства, як рівнож. укр. комітета в Нім[ецькім] Яблоннім з огляду на зменшення числа полонених, які відїзджають на Україну. ... Відділ Місії з організував культурно-просвітну допомогу теж через правильну розсилку книжок і газет по шпиталях, де находять ся хорі Українці а рівнож в Німецьке Яблонне» [18; 23].

Представники відділу місії взяли участь в організації декількох святкових заходів для полонених. Про один з них у Празі йшлося 22 грудня 1919 р. на зустрічі Д. Горбенка і С. Кіцери з представниками Чехословацького Червоного Хреста. Щодо організації концерту та «в упорядкуванні чаю для полонених» було домовлено про участь української місії та Чесько-руського комітету та жінок з Чесько-руського комітету і Української Жіночої громади Українського клубу в Празі. Цей захід для полонених з України та Росії відбувся 25 грудня в готелі «Адрія». У

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

ньому взяли участь, зокрема, Д. Горбенко, С. Кіцера, Гончаренко, І. Птиця [28].

Представники військово-санітарної місії у Празі також взяли у святкуваннях на честь Т. Шевченка (23 березня 1920 р.) та у покладенні вінка від українців до пам'ятника Я. Гусу [2, 1920, т. 2, ч. 4, 5 травня, с. 190-191]. 12 квітня 1920 р. члени дипломатичної і військово-санітарної місій, низки інших українських діячів, приблизно 50 полонених взяли участь у святкуванні Великодня українською громадою у Празі [61].

Фінансове становище місії залишалось складним. Д. Горбенко прагнув вирішити його. У листопаді 1919 р. за підтримки М. Славінського та військового аташе й контролера військових місій УНР О. Жуковського члени місії зробили спробу забезпечити її коштами за допомогою українського фінансового агента Скарня, який, однак, вимагав надати штати установи, затверджені Директорією і міністрами УНР [36].

16 січня 1920 р. у листі до А. Окопенка Д. Горбенко пропонував доручити фінансування військово-санітарній місії в Празі представництву УНР в Чехословаччині [65]. М. Славінський на це не погоджувався, але надавав невеличкі позики підлеглим Д. Горбенка [47]. Зокрема, з 23 січня до 27 квітня 1920 р. було позичено 67000 крон [54; 64; 42; 57; 59; 27; 45]. За оцінкою А. Окопенка, «невизначенність положення і відсутність постійного бюджету, очевидно, не дає Відділові змоги звинув'язати як слід організовану роботу» [19]. Празький відділ місії та О. Жуковський неодноразово звертались до вищого керівництва УНР з проханням вирішити питання фінансування. З цією метою Д. Горбенко відвідав 7 квітня 1920 р. Відень для зустрічі з членом Директорії УНР А. Макаренком і А. Окопенком [27; 59].

Однак фінансування празької місії не було налагоджено. У зв'язку з цим, керівництво військово-санітарної місії у Відні декілька разів, зокрема, 3 березня і 9 квітня 1920 р. [55; 59; 61; 27; 53] видавало накази про припинення її діяльності та передачу справ Надзвичайній дипломатичній місії УНР в ЧСР. Ситуація тимчасово покращилась, коли «...10 травня Відділ місії звернувся до Ревізора військових Місій за кордоном з проханням асигнувати 150000 Корон для існування Місії на три місяці і 76000 корон для сплати її боргів. Ревізор асигнував 84000 корон ч[ехословацьких], в які увійшли 17000 корон, асигнованих 27 квітня і 10000 корон, позичених у

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

військового агента, так що Відділ Місії дістав фактично 54000 корон, з яких треба було виплатити залежності в платні членам і співробітникам Місії за квітень і травень...» [29].

Припускаємо, що саме через складнощі фінансування відділу місії Д. Горбенко її залишив.

Загалом, Українська військово-санітарна місія для справ військових полонених у Центральній та Південній Європі та її празький відділ у 1919-1920 рр. здійснювали важливі заходи щодо допомоги та репатріації військовополонених і біженців у співпраці з Надзвичайною дипломатичною місією УНР в ЧСР і співробітництві з органами влади Чехословаччини та Чехословацьким Червоним Хрестом, що загалом відображає важливі аспекти українсько-чеських взаємин у новітній час.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вістник політики, літератури й життя. Відень, 1918. Ч. 43. 12 падолиста.
2. Воля. Відень, 1919. Т. 3. Ч. 1-4.; Т. 1. Ч. 4. 24 січня; 1920. Т. 2. Ч. 4. 5 травня.
3. Гай-Нижник П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917-1922 рр.). К., 2016.
4. Івченко Л. Український Червоний Хрест у Києві (1919-1942). // Вісті комбатанта. 1974. № 1.
5. Кіцера О. Геноцид української інтелігенції на прикладі однієї сім'ї // Збірник наукових праць за матеріалами всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Тоталітаризм як система знищення національної пам'яті», 11-12 червня 2020 року. Львів, 2020.
6. Республіка. 1919. Ч. 79. 8. мая.
7. Срібняк І. В. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1918-1920 рр.). К., 1999.
8. Томаш Масарик і українці. Архівні документи / Уклав та необхідні пояснення й переклади зробив Є. Топінка. Л., 2010.
9. Українська Держава (квітень-грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах, трьох частинах. К., 2015. Т. 2.
10. ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 102.
11. ЦДАВО України, ф. 3192, оп. 1, спр. 23.
12. ЦДАВО України, ф. 3192, оп. 1, спр. 24.

13. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 51.
14. Шлях. Вінниця, 1919. Ч. 56. 27 жовтня.
15. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245645>
16. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245700>
17. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245732>
18. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245838>
19. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245867>
20. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245885>
21. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-245964>
22. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246035>
23. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246063>
24. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246091>
25. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2159#file-246315>
26. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298700>
27. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298701>
28. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298708>
29. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298710>
30. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298726>
31. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298730>
32. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298733>
33. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298737>
34. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298740>
35. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298741>
36. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298742>
37. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298746>
38. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298748>
39. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298751>
40. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298752>
41. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298754>
42. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298757>
43. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298764>
44. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298766>
45. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298772>
46. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298775>
47. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298778>
48. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298779>
49. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298781>
50. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298782>
51. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298783>

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

52. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298787>
53. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298788>
54. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298792>
55. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298793>
56. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298801>
57. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298802>
58. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298804>
59. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298810>
60. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298812>
61. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298813>
62. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298814>
63. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298818>
64. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2466#file-298821>
65. <https://zunr.arinsy.com/file-viewer/2480#file-302300>
66. Korespondence T. G. Masaryk – Slované. Rusové a Ukrajinci. 2. svazek. Vratislav Doubek (ed.). Praha: Masarykův ústav a Archiv AV ČR, 2016.
67. Opis diáře prezidenta Masaryka. // Opis diáře prezidenta Masaryka. // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tg-masaryk.cz/sd/novinky/hlavni-stranka/20192805-opis-diare-tgm.html> (дата звернення 27.01.2025).
68. Tribuna. 1919. Č. 85. 11. května.

УДК 94(477.44)06

*Анатолій Трембіцький,
м. Хмельницький*

ГЕРОЙ-ПОДОЛЯНИН ВАДИМ АКАЛОВСЬКИЙ, УЧАСНИК ЗИМОВИХ ПОХОДІВ АРМІЇ УНР

*У статті за споминами колишнього сотника 3-ої Залізної гарматної бригади Армії УНР, учасника Першого зимового походу, інженера-економіста, громадсько-політичного і просвітницького діяча, члена автономного уряду Підкарпатської Русі – Карпатської України, посла [депутата. – авт.] Союму Карпатської України, відомого суспільного діяча української діаспори та члена Карпатського Союзу в США, подольнина Леоніда Романюка (*10. 03. 1889, Нова Ушиця – †07. 12. 1984,*

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Сан Дієго) [5], розкрито життєвий шлях учасника Першого і Другого зимових походів Армії УНР, подоянина Вадима Акаловського /Окаловського/.

Ключові слова: Другий зимовий похід, Листопадовий зрив, Листопадовий рейд, подояни, Вадим Акаловський /Окаловський/, Леонід Романюк.

«В історії народів іноді трапляються такі події, які ніколи не забуваються. Про них все згадується з побожністю і поки залишаються святощами навіки. Їх переказують із гордощами наступним поколінням, а ті черпають сили й енергію від вічно живого джерела хоробрості й самопосягати минулих борців», – писав у своїх споминах полковник (*генерал-хорунжий в еміграції*) Армії УНР Володимир Савченко [10]. Однією з таких подій в історії України є Другий зимовий похід (*Листопадовий зрив, Листопадовий рейд, Льодовий рейд*) Армії Української Народної Республіки.

Масовий терор більшовицької влади та повстанські вибухи по всій Україні, яка «палала в огні і бурі народних повстань» [13], поставили перед Державним Центром УНР в екзилі першочергове завдання – готуватись до повернення зі зброєю в руках на Батьківщину. Але це було дуже важке завдання, оскільки підписання 7 жовтня 1921 р. Ризького договору і надзвичайно важкі побутові умови в таборах інтернованих вояків Армії УНР призвели до висловлення незадоволення діяльністю ДЦ УНР, виникнення ряду конфліктних ситуацій з польським таборовим командуванням. ДЦ УНР, владнавши ці конфлікти, зосередив свою увагу на підготовці і проведенні військового походу для визволення України. У таборах, – писав Л. Романюк, – «ми зберегли нашу внутрішню військову організацію, родило в наших душах надію, що ми, хоч і без зброї, залишались військом». Це «народжувало надію», «що ось-ось прийде наказ і ми знову підемо в бій за Українську Державність. Дарма що тепер ми за дротами, дарма що їли гнилі оселедці і чорний гливкий хліб з остюками... Україна ж нас чекає...» [5]. На Україну з усіх боків насадили вороги, а «холодний Захід із байдужістю приглядався, як кров'ю у нерівній борні спливає Україна. Встоятись не було сил – опинилося вояцтво по таборах, за дротами...» [10].

Головний Отаман Симон Петлюра «рішив піти народові нашому на поміч, щоб організувати під одним військовим

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

проводом всі окремі численні повстанські загони, підняти всенародне повстання проти окупанта-гнобителя і звільнити від нього Україну». У другій половині жовтня 1921 р. у таборах інтернованих у Польщі й Румунії, під егідою ДЦ УНР і Партизансько-повстанчого штабу в координації з II відділом Генерального штабу польського війська, закипіла «гарячкова» робота над організацією Листопадового рейду. Стратегічним завданням цієї операції було підняття всенародного повстання і повалення більшовицького режиму в Україні [13]. Український народ, – писав В. Трембіцький, – «мав усвідомити, що без власних організованих збройних сил не викаже своєї вартости перед чужонаціональним населенням та перед воюючими силами», що «не отримає від них свого визнання, як і до своїх «домагань за самостійність» [17, с. 115]. У великій таємниці були сформовані три армійських групи: 1-ша, головна, – Волинська, під командуванням Юрія Тютюнника; 2-га – Подільська, під командуванням підполковника Михайла Палія-Сидорянського; 3-тя – Бессарабська, під командуванням генерал-хорунжого Гулого-Гуленка. Загальне керівництво здійснював генерал-хорунжий Юрій Тютюнник [4; 10; 13].

Загалом у Листопадовому зриві взяло участь до 2000 інтернованих українських старшин і вояків, які бажали добровільно повернутися в Україну для боротьби з більшовиками [13]. По-перше, це були «всі – як на підбір: досвідчені, загартовані в попередніх боях і вповні свідомі своєї визвольної місії»; по-друге, «надію на успіх давала та особливо сприятлива обставина, що ще влітку 1921 р. в Україні нуртував активний партизанський рух»; по-третє, «селяни вже розуміли, що принесе з собою московська неволя, й були готові підтримати Армію Ю. Тютюнника» [8]. «Тож, коли Юрко Тютюнник, – писав Л. Романюк, – покликав козацтво у новий похід на рідну Україну, багато хто із залізних зголосився. Сам Леонід Романюк у Другий зимовий похід не пішов, оскільки «у таборі в нього відкрився туберкульоз легенів» [5].

Симон Петлюра, не зважаючи на сумніви щодо доцільності походу в осінньо-зимовий період, і на те, що після арештів в Україні було мало надії на загальне повстання, все ж прийняв рішення розпочати Листопадовий рейд [12, с. 2]. 25 жовтня 1921 р. він писав Ю. Тютюннику, що виряджаючи «старшин і козаків на велику справу звільнення Батьківщини нашої від московського

100

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

ворога, від щирого серця хочу побажати успіху в тій тяжкій боротьбі, яку прийдеться провадити на Україні» [3, с. 48]. 28 жовтня українські війська перейшли радянський кордон [4; 10], а вже 2 листопада Ю. Тютюнник доповідав С. Петлюрі, що «похід все-таки розпочався» [1, с. 3] і «ми йдемо на Україну наводити порядок, і що там вже ніякої влади немає». Славне вояцтво, «маючи обмаль і то старої зброї», кепську «одежину і взуття», йшло на вірну смерть [10; 11], маючи надію, що український народ «не зрікся надії здобути собі волю». На жаль, «одностайний збройний виступ» виявився ілюзією, яка призвела до загибелі найкращих [3, с. 48]. Роман Сушко згадував: «План, рішучість, хоробрість, консеквентність – все було, але був масово міцніший ворог, а що найголовніше – він уже чекав на нас» [16, с. 127].

Пішов у Другий зимовий похід і учасник Першого зимового походу, подолянин Вадим Окаловський (*Акаловський. – А. Т.*) (*1900, Кам'янецьчина – †22. 11. 1921, містечко Базар), якого колишній сотник 3-ої Залізної гарматної бригади Армії УНР, учасник Першого зимового походу подолянин Леонід Романюк [5], вперше «зустрінув у кінці травня 1919 р.». Тоді це був «звичайнісінький 17-тирічний середньошкільник із запальними очима і струнким юнацьким тілом», який приєднався до 3-ої Залізної гарматної бригади Армії УНР у Кам'янці-Подільському. Він одразу викликав довіру у вояків бригади і вже через три дні побуту бригади у Дунаївцях, «не відходив від наших гармат, козаків і коней, перегукуючись весело з їздовими і розвідниками та співаючи з ними високим тенорком широких степових пісень у сутінках після нехитрої, але такої смачної вояцької вечереї» [9, с. 104].

«Вадим, – згадував Л. Романюк, – подобався мені і своїм чистеньким, підтягнутим виглядом, і своїми чистими юнацькими очима, що гостро намагались усе побачити і охопити, і своєю мовою, що нею він страшенно хотів підкреслити свою українськість, достиглість і речевість». Проте Л. Романюк, зважаючи на вік Вадима, намагався переконати його, що «йому зовсім не місце в Українському війську, що він ще замолодий, що йому треба кінчити школу, що його втеча напевно глибоко вразила його батьків». Однак Вадим так уперто твердив, «що він не може і не хоче вертатися, що школи і так нема, а Україна потребує козаків, навіть таких, як він», що Л. Романюк завагався сказати йому тверде «ні, твоє місце в заплілі вдома, вертайся», оскільки вже й самому

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

йому «здавалось, що як не буде України, то й не треба жити...». Вадим залишився в гарматній бригаді, почав козакувати й будувати Україну. Козаки і старшини полюбили його «за дисциплінованість, за прямоту, за веселість, за відвагу» [9, с. 104], за те, що старанно «студіював замок гармати чи панораму», що пильно прислухався до порад «старих гармашів», що «на коні, з карабіном за плечами» спільно виконував «пильні доручення». Він «мужнів на очах, формувався в дійсного козака», брав участь у боях за «Заміхів, Мар'янівку, Копайгород, Шаргород, Джурин, М'ясківку, Вапнярку» [9, с. 105].

Разом із вояками бригади мужньо витримував «важкі, завзяті бої, забиті, ранені... Наступи, відступи, атаки... Літо, спека, осінь, слота, дощі, студінь...». «Ось Вадим під Крижополем у розгорненій кінній лаві летить на допомогу» батареї, що «її обскочили червоні... Бо ж нема резервів, тут же в лаві і наші командири дивізії і гарматної бригади. Кожен б'ється, помагає, визволяє...». Після відходу бригади до Трикутника смерті, перед Першим зимовим походом він деякий час лежав «у пропасниці, на блідому обличчі самі очі. Шинель наскрізь мокра, бо листопадова сльота не милує нікого. А кругом денікінці, червоні москалі, свої зрадники з Волохом, поляки і тифозна смерть з вишкіреними зубами...». Проте не заломився козак-розвідник Вадим Акаловський, а пішов таки разом із бригадою у Перший зимовий похід. «Мов у страшному неможливому кошмарному сні ще раз побачив я його, – згадував Л. Романюк, – коли він разом з іншими розвідниками прикривав перехід наших гармат на Захід через міст у Волочиську 21 листопаду 1920 р. ... Наші розвідники відстрілювались від червоної кінноти Котовського, що намагалась відрізати наш шлях до відступу...» [9, с. 105].

За мужність і відвагу під час Першого зимового походу Вадим Акаловський, перебуваючи в таборі інтернованих у Каліші (Польща) отримав бойову відзнаку Армії УНР «Залізний хрест за зимовий похід і бої» і «його горді очі – чисті і гарячі» свідчили про «невіддядну віру і вірність України...» [9, с. 106].

Восени 1921 р. «Лицар Ордена Залізного Хреста» старший розвідник Вадим Вадим Акаловський зник із табору інтернованих. Він відгукнувся на заклик Ю. Тютюнника піти у новий похід на рідну Україну й добровільно пішов робити «ще одну спробу визволити Україну, пішов у Ледяний рейд... У незнане і непевне,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

без валок, обозів і кухонь. Без зброї і набоїв... Їх треба було здобути від ворога. Без теплого одягу, а був це вже кінець листопада... Ні дня, ні ночі, ні сну, ні відпочинку... Тільки бої, безконечні походи, небезпеки і надії, і віра... Аж до містечка Базару на Волині, де вписано ще одну криваву сторінку в історію збройної боротьби за Самостійну Україну...» [9, с. 106].

Багато козаків не повернулися із Листопадового рейду, лише невелика частина вояків «продерлася крізь Любарські та Заславські ліси і 29 листопада перейшла польський кордон, щоб вернутися до таборів» [11]. Більшість учасників походу «впали в нерівному, зтяжкому бою», поливши своєю кров'ю плідючий український чорнозем, витиснувши сліди своїх скривавлених ніг на білому килимі раннього снігу». 17 листопада в останньому страшному бою з переважаючим у кілька разів, добре озброєним, свіжим і ситим ворогом біля сс. Великі та Малі Мінки, загинуло понад 400 вояків. А ще понад 500 потрапили у полон, яких большевики загнали до церкви в с. Малі Мінки, де «над ними, безборонними, роздягнутими майже догола, знущалися червоноармійці в нелюдський спосіб», били прикладами рушниць і рубали шаблями. Увечері 20 листопада полонених перегнали до містечка Базар, де над ними вночі відбувся суд, який 359 засудив на смерть. А ситий і «стурбований» світ байдуже дивився на те, як шляхи Зимового походу багряніли від крові, на «дикий рев катів, глухі постріли чекістів» – московських варварів, які 22–23 листопада розстріляли під містечком Базар 359 лицарів Другого зимового походу [2; 5; 6, с. 2; 7, с. 18; 8; 14; 15; 18; 19, с. 11]. І там, «у лаві 359 найвірніших з вірних в надлюдському зусиллі виструнчився з останній намазі старший розвідник Вадим Акаловський, перемерзлий, виснажений, знесилений і вичерпаний фізично» [9, с. 106]. Засуджені на смерть лицарі-українці, «обідрані, майже голі, побиті, скривавлені», вели себе гідно перед розстрілом, «плювали в обличчя катам, котрі пропонували їм зберегти життя взамін на зраду України, заспівали «Ще не вмерла Україна...» [8; 11; 14]. «З тим викликом і гаслом перейшов у безсмертя і вічність» молодий подолянин, «коли його юнацьке тіло потрапили кулі ворожого кулемету... Ні, не заломився юнак Вадим Акаловський». Він вперто вірив, «що його Україна гряде...» [9, с. 106].

Встановлено, що з 359 розстріляних під містечком Базар українських вояків 22–23 листопада 1921 р. було 41 уродженець

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Хмельниччини, а ще в майже півсотні місце і рік народження не встановлені, або просто вказано – Поділля:

1. Акаловський Вадим Євгенович (*1900, Кам'янецьчина – †22. 11. 1921), українець, учень гімназії. Учасник Першого зимового походу, юнак Залізної дивізії, лицар ордену Залізного хреста. Під час Другого зимового походу старший розвідник. У полон потрапив 17 листопада біля с. Великі Міньки;

2. Андруско Филімон Кирилович (*1892, Кам'янецьчина – †22. 11. 1921);

3. Баранов Георгій Арсентійович (*1898, Пашковецька вол., Проскурівщина, фотограф, козак Залізної дивізії;

4. Бучек Юхим Васильєвич (*1892, с. Непі Циківська вол., Кам'янецьчина),

5. Василів Михайло Миронович (*1900, с. Шустівці, Рихтецька волость, Кам'янецьчина – †23. 11. 1921), народився в українській селянській родині, закінчив 2 класи міського училища, безпартійний. В Армії УНР з 1919 р., під час Другого Зимового походу – штабіст (в резерві штабу армії) 4-ї Київської дивізії, пораненим потрапив у полон близько 15.00–16.00 год. 17 листопада біля м. Базар;

6. Васильєв Олександр Миронович (*1897, м. Кам'янець-Подільський);

7. Венглевський Тимофій Григорович (*1885, містечко Оринин, Кам'янецьчина);

8. Венгржанівський Володимир Фролович (*1895, м. Кам'янець-Подільський);

9. Голуб Василь Григорович (*1889, с. Нова Соколівка, Проскурівщина);

10. Горков Іван Іванович (*1898, с. Пудлівці, Кам'янецьчина);

11. Грицарюк Нестір Павлович (*1893, с. Карабчіїв, Кам'янецьчина – †22. 11. 1921), народився в українській селянській родині, закінчив сільську школу, працював шевцем, безпартійний. В Армії УНР з 1918 р., інтернований. Під час Другого зимового походу – козак 1-го куреня 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії Армії УНР. 17 листопада потрапив у полон поблизу с. Малі Міньки;

12. Гуменюк Карпо Григорович (*1898, с. Нова Соколівка, Проскурівщина – †22. 11. 1921), народився в українській селянській родині, освіти не мав, безпартійний. В Армії УНР із 1920 р., служив у 2-й гарматній батареї 2-ї бригади 2-ї Волинської дивізії. Під час

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Другого Зимового походу – козак 4-ї гарматної бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада під селом Звіздаль;

13. Гуцало Михайло Олексшович (*1883, с. Глушківці, Кам'янецьчина);

14. Дрозденко Ясен Дем'янович (*1901, м. Кам'янець-Подільський);

15. Дудар Андрій Демидович (*1889, Проскурівщина);

16. Завальницький Петро Каленикович (*1894, містечко Кашлиці (?), Кам'янецьчина);

17. Захаренко Спиридон Олексійович (*1897, м. Кам'янець-Подільський);

18. Зубків Олексій Мусійович (*1900, с. Адамівка, Летичівщина);

19. Іванюк Дем'ян Павлович (*1898, с. Сокала (?), Кам'янецьчина);

20. Когун Сава Максимович (*1893, Кам'янецьчина);

21. Крутокоп Яків Ельвович (*1896, містечко Тернівка /вірогідно Тернавка/, Поділля);

22. Кубельський Василь Феодосійович (*1897, с. Жаба (можливо Жабинці ?), Поділля), козак Залізної дивізії;

23. Куденський Євген Михайлович (*1892, м. Летичів);

24. Кушлімський (Куштинський) Адам Іванович (*?, с. Макарове, Ушицький повіт), чотовий Залізної дивізії;

25. Маницький (Маніцький) Іван Михайлович (*1898, м. Кам'янець-Подільський), юнак Залізної дивізії;

26. Медведський-Коваль Костянтин Васильович (*1895, с. Кочубіїв, Кам'янецьчина), помічник скарбника 4-ї Київської дивізії Армії УНР;

27. Свиргодський Володимир Іванович (*1891, м. Кам'янець-Подільський);

28. Слободян Антон Васильович (*1896, с. Баговиця, Кам'янецьчина);

29. Старенький Яків Никифорович (*20. 10. 1896, с. Баговиця, Кам'янецьчина – †22. 11. 1921), народився в українській селянській родині., закінчив 6 класів 2-ї Одеської гімназії та 2-гу Одеську школу прапорщиків, мав звання поручник, безпартійний. В Армії УНР з 1919 р., був інтернований у табір міста Александров

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Куявський у Польщі. Під час Другого Зимового походу – старшина 4-ї Київської дивізії, потрапив у полон 17 листопада;

30. Стрижельницький Олександр Олістратович (*1890, м. Кам'янець-Подільський);

31. Тимошук Михайло Іванович (*1899, с. Велика Березна, Заславський повіт – †22. 11. 1921), народився в українській селянській родині, закінчив двокласне училище, безпартійний. В Армії УНР із 7 березня 1919 р. Під час Другого Зимового походу – козак гарматної бригади 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон до більшовиків 17 листопада;

32. Токаревич Костянтин Антонович (*1886, Кам'янецьчина);

33. Тройнюк Юхим Прокопович (*1892, с. Летава, Кам'янецьчина – †23. 11. 1921), народився в українській селянській родині, освіти не мав, безпартійний. В Армії УНР з 1918 р., інтернований в один із польських таборів. Під час Другого зимового походу – козак 1-ї бригади 4-ї Київської дивізії, важко пораненим потрапив у полон;

34. Тютюнник Степан Максимович (*1894, с. Шатава, Кам'янецьчина);

35. Фарафонов Мусій Федотович (*05. 02. 1898, Поділля – †22. 11. 1921). Народився в українській селянській родині, освіти не мав, безпартійний. В Армії УНР із 1919 р., інтернований. Під час Другого зимового походу – козак штабної сотні 4-ї Київської дивізії. Потрапив у полон 17 листопада під с. Звиздаль;

36. Федоренко-Євтухів Микола Іванович (*1900, м. Кам'янець-Подільський);

37. Хозинський Степан Гаврилович (*1898, с. Почапинці, Кам'янецьчина);

38. Чорний Василь Микитович (*1896, с. Кадіївці, Кам'янецьчина);

39. Швець Василь Максимович (*1895, Уренецька (?) вол., Кам'янецьчина);

40. Швець Федір Федорович (*1885, с. Баговець, Кам'янецьчина);

41. Ярешенчук Петро Лукич (*1897, Кам'янецьчина).

Листопадовий рейд став одним із незабутніх етапів Визвольної боротьби українського народу 1917–1921 рр. за свою волю, останньою спробою українських національно-державних сил відкритим військовим шляхом утримати незалежність України. Другий зимовий похід «виявив найвище напруження

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

національного хотіння, стихійний, просто несамовитий у своєму завзятті гін до волі» [9]. Українці «кинули все: спокійне життя, рідню, теплі хати і під синьо-жовтим прапором пішли добувати волю для рідного краю», а «Захід із байдужістю приглядався, як кров'ю у нерівній борні спливає Україна». Похід не приніс очікуваних результатів, а намір підняти збройне повстання на повалення окупаційного більшовицького режиму закінчився трагічно, що «дуже тяжко пригнітило все оточення» [7, с. 18]. Проте «культ повстанців, розстріляних більшовиками під Базаром, став важливим чинником ідейного згуртування української еміграції, символом нескореності нації в її змаганнях за незалежність, яскравим прикладом того, як треба любити свою країну» [10]. Образ українських лицарів-героїв Базару, які «вмирили, коли українська нація блукала на роздоріжжі», коли «ворог підступно вкрадався в її серце», «врізався глибоко в серце кожного правдивого українця» і в майбутніх боях за Україну підносив дух вояків «своїм світлим високим героїзмом» [11]. Похід, – як наголошував Л. Романюк, – став «лебединою піснею» як 3-ї Залізної дивізії, так і всієї Армії УНР [5], і надії на шоре повернення в Україну все більше і більше віддалялися, а натомість довгі роки скитання на чужині ставали реальністю.

100 років тому, 21 листопада 1921 р., сталася велика трагедія українського народу, під містечком Базар розстріляли московські опричники 359 українських лицарів – старшин і козаків героїчного українського війська. Базар став символом – безсмертною кривавою святою печаттю на українській землі. Почуття історичної справедливості не дає нам забути цей злочин московсько-більшовицьких душогубів супроти українського народу і кличе всіх українців до помсти, до зриву, до збройного чину за рідний край, за свій народ.

Список використаних джерел та літератури:

1. Верига В. Листопадовий рейд. Київ: Видавництво імені О. Теліги, 1995. 192 с.
2. Герої Базару – Хмельницька область [колишня Подільська губ.] URL: <https://viaaaa.livejournal.com/5579.html> (дата звернення: 02. 03. 2025). Назва з екрану.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

3. Герчанівський Д. Вигнати окупанта. Мюнхен: Видавництво Крайової управи Братства колишніх вояків 1-ої Української Дивізії УНА в Німеччині, 1963. 143 с.

4. Другий зимовий похід. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Другий_зимовий_похід (дата звернення: 02. 03. 2025). Назва з екрану.

5. Залізні не вмирають (біографія сотника Армії УНР Л. Романюка). Коваль Р. М. *Багряні жнива Української революції*. URL: <https://textbook.com.ua/istoriya/1475210802/s-90> дата звернення: 02. 03. 2025). Назва з екрану.

6. Кедрин Іван. 359 героїв. Трагедія Базару. *Свобода* (Нью-Йорк). 1981. Ч. 225. 28 листопада. С. 2.

7. Лівизький М. А. ДЦ УНР в екзистенції між 1920 і 1940 роками. Мюнхен; Філадельфія: В-во Українське інформаційне бюро, 1984. 72 с.

8. П. Ч. Базар – це подвійний символ. *Свобода* (Нью-Йорк). 2007. Ч. 47. 23 листопада. С. 6.

9. Романюк Леонід. Ті, що робили Українську Національну Революцію. «Яка краса: відродження країни». У 60-річчя Української Національної Революції. Альманах Українського братського союзу. Скрентон, Па.: Видавництво «Народна воля», 1979. С. 98–119.

10. Савченко Володимир. Безсмертні. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1958. Ч. 242. 17 грудня. С. 2.

11. Савченко Володимир. Безсмертні. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1958. Ч. 243. 18 грудня. С. 2.

12. Савченко Володимир. Генеральний штаб на еміграції (присвячую св. пам'яті генерала В. Петрова. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1951. Ч. 259. 6 листопада. С. 2.

13. Садовський Михайло. 359 безсмертних. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1956. Ч. 224. 21 листопада. С. 2.

14. Садовський Михайло. 359 безсмертних. *Свобода* (Джерсі-Сіті). 1956. Ч. 225. 23 листопада. С. 2.

15. Список вояків армії УНР, розстріляних більшовиками під Базаром 1921 року. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Список_вояків_армії_УНР,_розстріляних_більшовиками_під_Базаром_1921_року (дата звернення: 02. 03. 2025). Назва з екрану.

16. Сушко Роман. Базар: могила 359 воїнів. *Історичний календар-альманах Червоної Калини* (Львів). 1930. С. 104–127.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

17. Трембіцький Володимир. За правильне розуміння вартості української революції (1917–1918) та держави 1918–1924 років (До 70-ліття суверенності 1918–1988). *Альманах Українського народного союзу* (Нью-Йорк). 1988. С. 111–126.

18. Червонодібровська Січ – The Cossack Sich of Chervona Dibrova. URL: <https://fr-fr.facebook.com/sich.chervona.dibrova/posts/2232468413675599/> (дата звернення: 02. 03. 2025). Назва з екрану.

19. Шпак Віктор. Герої Базару. *Урядовий кур'єр* (Київ). 2011. № 240. 23 грудня. С. 11.

УДК 94(477.43)«192/193»:282 / 272(477.43-17)

Людмила Левандовська,
м. Хмельницький

ДОЛЯ ХРАМІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО СХІДНОГО ДЕКАНАТУ РКЦІ В ПЕРІОД 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Анотація: Стаття присвячена дослідженню долі римо-католицьких парафій Хмельницького східного деканату Кам'янець-Подільської дієцезії у складний період 20-30-х років ХХ століття. На тлі складної сучасної релігійної ситуації в Україні, актуалізується важливість розуміння історичних коренів міжконфесійних відносин у регіоні. У статті здійснено загальний огляд стану справ та основних тенденцій, що характеризували утиски та руйнування храмів деканату внаслідок антирелігійної політики радянської влади. Проаналізовано долю одинадцяти історичних парафій, виявлено масштаби закриття, руйнування та перепрофілювання костелів. Окреслено важливість подальших глибоких досліджень історії кожної парафії з залученням архівних джерел для відновлення повної історичної картини.

Ключові слова: Римо-католицька церква, Кам'янець-Подільська дієцезія, Хмельницький східний деканат, парафія, костел, репресії, міжконфесійні відносини.

В контексті складної сучасної релігійної ситуації в Україні, спричиненої російсько-українською війною та проблемою засилля структур, пов'язаних з Українською православною церквою (Московського патріархату), дослідження долі храмів Хмельницького східного деканату Римо-Католицької Церкви в

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

період 20-30-х років XX століття набуває особливої актуальності для розуміння історичних коренів міжконфесійних відносин у регіоні.

По-перше, аналіз того, як радянська влада в міжвоєнний період цілеспрямовано нищила або перепрофілювала культові споруди різних конфесій, включаючи римо-католицькі костели Хмельницького східного деканату, допомагає усвідомити багатовікову історію релігійного плюралізму в регіоні та трагічні наслідки його насильницького руйнування. Це створює важливий історичний контекст для розуміння сучасних дискусій про повернення культових споруд та відновлення історичної справедливості.

По-друге, вивчення історії руйнувань та утисків, яких зазнали храми Хмельницького східного деканату в досліджуваній період, проливає світло на довготривалі наслідки цих дій для місцевої католицької громади та її відносини з іншими конфесіями, зокрема православними. Розуміння історичних травм та втрат сприяє більш конструктивному діалогу в сучасному міжконфесійному просторі, особливо у контексті дискусій про привласнення культових споруд.

Таким чином, обрання Хмельницького східного деканату як об'єкта дослідження зумовлене прагненням не лише відтворити історичну правду про долю його храмів у складний міжвоєнний період, але й використати ці знання для глибшого розуміння сучасних релігійних процесів у регіоні, зокрема питань міжконфесійних відносин та історичної справедливості у контексті російсько-української війни та пов'язаних з нею релігійних викликів.

Враховуючи складність та багатогранність історії кожної окремої парафії Хмельницького східного деканату Кам'янець-Подільської дієцезії у складний період 20-30-х років XX століття, метою даного дослідження є загальний огляд стану справ та основних тенденцій, що характеризували долю римо-католицьких громад та їхніх храмів у межах деканату в означений час. Детальний аналіз історії кожної з одинадцяти історичних парафій, безумовно, є перспективним напрямком для подальших окремих наукових розвідок, що дозволить глибше розкрити унікальні аспекти їхнього функціонування та трагічних подій, які вони пережили в умовах радянської антирелігійної політики.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Дослідження історії Римо-Католицької Церкви в Україні у міжвоєнний період представлено в працях таких істориків, як Г. Стронський [18], В. Нестеренко та В. Сторчовий [9]. Їхні роботи розглядають загальні тенденції розвитку та утисків РКЦ в Україні у 20-30-х роках XX століття, створюючи важливий контекст для розуміння процесів, що відбувалися на регіональному рівні. Окремі аспекти державно-церковних відносин та антирелігійної політики радянської влади досліджували В. Г. Байдиш [2] та Г. В. Лаврик [5], чії праці допомагають зрозуміти механізми та правові засади боротьби з релігією в УСРР.

На регіональному рівні історія окремих костелів Хмельницького східного деканату частково відображена у краєзнавчих дослідженнях та матеріалах наукових конференцій. Зокрема, працях Д. Я. Вортмана [3], та О. А. Пламеницької [11], Р. Палаша [10], Г. В. Путової [13] та М. Філімонової [19]. Важливим джерелом бібліографічної інформації про сакральні пам'ятки регіону є довідкове видання, укладене В. Мельником [8], а огляд джерельної бази з історії РКЦ на Поділлі у 20-х роках XX століття представлений у праці Р. І. Андрущака [1].

Важливим джерелом інформації про сучасний стан Римо-Католицької Церкви в Україні, її структуру та окремі парафії є офіційний сайт Римсько-Католицької Церкви в Україні (rkc.org.ua) та офіційний сайт Кам'янець-Подільської дієцезії (camenecensis.org). Останній ресурс безпосередньо надає інформацію про структуру дієцезії, новини з життя парафій, включаючи ті, що входять до Хмельницького східного деканату, а також відомості про окремі парафії.

Кам'янець-Подільська дієцезія, заснована у 1378 році, є однією з найдавніших єпархій Римо-Католицької Церкви в Україні, з центром у Кам'янці-Подільському. У XX столітті вона пережила два періоди відновлення: у 1918 та 1991 роках. Сьогодні дієцезія входить до складу Львівської митрополії та об'єднує католицькі громади Хмельницької та Вінницької областей.

На сьогоднішній день Кам'янець-Подільська дієцезія Римо-Католицької Церкви для зручності адміністрування поділяється на десять деканатів. Серед них, місто Хмельницький є важливим центром, у зв'язку зі значною кількістю вірян, і тому має окрему внутрішню структуру, представлену двома деканатами: Хмельницьким Східним та Хмельницьким Західним. Окрім

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Хмельницьких деканатів, до складу дієцезії входять також Барський, Вінницький-Східний, Вінницький-Західний, Городоцький, Кам'янець-Подільський, Мурафський, Полонський та Томашпільський деканати, кожен з яких об'єднує парафії відповідних територіальних одиниць, сприяючи організації душпастирської опіки та координації церковного життя в регіоні [4].

Хмельницький східний деканат Кам'янець-Подільської дієцезії є важливим об'єднанням католицьких громад, до складу якого входять 23 парафії. Особливу історичну цінність становлять 11 парафій, заснованих ще до встановлення радянської влади. Серед міських та селищних парафій, що мають давню історію, слід відзначити: Деражно, Красиїв, Летичів, Стару Синяву та Старокостянтинів. Крім того, до складу деканату входять шість сільських парафій з багатим історичним минулим, розташовані у таких населених пунктах: Кульчин, Маниківці, Меджибіж, Михайлівка, Новокостянтинів та Новосілка. Ці історичні парафії є свідченням глибоких коренів Римо-Католицької Церкви на Хмельниччині.

Проте, з встановленням радянської влади, для багатьох з цих давніх святинь настали часи тяжких випробувань та руйнувань. Однією з перших жертв антирелігійної політики став костел святої Анни у Деражні. У 1930 році трагічна доля спіткала цю споруду. З приходом радянської влади, того року було заарештовано місцевого настоятеля, отця Станіслава Ганського. Невдовзі після цього, храм, збудований у 40-х роках XIX століття зусиллями парафіян та місцевого землевласника Станіслава Раціборовського і який на початку XX століття об'єднував понад чотири з половиною тисячі вірян, був зачинений та вщент зруйнований. Наслідком варварського нищення стали лише залишки підземелля храму, які сьогодні можна знайти на території колишньої пожежної частини [16].

У Красилові, де ще у 1767 році коштом Франциска Сапегі постала філіальна каплиця, яка згодом, завдяки його сину Миколі, була перебудована на костел, у 1917 році утворилася самостійна парафія св. Анни. На початку 1920-х років парафію обслуговував отець Казимир Мазур, який трагічно загинув 15 серпня 1921 року, розстріляний більшовиками прямо перед храмом і похований на його території. Попри цю трагічну подію, костел Серця Ісуса (або

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

св. Анни) продовжував функціонувати ще на початку 1930-х років. Проте, згодом радянська влада закрила святиню, спочатку використовуючи її як складське приміщення, а пізніше – як клуб, завдавши значної шкоди релігійній споруді [12].

У Летичеві, де перший дерев'яний костел постав ще близько 1430 року, а мурований храм було зведено у 1506 році коштом Яна Потоцького, доля святині у 1920-х - 1930-х роках була скорботною. Парафія продовжувала своє існування під душпастирською опікою отця Яна Кухарського з 1920 по 1933 рік. Однак, травневої ночі 1933 року отець Ян разом з великою кількістю парафіян був заарештований та висланий до Сибіру. Після цього храм закрили, а згодом перетворили на стайню для колгоспних коней, що стало наругою над святим місцем. Вірні змушені були збиратися на молитву у цвинтарній каплиці. Монастир домініканців, ліквідований ще у 1832 році, також зазнав руйнувань, а його приміщення використовувалися для різних господарських потреб, що призвело до значних пошкоджень як костелу, так і монастирських будівель [3, с. 130].

У Старій Синяві мурований храм, що постав протягом 1841-1844 років завдяки коштам княжни Анни Радзівіл, у 1935 році спіткала сумна доля. Комуністична влада забрала костел святого Йоана з Непомука та протягом одинадцяти років, до 1946-го, використовувала його як складське приміщення. Згодом святиню було перебудовано для потреб фабрики, що призвело до значних змін у її архітектурному вигляді та втрати багатьох оригінальних елементів, включаючи, ймовірно, і вежі, зведені княгинею Анною Цецилією у 1844 році. Трагічним свідченням нищення культурної спадщини стали спогади місцевого жителя, який у 1980-х роках, під час перебудови костелу на філіал заводу, власноруч виносив на смітник уламки фресок та статуеток [14].

Мурований костел Очищення Матері Божої (Матері Божої Громничої) у Старокостянтинові існував, ймовірно, ще з кінця XVI століття і був переданий домініканцям у 1613 році, доля храму в міжвоєнний період була тісно пов'язана зі зміною його конфесійної належності та політичними потрясіннями. Після ліквідації домініканського монастиря царським урядом у 1832 році, парафію було приєднано до іншого костелу, а сам костельно-монастирський комплекс передано православній церкві, яка у 1853 році освятила його як церкву Воздвиження Чесного Хреста [13,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

с. 47]. У 1919 році, в часи радянсько-української війни, будівля церкви зазнала пошкоджень внаслідок артобстрілу. Перед Другою світовою війною колишній монастирський комплекс став місцем розташування катівні НКВС, а під час німецької окупації використовувався Гестапо як в'язниця, де у колишньому костелі відбувалися розстріли. Таким чином, у 1920-х - 1930-х роках колишній римо-католицький храм у Старокостянтинові вже функціонував як православна церква, але став свідком трагічних подій, пов'язаних з репресіями та війною [19, с. 297-304].

В 1797 році у Новосілці Ян Кіцький збудував мурований костел Пресвятої Трійці, доля храму в 1920-х - 1930-х роках була типовою для багатьох релігійних споруд в Україні. На початку 1930-х років радянська влада закрила костел, а його приміщення передала місцевому колгоспу під складське використання. Це призвело до припинення богослужінь та поступового занепаду святині. Лише в середині 1990-х років, після падіння радянської влади, католицька громада змогла домогтися повернення храму та відновити в ньому богослужіння, переосвятивши його на честь святого Йоана Хрестителя [15].

У Новокосянтинові, де перший мурований костел святої Анни було зведено у 1788 році коштом родини Жевуських, у радянські часи храм спіткала характерна для того періоду доля. З 30-х років ХХ століття костел було закрито, а римо-католицька громада зазнала репресій. Після Другої світової війни будівля костелу використовувалася для господарських потреб, зокрема, за свідченнями, у ньому проживали комсомольці, які брали участь у розбудові місцевого колгоспу, що призвело до значних внутрішніх пошкоджень та вандалізму. У 1987 році сталася пожежа, яка ще більше погіршила стан святині. На сьогоднішній день костел перебуває у стані часткової руїни [17].

Костел Святої Трійці у Меджибожі, зведений у 1600-1632 роках на місці давнішої святині, мав багату історію та відігравав важливу роль у житті місцевої католицької громади. Однак, у період радянської влади його спіткала трагічна доля.

Перші ознаки утисків з'явилися у 1929 році, коли святиню було закрито радянською владою, що стало звичайною практикою для багатьох релігійних споруд у той час. Попри закриття, сам храм фізично ще існував. Подальші руйнування припали на період після Другої світової війни. За деякими свідченнями, за наказом

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

голови місцевого колгоспу, костел було вирішено знищити. Для цього до споруди підігнали танк, за допомогою якого на будівлю закинули троси. Спроба зруйнувати храм виявилася частково успішною – третина будівлі впала.

Остаточного нищення костел зазнав у 1962 році, під час чергової хвилі антирелігійної кампанії. Тоді, вже аварійну споруду, було підірвано вибухівкою. Каміння від зруйнованого храму частково пішло на будівельні потреби місцевих жителів, а те, що вціліло після вибуху, залишилося руїнами, які й донині височіють над селищем як німий докір [10, с. 13].

У Маниківцях, де католицька громада у ХІХ столітті належала до парафії в Новосілці, каплиця згадується вже у 1860 році. Однак, у 1868 році царська влада ліквідувала її, за одними даними – знищивши, за іншими – перетворивши на православну церкву. У 1905 році на місці старої каплиці було збудовано нову, яка вже у 1906 році фігурувала у схематизмах як частина парафії святого Кіліана у Михайлівці. Після 1914 року душпастирську опіку над парафією в Михайлівці та каплицею в Маниківцях здійснював отець Станіслав Ганський, який згодом став жертвою радянських репресій – його кілька разів арештовували, а в 1937 році розстріляли в Соловках.

Саму ж каплицю в Маниківцях у 1935 році більшовики перетворили на склад, але під час німецької окупації вона знову стала місцем богослужінь для римо-католиків. Релігійна громада була офіційно зареєстрована у квітні 1945 року і продовжувала використовувати каплицю протягом усього радянського періоду. Важливу роль у житті парафії відіграв майбутній єпископ – отець Ян Ольшанський, який служив тут з 1959 по 1991 рік [4].

Перший дерев'яний костел у селі Михайлівці постав ще у 1744 році завдяки фундації Міхала Жевуського, а мурований храм святого Кіліана було зведено у 1817-1824 роках коштом родини Віслоцьких, за радянської влади храм розділив важку долю багатьох інших релігійних споруд. Костел було забрано у римо-католицької громади та переобладнано під сільський клуб, що призвело до припинення богослужінь та певних внутрішніх змін у будівлі. Тільки після здобуття Україною незалежності, у 1992 році, колишній костел повернули вірним [6].

У Кульчинах, де перший костел та монастир домініканців були засновані ще у ХVІІІ столітті, а новий мурований храм святого

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Варфоломія збудовано у 1795 році коштом Ігнатія Понятовського, парафія на початку XX століття налічувала понад шість тисяч вірян та мала філіальні каплиці в навколишніх селах. На початку 1930-х років костел був закритий, його перевели під магазин для зберігання зерна. На слідуєчий рік в костелі влаштували клуб. З розібраного в церкві вітара в костелі зробили сцену. Місцевий житель Микульський І.О. пригадує: «Я був присутній, як виносили з задньої прибудови костелу ікони, книжки в шкіряних переплетах, архіви і спалювали на вогнищі. Я лише згодом зрозумів, яку історичну цінність нищили варвари. Але і тоді будучи дітлахом, я, особливо не міг дивитися, як горять книжки і хотів спасти хоч одну книжку, але мене відіпхнули, – «А ну марш звідси, шмаркачу». Діялось те в 1934-35 рр.» Лише після падіння радянського режиму храм було повернуто римо-католицькій громаді [7].

На сьогоднішній день Хмельницький східний деканат Кам'янець-Подільської дієцезії об'єднує 23 парафії, серед яких особливу історичну цінність становлять 11 парафій, заснованих ще до встановлення радянської влади. Проведене дослідження показало, що більшість цих історичних храмів зазнали значних утисків у 20-30-х роках XX століття внаслідок антирелігійної політики радянської влади. Зокрема, було повністю зруйновано костел святої Анни у Деражні та костел Святої Трійці у Меджибожі. Перепрофілювання під господарські потреби або культурні заклади зазнали костели у Красилові, Кульчинах, Летичеві, Михайлівці, Новосілці, Новокосянтинові, Старій Синяві. Колишній костел у Старокосянтинові ще до досліджуваного періоду був переданий православній церкві, але в міжвоєнний час використовувався для зловісних цілей радянськими та німецькими окупаційними структурами.

Лише парафія у Маниківцях (хоча і з перервами та утисками), змогла зберегти релігійну діяльність протягом радянського періоду, часто у пристосованих приміщеннях. Таким чином, з 11 історичних парафій деканату, два храми було повністю зруйновано, сім перепрофілювали, один змінив конфесійну належність до досліджуваного періоду та зазнав трагічних подій, а лише одна парафія змогла більш-менш безперервно здійснювати богослужіння, часто з великими труднощами. Історія кожної парафії є унікальною та відображає як загальні тенденції антирелігійної боротьби, так і місцеві особливості.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Таким чином, дослідження долі храмів Хмельницького східного деканату в 20-30-х роках ХХ століття є важливим для розуміння складної історії релігійного життя регіону та жахливих наслідків тоталітарної політики. Отримані результати підкреслюють необхідність подальшого, більш глибокого вивчення історії кожної окремої парафії з залученням архівних матеріалів та інших першоджерел для відновлення повної картини минулого та сприяння міжконфесійному діалогу в сучасному українському суспільстві.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрущак Р. І. Джерельна база дослідження проблеми римо-католицької церкви на Поділлі в 20-х рр. ХХ ст. // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник. 2017. Вип. 10. С. 33-41.
2. Байдиш В. Г. *В боротьбі за віру: римо-католицька церква в Україні (середина 1940-х– перша половина 1960-х рр.)*: монографія. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2014. 423 с.
3. Воргман Д. Я. Летичівський домініканський монастир Успіння Пресвятої Діви Марії // Енциклопедія історії України. Київ, 2009. Т. 6. С. 130.
4. Кам'янець-Подільська дієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні : офіц. сайт. URL: camenecensis.org/ (дата звернення: 20.03.2025).
5. Лаврик Г. В. Правове регулювання свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних організацій у Радянській Україні (1919-1929 рр.) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2008. 20 с.
6. Матері Божої Святого Скапулярія, Михалівці // Кам'янець-Подільська дієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні : офіц. сайт. URL: camenecensis.org/parafii/materi-bozhoi-svyatogo-skapulyariya-mixa/ (дата звернення: 21. 03. 2025).
7. Матері Божої Фатімської, Кульчини // Кам'янець-Подільська дієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні : офіц. сайт. URL: camenecensis.org/parafii/materi-bozhoi-fatimskoi-kulchiny/ (дата звернення: 21. 03. 2025).
8. Мельник В. *Сакральні пам'ятки Хмельниччини : довід.-бібліогр. вид.* / Упр. культури, національностей, релігій та туризму

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ. Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2018. 68 с.

9. Нестеренко В. А., Сторчовий В. Ф. Римо-католицька церква на Поділлі у 30-ті роки XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. 2013. Вип. 13. С. 364-370.

10. Палаш Р. Руїни Меджибізької святині // Газета Поділля. 2012. 6 груд. С. 13.

11. Пламеницька О. А. Домініканський оборонний кляштор Успіння Пресвятої Діви Марії // Пам'ятки архітектури та містобудування України : довід. Держреєстру нац. культ. надбання. Київ, 2000. С. 265-266.

12. Пресвятого Серця Ісуса, Красилів // Кам'янець-Подільська дієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні : офіц. сайт. URL: camenecensis.org/parafii/пресвятого-серця-ісуса-красилів/ (дата звернення: 05. 04. 2025).

13. Путова Г. В. Перебудова старокостянтинівського Домініканського костелу на православний собор у 70-х роках XIX ст. : дзеркало епохи // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів : історія, археологія, культура, архітектура : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 800-літтю міста. Старокостянтинів, 2006. С. 47.

14. Святого Йоана і Святого Йоана з Непомук // Кам'янець-Подільська дієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні : офіц. сайт. URL: camenecensis.org/parafii/святого-йоана-святого-йоана-з-непомук/ (дата звернення: 12. 04. 2025).

15. Святого Йоана Хрестителя, Новосілка // Кам'янець-Подільська дієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні : офіц. сайт. URL: camenecensis.org/parafii/святого-йоана-хрестителя-новосілка/ (дата звернення: 20. 04. 2025).

16. Святої Анни, Деражня // Кам'янець-Подільська дієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні : офіц. сайт. URL: camenecensis.org/parafii/святої-анни-деражня/ (дата звернення: 30.03.2025).

17. Святої Анни, Новокостянтинів // Кам'янець-Подільська дієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні : офіц. сайт. URL: camenecensis.org/parafii/святої-анни-новокостянтинів/ (дата звернення: 30. 03. 2025).

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

18. Стронський Г. Римо-католицький костюл в Україні у 20 - 30-і роки ХХ ст. // Вісник ТДТУ. 1996. № 1. С. 77-86.

19. Філімонова М. Історія домініканського ордену в Старокостянтиніві // Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України : наук. вісн. з проблем регіон. історії та пам'яткознавства. Хмельницький, 2016. № 1. С. 297-304.

УДК 94:316.334.55-054.74(477.43)(I-17)«321:1935»

Володимир Байдич,
м. Хмельницький

ВИСЕЛЕННЯ СЕЛЯН З ПІВНОЧІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ВЕСНОЮ 1935-ГО РОКУ

Мета дослідження – висвітлити основні події та причини переселення - депортації населення на прикладі Полонського і Шепетівського районів Хмельницької (Вінницької 1935 р.) області в тиллові регіони України родин селян, які не бажали вступати в колгоспи та проживали в прикордонній смузі.

Ключові слова: одноосібники, куркулі, переселенці, допереселенці, депортація, Полонський район, Шепетівський район.

23 січня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про переселення 2735 господарств Вінницької області в зв'язку з оборонними намірами з прикордонної смуги та вселення в прикордонні райони 918 господарств з кращих колгоспників Київської і Чернігівської областей [1, арк. 1]. Переселення стосувалось десяти районів Вінниччини: Полонського, Шепетівського, Любарського, Держинського, Славутського, Летичівського, Заславського, Проскурівського, Ляховецького та Городоцького. З цього приводу з 4-го лютого по 15-те березня 1935-го року відбулося у Вінниці 10 засідань обласної партійної комісії.

Причина виселення «...пояснити переселенцям, що вони переселяються у віддалені райони, як такі, що не проявили себе у зміцненні кордону, та колгоспного ладу» [2, арк. 4]. Зовсім інше відношення було до допереселенців колгоспників-ударників. Враховуючи виключно державно-політичне значення проведення переселення «зобов'язати райкоми на місцях з максимально

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

відповідальністю відноситись до запитів колгоспників ударників і негайно реагувати на будь-які прояви незадоволення зі сторони місцевого населення» [3, арк. 5]. В той же час наголошувалося, що радянська влада надає пільги переселенцям колгоспникам, а одноосібникам можливість вступити у колгоспи. При цьому заяви про вступ можуть приймати начальники ешелонів, під час етапування з пізнішою передачею у відповідні колгоспи на новому місці проживання. Кожний переселенець мав право здавати на пункт в районі зерно, хліб, картоплю, а на новому місці проживання отримати компенсацію або цей ж товар. За хати та господарські будівлі (хлів, конюшня, льох, т. д.) компенсація не видавалась, так як на новому місці переселенці мали отримати обладнане житло. Переселенцям дозволяли вести з собою худобу, птицю, інвентар, особисте майно та продукти (хліб, картопля, овочі і т. д.), а також пресоване сіно та дрова для палива [4, арк. 5]. Планувалася компенсація депортованим по виплатам: за один гектар оранки на зяб – 18 карбованців, оранки під культури – 23 карбованці, за посів на зиму – від 18 до 80 карбованців в залежності від довідки райземвідділу. Розрахунок за трудовні нараховані в 1935 р. планувалося проводити по приїзду на нове місце [5, арк. 87]. Щоб зацікавити переселенців до вступу в колгоспи встановлювались пільги: зняття всіх недоїдків по сільськогосподарському податку, повністю звільнення від сільськогосподарського податку та культзбору, від поставок молока та м'яса, зняття 50% страхових внесків за 1935 р.. Для тих, хто не бажав вступати в колгоспи, пільги не передбачалися, була лише одна поступка – зменшення податку на 50% по м'ясу за 1935 рік. Керівництво по переселенню ЦК партії безпосередньо покладало на районні комісії у складі: секретаря райкому партії, голови РВК, голови комісії ЦК і начальника відділу НКВС стосовно Полонського району (Руня, Малютіна, Варфоломеєва, Оксса). Відповідно були визначені члени обласної комісії – Чернявський, Соколинський, Піонтовський, яких обком відряджував у розпорядження райкомісій, їх потрібно було використовувати для підготовчої роботи по депортації селян. Крім того, з Києва направляли мобілізованих спеціально для цієї цілі робітників, яким райкомісії зобов'язанні всіляко сприяти в складанні списків господарств по депортації селян. Якість списків повинна

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

забезпечити виселення тих елементів, знаходження яких у районах неможливе [6, арк. 7].

Вже через 2 дні, 25 січня секретарю Полонського райпарткому Руню Вінницький обком партії визначив на переселення в сімох селах 180 господарств з резервом 32 двори. В основному були вибрані населенні пункти, в яких ступінь колективізації складав 30-70%, в яких проживало українське, польське, єврейське, німецьке населення (одноосібники, також куркулі).

В підготовлених списках було включено 60 чоловік, що служили в петлюрівській та білій арміях, 193 чол., як куркульські елементи, 70 чол. – закордонні зв'язки, 135 чол. – одноосібники, 85 – куркулі, а також сім'ї: 113 поляків, 94 українців, 1 чеська, 89 – одноосібників та 91 сім'я колгоспників. Серед депортованих нараховувалось 339 дітей до 16 років [7, арк. 125]. В той же час був затверджений план вселення допереселенців в кількості 110 господарств в 6 сіл за виключенням двох колгоспів с. Тиранівка.

Особлива увага зверталась на «цілком таємну та конспіративну роботу». Зобов'язати районні комісії оголошувати господарства про переселення не раніше, як за 7 днів до дати відправки з району «передбачивши живе тягло, автотранспорт та необхідне паливо, намітивши маршрути, обминаючи великі населенні пункти, забезпечивши охорону». В той же час вселяти допереселенців з Чернігівщини планувалося в першу чергу у ті села та колгоспи, звідки буде проведено масове та суцільне виселення. Рекомендували поселяти не менше 7-10 сімей, при цьому, отримавши погодження з прикордонним загonom та військовими відомствами. Частина приміщень переселенців, які знаходилися близько до кордону, по рішення НКВС зносилися без компенсацій, все інше залишалося безкоштовно для допереселенців, яких райком зобов'язувався оточити їх особливою увагою. Малося на увазі – переселенці залишають хати, клуні, хліви, посіви для допереселенців, при цьому приміщення необхідно було відремонтувати до приїзду останніх, заготовити фураж для коней та корів. На місцях встановлювалася жорстка охорона всіх будівель. З метою забезпечення революційного порядку та охорони переселенців, попередженню втечі селян за кордон у всі ці райони були відряджені 14 оперативних працівників НКВС, прикордонники. Паралельно створені оперативні групи міліціонерів в кількості 110 кінних та 50 піших чоловік, резервна

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

група у складі 100 чоловік, на Понінківській паперовій фабриці сформована група з 15-ти міліціонерів [8, арк. 87]. На кордон було перекинуто додаткові маневрені групи та навчальні військові підрозділи.

Особливий сектор ЦК(б)У 29 січня прислав на місце план відправки ешелонів з Полонського району. Місцем погрузки селян визначено станцію Полонне, а поселення – «бараки тупіка гранітних кар'єрів.» Сама ж відправка людей планувалась 23 лютого – 95 сімей, 24 лютого – 85 сімей в Дніпропетровську область. Термін перебування в дорозі складав 3 дні, станції розгрузки значились відповідно Шарівка і Понтаєвка. Серед відповідальних за села працівники: Геллер, Синюка, Погрібний, Хмельковський, Трегубов, Винокур, Айзенберг.

Мобілізованих партійних діячів для підготовчої роботи було недостатньо, тому по мірі звільнення від роботи в одних районах їх «перекидали» в інші. Про «добровільність» переселення селян годі було й говорити. У списки депортованих ні комсомольці, ні члени партії не попадали. При цьому, в кожному селі проводилися збори колгоспного активу, на яких шельмували переселенців за те, що не вступали в колгоспи і що вони вороги радянської влади.

Районна комісія кожні 5 днів інформувала ЦК партії про обстановку на місцях. Облспоживспілка виділяла спеціальний фонд товарів в першу чергу для обслуговування колгоспників-ударників з розрахунку на одне господарство: 2 пари взуття, 2 кілограми мила, 5 пачок махорки, 10 метрів матеріалу сатину, 1 кг цукру, 3 літри гасу та 100 карбованців на придбання готової одєжі. Що стосувалося дітей допереселенців, то в день прибуття на місцях зобов'язали негайно зарахувати в школи, взяти під нагляд їхню успішність, організувати допомогу на дому. Було виділено не менше 2000 зошитів та олівців. Стояло завдання – забезпечити дітей гарячими сніданками та матеріальною допомогою за рахунок міського бюджету. Всіх неграмотних дорослих зобов'язували вчитись у весняний період. Що ж стосується санітарно-медичного обслуговування – за кожним ешеленом був закріплений 1 лікар та 2-3 помічники. За Полонним – Бідер, за Шепетівкою – Дробніс. По прибуттю ешелонів необхідно було провести медогляд людей та санітарно-інфекційну обробку, а ще через неділю – повторно, забезпечити мед. аптечкою кожну сім'ю.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

6-го лютого ЦК партії надіслав на місця кінцевий план відправки ешелонів, адреси депортації були змінені на Ново-Пражський район Дніпропетровської області та визначені села – замість Шарівки – Куцовка (Понтаївка залишилася). З метою запобігання втеч колгоспників-ударників влада на місцях зобов'язувалася давати таку роботу «яка товаришам була знайома».

В Полонському районі до оголошення про переселення приступили 24 лютого. Перші збори проводилися лише за участю членів партії, комсомольців та активістів, на яких підтримували виселення одноосібників та куркулів. На зборах обговорювали кожну кандидатуру, реакція активістів була: «правильно», «давно вже пора йому подальше від кордонів», «бандит», «а цей добрий кулацього», «добре підібрали». По інформації працівників НКВД було багато виступів незадоволених колгоспників «що мало переселяють, бо села сильно засмічені класово чужими елементами, яким не можна довіряти кордони». Наголошували про вороже відношення переселенців до радянської влади, проведення контрреволюційної агітації, «багато ще ворогів не занесено в списки переселенців, що багато не виправдали довіру радянської влади і не зміцнювали колгоспи і що радянська влада, переселяючи їх, дає можливість на новому місці себе виправдати».

Тим часом вербування добровольців селян в Чернігівській області проходила незадовільно. Так, згідно списку колгоспників переселенців, затверджених комісією Чернігівської області, 55 родин було завербовано в 23 селах області, найбільше по 3-4 сім'ї з сіл: Сеньківка, Велика Городня, Здраговка, Мощенка, Конотоп, Дубравне, з інших сіл – по одній родині [9, арк. 93]. Декілька раз мінялися дати відправки ешелонів. План транспортування колгоспників ударників, розроблений ЦК був складений без врахування термінів переселень з районів Вінницької області.

Згідно інформації партійних органів показники по колективізації в селах становили: 1932 р. – 63%, 1933 р. – 75.4%, 1934 р. – 84%. Фактично в багатьох селах реальна картина колективізації була зовсім іншою: Понінка – 46.7%; Горошки – 51%; Мала Лабонь – 47%; Забоління – 71.7%; Польська Новоселиця, м. Волянськ – 72%; Адамів – 76% [10, арк.54]. Земельні площі під посіви в районі становили 36265 га. Колгоспів було 27, та 20 поза МТС. В 1934 р. урожайність цукрового буряку становила 60 ц з га, жита – 7 ц з га, пшениці – 12.5 ц, овесу – 11.5 ц, ячменю – 12 ц з га.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

На протязі року проведено недостатню механізацію сільського господарства, закуплено лише 27 жаток, лобогрійок, 11 сівалок. В колгоспах нарахувалося 5067 коней, з них 4321 в одноосібників, а реально робочих коней в колгоспах було лише 85 голів. В зв'язку зі зміцненням колгоспів, більша частина коней одноосібників «перейшла» в користування колгоспів – забрано 2678 голів «максимальний приріст за рахунок усупільнення робочих коней.» Що стосується великої рогатої худоби, то люди неохоче розставалися з годувальниками сімей: корів в колгоспах нараховувалося 457 од., в колгоспників вдома – 4483 од., в одноосібників 3018 од. Допереселенців Городнянського та Ічнянського районів Чернігівської області розселили по селах: Горошки – 30 сімей, Буртин – 20, Котлянка, НовоПолонне – по 10, Новоселиця Польська – 8, Лодзянівка і Тиранівка – по 16 сімей.

Переселення було проведено в семи з 28 сіл та розцінювалось, як «міроприємство по очистці прикордонної смуги від антирадянських елементів та осіб, зв'язаних з Польщею, в зв'язку з неминучою війною на заході» – з інформації від 06. 03. НКВС [11, арк. 124] (див. таблицю).

Назва населеного пункту	кількість		національність			депортовано	
	дворів	населення	українці	поляки	євреї	господарств	населення
Горошки	992	3662	3217	430	15	50	117
Буртин	262	2702	530	2172	78	25	113
Ново-Полонне	712	2157	2007	150	—	30	137
Новоселиця Польська	306	1341	—	1341	—	15	62
Лодзянівка	124	572	117	1451	4	20	98
Тиранівка	237	1872	1872	—	—	20	112
Котелянка	347	1255	1041	210	14	20	70

В основному сім'ї переселенців склалися з 3-5 осіб, однак були і великі родини. Наприклад, в селі Тиранівка: сім'ї Дідковського – 15 чоловік, Бортюк, Цибулі, Крисюка, Якимчука, Бортика, Пробатюк – по 8 чоловік(з них 6 дітей).

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

По графіку, перший ешелон, що відправлявся 3 березня о 19:00 на ст. Куцовка мав об'єднувати 41 критий вагон, в тому числі 17 вагонів для людей, 7 платформ, 19 – для тварин, 11- для вантажів та 1 вагон – супровід для охорони.

Для другого ешелону, що відправлявся 4 березня о 19:00 на станцію Понтаївка виділялося 34 критих вагони, з них 16 для людей, 14 для тварин, 9 – для домашніх речей, 6 платформ і 1 вагон для охорони. Однак при погрузці переселенців вагонів виявилось недостатньо – додатково виділено 2 вагони першому і 8 – другому ешелонам. По вечірній інформації 4 березня «ніяких непорозумінь та ексцесів не було, три чоловіки захворіли, їх розмістили в міську лікарню і 2 людей (Муравський з с. Горошки і ще один не відомий) втекли».

Якщо депортовані з Вінниччини могли розраховувати лише на свої власні кошти при купівлі хлібу на станції (з розрахунку 6 кілограм на одну сім'ю за готівку) та одержі, то для допереселенців виділялися кредитні кошти, включно на ремонт та устаткування кожного будинку. 14 березня почали прибувати ешелони допереселенців з Чернігівської області, з Ічні та Городнянки. На 19 березня було розселено 384 селянських господарств. По віку та сімейному положенню вони складалися з молодих (25, 35 років) і мали невеликий склад сімей. Кожній сім'ї надавалися відповідні пільги, а також виділявся посуд та по 1 центнеру зерна.

В інструкції по прийому колгоспників-ударників першим пунктом стояло «недопущення надмірного розпиття алкоголю завербованими» (отримавши підйомні кошти відбувалось святкування приїзду, при цьому села були оточені прикордонниками, щоб ніхто не втік). Поряд з цим переселення визвало небачений вступ одноосібників Полонського району у колгоспи, люди не бажали покидати рідні місця. Наприклад, на протязі останньої неділі по селу Горошки в колгосп вступило 100 господарств. Аналогічна ситуація була по іншим селам [12, арк. 116].

Що стосується переселення з Шепетівського району, то дії влади були визначені відповідною постановою та вказівками партійних функціонерів. Деякі заходи і на сьогоднішній час викликають подив про «організований підхід» та проведення прийому допереселенців. Села та хати, куди вселяли допереселенців, потрібно було прикрасити лозунгами, повісити

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

портрети вождів, влаштувати дитячі ранки на станціях прибуття – Майдан Вила та Шепетівка, організувати кімнату матері та дитини. Колгоспи зобов'язували привезти молоко дітям та продукти, а також мобілізувати комсомольців, профспілки і зустрічати гостей з духовими оркестрами(військові гарнізони), організувати вечір зустрічі приїзжих зі старими колгоспниками, з постановкою картини чи спектаклю [13, арк. 4]. На Шепетівщину переселялися жителі Бахмацького району, сіл: Красне, Корбутівка, Нові Млини, Обмачево, Городище, Матіївка, Пальчики, Горохово, Атюша, Митчинки, Курінь, Варварівка, Красилівка – загальною чисельністю 120 сімей та жителі Березнянського району, сіл: Леніно, Синява, Бігаць, Городища, Семенів, Гусав, Березань – 30 сімей. Поселення 150 колгоспних господарств планувалося наступним чином: в Дерманську сільську раду – 37 (47) господарств, в Михайлючку – 21, в Цмівську – 16, в Мальованську – 8, в Траулінську – 12, в Хролінську – 10, в Городищенську – 18, в Городнявську – 12, в Судимонтовську – 16 господарств.

Такий розподіл базувався на основі даних з яких впливало, що з Дермавки виселяли 47 сімей, колгосп в своєму розпорядженні мав 1400 га землі, велику племену ферму в 300 корів, 49 свиней та 140 коней. Село колективізовано, вважалося німецько-національним, хати були добротні, працювала школа семирічка.

Село Михайлючка - на 110 дворів мало 528 га землі, на фермі – 74 корови та 59 коней. На території знаходився великий державний керамічний завод, який був для колгоспників джерелом додаткових доходів, село – національно німецьке.

Село Цмівка об'єднувало два населених пункти, нараховувало 123 двори, з них лише 3 одноосібних, всього населення 738 чол., з них 488 поляків, , 628 га землі, 65 голів рогатої худоби та 84 коней. Колгосп мав свій цегляний завод, що випускав вогнетривку цеглу, обладнаний на 400 чоловік клуб. При хутірській системі в основному проживало польське населення.

В селі Мальованці – 233 господарства, з яких 196 польських, 741 га землі, 167 корів, 110 коней. Село розкидане хуторами 12 кілометрів. В колгоспі працювала гончарня та цегляний завод, за 1934 рік трудовень в коштах складав 250 крб. На той час це були чималі гроші: для прикладу, трудовень в селі Городнявка складав 3 крб. 50 коп. В селі проживали в основному поляки, існувала хуторська система [14, арк. 25].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

В селі Судимонд було два населених пункти: Судимонд і хутір Добрий, які розташовувались в лісах. В них нараховувалось 304 господарства (населення складало 60% поляків та 40% українців), 26 корів, 30 коней, цегляний завод, частина населення об'єднана в промколгосп «Шамот». В порівнянні з сусідніми селами вважалось культурно відсталим, національно польським. В 1930 р. приймало участь в волинках з побиттях активістів.

Село Городнявка – 155 дворів, населення 614 чол. – з них 383 поляків, 3 одноосібних господарства. Землі – 658 га, 106 корів, 91 кінь. 30% населення проживало на хуторах, 70 – компактно. В селі є костел, який перетворили на клуб.

Село Траулін: всього дворів 217, 983 га землі, більша частина якої засівалася цукровим буряком, 72 корови, 8 свиней, 158 коней. До грудня 1934 р. 45% населення вступило в колгосп.

Село Хролін вважалось допереселенським в 1932 р. допереселено 10 сімей, всього 175 дворів, 877 га землі, 129 корів, 114 свиней, 124 коней. Діяли українська семирічка та обладнаний клуб.

325 дворів нараховувалося в селі Городище, 3 одноосібника, землі 1296 га, 35 корів, 48 свиней, 213 коней. На території сільської знаходився санаторій НарКом охорони здоров'я на 300 чоловік (в приміщенні монастиря, який був побудований в 1782 р. власниками князями Любомирськими для монахів Римо-Католицького Кармеліцького ордену). Колгосп мав 2 ставки та річку.

Відповідно з 14 населених пунктів Шепетівщини були переселені подоляни. В архіви Хмельницької області в наявності є списки та характеристики на перселенців-подолян, з яких видно, що були депортовані: польське населення сіл Городнявка (16 сімей – 62 особи), Мальованка (14 сімей – 61 особа), Цмовка (24 сім'ї – 126 осіб), Городище (25 сім'ї – 81 особа), Судимонд та хутір Добрий (34 сім'ї – 153 особи); німці та поляки з Михайлючки (29 сімей – 151 особа), Дерманки та хутору Антоніка (47 сімей – 197 осіб) та Шепетівки (Василева Гребля, Косецьке поселення, Залізничний вузол) – 48 сімей та 190 осіб, в тому числі дві сім'ї чехів, одна євреїв, одна німців, одна поляків). Були підготовлені відповідні характеристики, в яких зазначалося по якій причині виселялися селяни: «...куркуль, розкуркулений, був на засланні, вороже налаштований проти радянської влади, за кордоном має родичів,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

активний петлюровець, має зв'язок з бандитським елементом, має намір нелегально втекти за кордон, активний учасник волинок...». Серед відомих особистостей – Микола Дзюба - охоронець Петлюри; Василь Линник – повітовий комісар; Франц Чижевський – командир загону армії УНР. Провини німців переселенців перед радянською владою: «...куркуль, бандит, виключений з колгоспу, отримував гітлерівську допомогу...». Що стосується характеристик рекомендацій колгоспників-ударників з Чернігівської області: «...служив в Червоній армії, по соціальному стану бідняк, виробив стільки-то трудоднів, родичів куркулів немає, майна немає, немає нічого, відданий радянській владі ...». Ешелони з переселенцями були відправлені згідно плану – 26-го та 28-го лютого. Через 4 дні 1-го і 2-го березня 1935-го року, на станціях вивезення Сахновщина та Кишчівка прикордонники та працівники НКВС зустрічали подолан на новому місці проживання. Подібна картина виселення була на Полонщині.

Декому з селян, які вступили в колгосп, виділяли на їхню долю коней, воза та упряж. Переселенців попереджали про обов'язковість заготівлі на 7-10 днів печеного хліба та інших продуктів. За хати, хліви на інші господарські будівлі компенсації не видавались, так як на новому місці «поселенці отримують хату обладнану і необхідну госпбудову». До дня від'їзду необхідно було випрати білизну, сплатити борги державі та провести санітарну обробку тварин. В села не допускали жителів з інших населених пунктів, незважаючи на родинні стосунки «...прийняти всі міри та в ніякому випадку не допускати ворожих демонстрацій, як зі сторони переселенців так і співчуваючих... бажаючих демонстративно виступити – негайно арештовувати та відправляти в райвідділ НКВС» [15, арк. 62]. Кожен уповноважений щоденно до 16:00 направляв інформацію в райком партії через довірену особу. Голови колгоспів та селищних рад під особисту відповідальність брали кожну хату переселенця на облік, виставляли охорону, щоб «... не виймали вікна, виривали підлогу, знімали двері, розбирали печі...» [16, арк. 63].

Таким чином, проведення дослідження показує, що в 1935 р. рішенням ЦК партії була проведена чергова хвиля розкуркулення та переселення українців, поляків, німців, так званих політично-ненадійних осіб з метою зміцнення прикордонної зони та «укріпайонів» Вінницької області, створення колгоспів. Виселення

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

проводилося примусово під керівництвом районних партійних комісій під охороною прикордонників, міліціонерів, працівників НКВС. Жертвами репресій ставали одноосібники, господарі землі, так звані куркулі, люди, які в часи української революції 1917–1921 рр. підтримували УНР, боролися проти радянської влади.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАХмО. Ф. П-459. Оп. 1. Спр. 152. Арк. 1.
2. Там само. Арк. 4.
3. Там само. Арк. 5.
4. Там само. Арк. 6.
5. ДАХмО. Ф. П-459. Оп. 1. Спр. 152. Арк. 12.
6. ДАХмО. Ф. П-269. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 7.
7. Там само. Арк. 125.
8. Там само. Арк. 87.
9. Там само. Арк. 93.
10. Там само. Арк. 54.
11. Там само. Арк. 124.
12. Там само. Арк. 116.
13. ДАХмО. Ф. П-459. Оп. 1. Спр. 152. Арк. 4.
14. ДАХмО. Ф. П-268. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 25.
15. Там само. Арк. 62.
16. Там само. Арк. 63.

УДК 94:323.28/.323.15(=112.2) «1931/1938»:929-051Ланге

*Володимир Островий,
Анна Гуменюк,
м. Хмельницький*

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА ОРГАНІВ ДПУ УСРР ТА НКВС УРСР У 1930-ті РР. ЩОДО НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ (на прикладі архівно-слідчих справ проти родини Ф. Ланге)

У статті здійснено дослідження репресивної політики органів ДПУ УСРР та НКВС УРСР у 1930-ті рр. щодо німецького населення Волині на прикладі архівно-слідчих справ проти родини Ф. Ланге.

Продемонстровано як процес колективізації впливав на місцеве селянство, зокрема на німецьких колоністів Волині. Показано практики

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

повсякденного виживання в надскладних умовах запровадження політичних та соціально-економічних експериментів більшовицької влади.

Ключові слова: репресії, німці, Волинь, ДПУ, НКВС, Ф. Е. Ланге, К. А. Ланге.

Репресивна політика советської влади 1930-х рр. на теренах України досить широко представлена в дослідженнях вітчизняних істориків і краєзнавців. Однак, малодослідженими залишаються питання, пов'язані з історією німців Поділля та Волині, які були піддані тотальним репресіям сталінським комуно-більшовицьким режимом у зазначений період. Саме цій проблемі присвячена низка публікацій Л. В. Яковлевої, Б. В. Чирко, С. П. Пишко [1], В. Нікольського [2, с. 103-112], Д. Архієрейського, В. Ченцова [3, с. 122-124], І. Іванькова [4, с. 14-16], Л. Чаплінської [5, с. 2], Б. Чирко [6, с. 74-79; 7, с. 42-47], В. Острового [8, с. 140-144; 9, с. 225-237; 10] та ін. Незважаючи на це, заявлена тематика потребує подальшого вивчення та аналізу.

Мета статті полягає в дослідженні та висвітленні репресивної політики органів ДПУ УСРР та НКВС УРСР у 1930-ті рр. щодо німецького населення Волині на прикладі архівно-слідчих справ проти родини Ф. Ланге.

Боротьба советського режиму проти німецького населення Волині, яке компактно проживало в колоніях на території Полонського, Ізяславського (Плужнянського), Шепетівського р-нів, розпочалася фактично одночасно з процесами суцільної колективізації та боротьби із куркульством як класом. Зрозуміло, що місцеві колоністи, рівно як і українські селяни-власники, становили реальну загрозу комуно-більшовицькому режиму на шляху будівництва колгоспної системи – комуністичного «раю» на селі.

Показовою в цьому відношенні стала доля місцевих німців родини Ф. Ланге.

Фердинанд Ернстович Ланге народився 1896 р. в колонії Чоло Пружанського повіту Гродненської губернії (Польща) в родині селянина-бідняка Ернста Ланге, яка складалася з восьми осіб (батьки, 4 сини, 2 дочки). Батько влітку займався сільгосп-роботами, а зимою ходив на так звані лісозаробітки, де працював шпалотесом. Щодо майна, то родина мала у власності будинок,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

клуню, сарай, коня, дві корови та землі 2,5 сотки. Восени 1912 р. вся родина переїхала до с. Михайлючки Заславського повіту Хролинської волості Волинської губернії, де купили у поміщика 10 десятин землі та хату.

16 липня 1915 р., у зв'язку із Першою світовою війною та наближенням фронту, всю родину, рівно як і інших німців колонії, влада примусово виселила до с. Перекоп Харківської губернії Валківського повіту. До місця призначення вимушені переселенці добиралися кіньми три місяці. Прибувши на місце, усі працездатні члени родини найнялися на заробітки до місцевих селян у якості вантажників зерна на станції Ков'яги (Полтавський напрям). Фердинанд Ланге у 1918 р. поїхав до м. Харкова, де найнявся на службу до торговця Писаревського Максима Ілліча прикажчиком у бакалійне відділення. Родина Ланге повернулася додому в с. Михайлючку у 1919 р. Нажаль, за півроку після прибуття додому, помер батько Ернест від епідемії тифу, що лютував тоді в краї.

Наприкінці 1920 р., у зв'язку із закриттям торгівлі та втечею господаря Писаревського із сином від наслідків політики воєнного комунізму, Фердинанд втратив роботу і повернувся додому до с. Михайлючки. Восени 1921 р. він одружився з Кунігундою Генке, дочкою майбутнього куркуля Арнольда Генке, 1899 р. н., уродженці колонії Дерманка Шепетівського р-ну [11, арк. 4]. Марія, сестра Фердинанда, в тому ж році вийшла заміж за односельця Едуарда Шнейдера. З моменту одруження, Ф. Ланге переходить жити до господарства бабусі, в якому був будинок, клуня та 4 десятини землі. Окрім того, тесть подарував корову, теличку, а мати – коня. З цим майном новостворена родина Ф. Ланге господарювала до квітня 1925 р., аж поки не відкрила торгівлю бакалійними товарами, заробляючи по 10-15 руб. на день та маючи щомісячний прибуток, який складав 500 руб. Через великі податки у 1927 р. Ф. Ланге прийшлося згорнути торгівлю та передати лавку у власність споживчій конторі за ціною товару [12, арк. 15]. У 1928 р. Фердинанд разом із швагром Генке Вернером збудували млин. Двигун до млина придбали за 1400 руб. на векселя. У цій справі їм допомогли Густав Пагель (тесть Генке Вернера) та Арнольд Генке. Увівши в експлуатацію млин, Ф. Ланге та В. Генке не користувалися найманою працею. Періодично, коли було багато роботи на млині, сільському господарстві або через хворобу

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

дружини, приходилося наймати робітників та доглядальниць за дітьми.

Вже в 1929 р. Ф. Ланге передав млин у власність В. Генке аби зменшити невідомі податки, попередньо оповістивши сільраду. Незважаючи на це, фінчастина описала майно Ф. Ланге та розпродала його в рахунок боргу. При цьому з майна залишилися будинок який був у власності бабусі, корова, порося та 4 десятини землі.

Родина Ф. Ланге була досить чисельною. Рідний брат Фрідріх Ланге проживав в с. Михайлючці, був бідняком і займався сільським господарством. Його мати Августина та брат Едуард мешкали в с. Капітульщина. Рідна тітка, сестра матері Альбертина проживала в с. Дерманка Судилківського району, займалася сільським господарством. Тесть Арнольд Генке займався сільським господарством, однак його було розкуркулено і висилено зі свого будинка. Відтоді він мешкав у будинку свого зятя Ізбрехта Едмунда, якого було вислано на Північ як куркуля та позбавлено виборчого права. Двоюридний брат Ф. Ланге проживав у м. Сталіно та працював економістом на Смолянинівському шкіряному заводі.

Окрім того, Ф. Ланге мав рідного дядька Генріха Фрідріховича Роде-Червинського, який проживав на території Польщі [11, арк. 12-14]. Його матір Марта проживала в с. Капітульщина, була хворою та потребувала догляду. Тому, логічно, постало питання про потребу переїзду Генріха до матері на територію СРСР. Фердинанд сприяв отриманню офіційного дозволу на переїзд, однак на цю справу в родини не вистачало коштів. Тоді зимою 1923 р. Ф. Ланге нелегально перейшов кордон із Польщею та зустрівся з дядьком у м. Рівному з метою обговорити деталі переїзду до матері. Нажаль, через брак матеріального забезпечення та небажання переходити кордон нелегально, домовитися так і не вдалося. В ночі того ж дня Ф. Ланге дістався дому. Більше до Польщі він не повертався [11, арк. 14].

В подальшому цей епізод стане вирішальним у долі Фердинанда, оскільки буде покладений в основу звинувачення його в «шпійонській діяльності» на користь Польщі.

Активний спротив місцевих селян, як індивідуальний, так і колективний, розпочався вже з 1930 р. Німецькі колоністи брали активну участь у протидії колективізації, до прикладу, у формі «волинки». Якщо в цей період з місцевими колоністами боролися

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

під гаслами «куркулів кровопивць», то, з приходом до влади в Німеччині націонал-соціалістичної партії на чолі з А. Гітлером, риторика переорієнтувалася на пошуки та виявлення «зрадників», готових «співпрацювати» з антирадянським режимом. Одночасно, розпочалася активна робота по виявленню «контрреволюційного елементу» серед німецьких родин області. В разі, якщо в ході фальсифікації кримінальних справ не вдавалося зібрати «достатньо» даних про «фашистську контрреволюційну діяльність» підслідних, їх просто виселяли в адміністративному порядку в інші області вглиб СРСР або, конкретно, до Казахстану [5, с. 2].

Вже у жовтні 1930 р. до родини Ф. Ланге додому навідалися співробітники ДПУ з метою заарештувати господаря та вислати з усією родиною. Однак, зробити це не вдалося, оскільки, за збігом обставин, в цей час Фрідріх поїхав купувати коня. По дорозі додому його попередив візник про візит репресивних органів [11, арк. 15 зв.]. Після чого, залишивши коня у брата, Ф. Ланге пішов до матері. Згодом дружина підтвердила інформацію про наміри влади заарештувати його. Як наслідок, родина прийняла рішення про переїзд чоловіка до свого швагра Едмунда Ізбрехта, який був уже висланий до Сибіру в лютому 1930 р. як куркуль [11, арк. 16]. Побувши в Едмунда місяць та отримавши надіслані гроші від дружини, Фердинанд переїхав на Донбас в м. Сталіно до свого двоюрідного брата Едуарда Ланге, де працював поденно чорноробом. Необхідно відзначити, що раніше ще один швагрю Ф. Ланге Рейнгольд Ізбрехт нелегально втік до Польщі у с. Топча (тепер Рівненська обл.).

Саме в цей час дружина К. Ланге зрозуміла, що єдиним виходом із ситуації, яка склалася, є нелегальний виїзд усієї родини до Польщі. Там проживала родина її сестри Аліси Генке в м. Корус, маючи у власності паровий млин. Тоді К. Ланге повідомила чоловіка телеграмою про необхідність його повернення додому з подальшим переходом державного кордону на сторону Польщі. За шість днів він повернувся до матері в с. Михайлючку, і перебував там ще три дні. Мати зв'язалась із невісткою, яка повідомила про готовність виїзду і про домовленість з провідником із с. Крупець на ім'я Петро, який мав допомогти перейти кордон за суму більш як 1000 рублів [11, арк. 10].

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

15 березня 1931 р. Ф. Ланге разом з дочкою Зінаїдою виїхав на підводі до с. Крупець. Тим часом, його дружина К. Ланге з двома дітьми потягом дісталася м. Шепетівки, потім із перевізником на конях прибула біля другої години дня до того ж села, де на неї вже очікував чоловік. Побувши в селі до десятої години вечора подружжя на своїй підводі разом із провідником, який також мав свою підводу, вирушили в напрямку державного кордону. Невдовзі провідник вказав напрямок руху через кордон і залишив родину Ф. Ланге. Подолавши двадцять кроків у заданому напрямку, вони почули вигук: «Стояти!», потім пролунало чотири постріли. Як наслідок, уся родина була затримана та відправлена до комендатури під варту [11, арк. 15-15 зв.]. Вочевидь на них очікувала засідка.

Затримання відбулося 13 квітня 1931 р. на відстані десяти метрів від прикордонної смуги о 23 годині 55 хв. при спробі перетину державного кордону з Польщею на ділянці Тишинської застави 3-ї комендатури Славутським прикордонним загonom [11, арк. 4 зв.].

У затриманих було вилучено особисті речі, а саме: каблучки весільні – 2 шт., кульчики золоті зі склом – 1 пара, портсигари срібні – 2 шт., годинник срібний з ремінцем № 352579 – 1 шт., гроші совзнаками – 98 руб. 15 коп., жіночі шкіряні туфлі – 1 пара, скатертина бавовняно-паперова – 1 шт., простирадло байкове – 1 шт., простирадло ватне – 1 шт., перина – 2 шт., подушки – 5 шт., сукня вовняна б/в – 1 шт., коні – 2, брюки сукняні сірі – 1 пара, жилет сукняний сірий – 1 шт., сорочка бавовняно-паперова сіра верхня – 2 шт., костюм вовняний коричневий – 2 шт., фіброва валіза – 1 шт. [11, арк. 6].

Арештованих помістили до Бердичівського ДОПРу. К. Ланге – до жіночого корпусу № 1.

30 квітня 1931 р. К. Ланге звертається до Начальника штабу прикордонного загону з проханням повернути їй відібрані речі, аби мати можливість міняти білизну собі та дітям. Також просила передати їй конфісковані гроші чоловіка для подальшої підтримки життя в дорозі. Одночасно, у зверненні затримана просить змилюватися та пожаліти ні в чому не винних трьох малолітніх дітей [11, 20-20 зв.]. Необхідно зазначити, що речі та гроші родини були конфісковані та передані митниці з офіційним

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

формулюванням «[...] оскільки мали бути нелегально вивезені закордон [...]» [11, арк. 19].

Перебуваючи під арештом Ф. Ланге сидів в одній камері з групою німців, від яких дізнався про те, що у січні 1931 р. було здійснено декілька спроб невдалого нелегального переходу державного кордону із Польщею групами німців з маленькими дітьми. Йшлося про окремі родини, зокрема про родину Ізбрехт [11, арк. 14-15].

Вже 12 червня 1931 р. за постановою Особливого відділу 20-го Славутського прикордонного загону ДПУ внаслідок розгляду слідчої справи № 131 звинувачено:

Ф. Ланге, селянина-куркуля, в минулому торгівця, позбавленого виборчого права, німця, одруженого, безпартійного, несудимого, громадянина УСРР, за ст.ст. 16-80, 54-6 КК УСРР у нелегальному переході державного кордону та нелегальному поверненні, а також у шпигунстві на користь Польщі;

К. Ланге, німкені, селянки-куркульки, позбавленої виборчого права, одруженої, безпартійної, несудимої, малограмотної, громадянки УСРР, за ст.ст. 16-80 у нелегальному переході кордону.

Оскільки попереднім слідством не знайдено достатньо доказів для обвинувачення, тому немає підстав в подальшому піддати заарештованих суду. На підставі ч. 2. ст. 197 КПК постановили: слідчу справу № 131 спрямувати до Славутського дільничного прокурора з метою припинення кримінальної справи.

Однак, беручи до уваги, що родина Ланге являється соціально небезпечною, як зазначалося в постанові, подальше її перебування в межах прикордонної смуги пов'язано з шкідливими наслідками. Обвинувачений Ф. Ланге вже переходив нелегально кордон у 1923 р., тому є підстави вважати, що він завербований польською розвідкою та засланий на советську сторону з розвідувальною метою. Приведені вище дані цілком достатні для застосування до обвинувачених мір адміністративного впливу, а тому керуючись циркуляром НКЮ УСРР від 03.05.1927 р. № 69 та постановою Сесії ЦВК СРСР від 19-23-го травня 1928 р. постановили порушити клопотання перед Особливою Народою при Колегії ДПУ УСРР про ув'язнення обвинувачених у концентраційному таборі Ф. Ланге строком на п'ять років, К. Ланге – на три роки. Одночасно повідомлялося про конфіскацію речей, грошей та цінностей фігурантів справи [11, арк. 23-25.].

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Невдовзі, 27 серпня 1931 р. Особлива Нарада при Колегії ДПУ УСРР постановила вислати Ф. Ланге до Північного Краю строком на п'ять років, вважаючи початок терміну з 1 квітня 1931 р., а К. Ланге – так само, тільки строком на три роки [11, арк 28-29].

Додому родині вдалося повернутися лише у 1934 р. [12, арк. 17] Ф. Ланге вдалося влаштуватися на роботу спочатку вантажником, а згодом – експедитором на Південно-Західну залізничну ст. «Майдан-Віла» [12, арк. 6].

Цікаво, що за період з 1935 по 1936 рр. по Шепетівському р-ну було переселено 142 господарства, з яких у 1935 р. – 32, у 1936 р. – вже 110 господарств. Відповідно до результатів червневого 1936 р. переселення з семи населених пунктів Шепетівського району разом із м. Шепетівкою залишилося проживати 88 німецьких родин. У Дерманській сільраді, яка охоплювала села Дерманку та Антонівку – 40 німецьких господарств із 96. У Михайлюцькій сільраді, включно із селами Михайлючка та Рисовата – 34 німецьких, 60 українських, російських, польських, єврейських господарств. У селах Хмелівка, Мальованка – по 3, у м. Шепетівка за неповними даними проживало 8 німецьких родин. На території колишнього Берездівського (Славутського) р-ну було всього 10 німецьких господарств, до того ж розпорошених по різних населених пунктах, тому, на думку місцевих органів влади, «загрози» на цьому етапі вони не становили.

Внаслідок проведення акцій репресивного характеру проти місцевого німецького населення, відносно великих, компактно концентрованих поселень не залишилися. Німці, яким вдалося уникнути насильницького виселення, складали в основному бідняцько-середняцькі прошарки та були охоплені колгоспною системою. Звісно, на досягнутому сталінські карально-репресивні органи не збиралися зупинятися.

Вже в липні розпочалася підготовка до другого етапу депортації німців Волині. Наступна акція стосувалася мешканців Полонського та Ізяславського (Плужнянського) р-нів. На виселення влада намітила 83 німецьких господарства, з яких 47 припадало на Полонський р-н, 36 – на Плужнянський. Мотивом до другого етапу виселення стало те, що, не дивлячись на «профілактичні заходи», в німецьких колоніях все ж залишалася значна кількість «контрреволюційного елементу», який «себе не проявив в

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

достатній мірі в контрреволюційній роботі, однак між іншим являє собою відповідну базу для противника» [5, с. 2].

В рамках «Великого терору» родині Ф. Ланге не прийшлося довго очікувати наступної хвилі репресій.

Вже 16 грудня 1937 р. Фердинанд Ланге був заарештований органами НКВС з обвинуваченням у шпигунській діяльності на користь Польщі [12, арк. 2] за клопотанням Шепетівської оперативно-слідчої групи та керуючись ст.ст. 143, 145, 156 КПК УРСР про арешт та тримання під вартою у ТЮРПОДі Шепетівського міськвідділу НКВС [12, арк. 3].

Під час арешту було вилучено паспорт, військовий квиток та 5 фотокарток.

На цей час дітей в родині нараховувалося п'ять: найстарша Зінаїда – 15 років, Гельмут – 12 років, Арнольд – 4 роки, Ронард – 5 місяців, дочка Леся – 9 років, яка проживала у родичів дружини Герца Гендріха [12, арк. 6 зв.].

Вже 19 грудня 1937 р. до обвинувачення додалися ст.ст. 20-54-6 та 24-10 КК УРСР – контрабандна діяльність, здійснення нелегальних переходів до Польщі, нелегальне доправлення осіб до Польщі, з Польщі на советську сторону, зв'язок з польським агентом Лещуком. Також зазначалося, що Ф. Ланге розповсюджував серед населення контрреволюційні наклепи про советський лад та висловлювався на захист фашистської Німеччини [12, арк. 7-7зв.].

Цікавою на наш погляд є характеристика від Михайлополької сільської ради, яка датована 5 травня 1936 р. Очевидно датована заднім числом, а тому, можна uważати, що підроблена. Зміст характеристики вкрай негативний. За соціальним станом є середняком. Зокрема, згадано обставини першого засудження та висилки Ф. Ланге ще 1931 р. Зазначено, що у 1933 р. Ф. Ланге втік із заслання додому та з тих пір працював вантажником на станції «Майдан-Віла». Однак, нами встановлено, що Ф. Ланге повернувся додому в 1934 р. [12, арк. 17]. У характеристиці також засвідчено, що Ф. Ланге брав активну участь у «волинках» 1930 р. з метою «розвалити» колгосп, мав виселених двох братів-куркулів 1935-1936 рр., вів пропаганду проти колгоспної системи, позбавлений виборчих прав, також вороже ставився до советської держави [12, арк. 8-8 зв.].

Необхідно відзначити, що 19 грудня 1937 р. обвинувальний висновок був вже «готовий». Нажаль, 08 січня 1938 р. на підставі

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

рішення по слідчій справі 3-го відділу УДБ НКВС УРСР по Кам'янець-Подільській області та рішення НКВС і прокурора СРСР Ф. Ланге було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу [12, арк. 25].

Слідство явно фальсифікувало справу, оскільки весь процес звинувачення будувався на словах самого підслідного та не був доведений свідками. В подальшому це буде підтверджено в 1964 р. внаслідок проведення повторного слідства з ініціативи рідної сестри Фрідріха Ланге – Гізбрехт Вільми, яка проживала в Казахській РСР, Цілинний Край, м. Кокчетав – 7, вул. О. Кошового 26.

11 липня 1964 р. Вільма Гізбрехт звернулася до (рос.) «Главного Управления Лагерьей» з метою з'ясувати долю брата, яка була їй невідомою, окрім, хіба що, його арешту [12, арк. 29].

Військовий трибунал Прикарпатського воєнного округу від 19 жовтня 1964 р. на підставі проведеного слідства по справі постановив, що обвинувачення як родини, так і самого Ф. Ланге є безпідставним, таким, в якому відсутній склад злочину, а від так – уся родина і сам Ф. Ланге є реабілітованими [11, арк. 53-56; 12, арк. 80-82].

Вже 20 жовтня 1964 р. Вільма Гізбрехт отримала дві довідки про реабілітацію брата та його дружини [11, арк. 57].

Цікаво, що 1990 р. за відомостями до УКДБ по Хмельницькій області про обставини репресій щодо свого батька Ф. Ланге зверталася і дочка Зінаїда Фердинандівна Бетнер, яка проживала також у Казахській РСР у м. Кокчетав. В офіційній відповіді на її ім'я було повідомлено про безпідставне звинувачення та порушення соцзаконності слідством у справі Ф. Ланге, а також зазначено, що він став безневинною жертвою репресій 1937–1938 рр. [12, арк. 84].

Однак, ми виявили принаймні дві неточності в цьому документі. Перша неточність – це день страти Ф. Ланге. Чомусь у відповіді зазначено 15 січня 1938 р. Друга неточність – це вказано місце можливого поховання в братській могилі на території старого цвинтаря (зараз воєнне кладовище, де 1989 р. встановлено меморіал жертвам політичних репресій) в м. Хмельницькому.

Проте, опираючись на матеріали архівно-слідчої справи можна з впевненістю констатувати: вирок приведений до виконання 30 січня 1938 р., в м. Кам'янці-Подільському, а від так

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

можна припустити, що похований Ф. Ланге у братській могилі в м. Кам'янці-Подільському в р-ні консервного заводу, де здійснювалися поховання репресованих [12, арк. 26].

Зважаючи на вищезазначене, багато питань, пов'язаних із репресіями, які здійснював комуно-більшовицький режим проти німецьких колоністів Волині в 1930-ті рр. потребують подальшого дослідження, аналізу та оприлюднення.

Список використаних джерел та літератури:

1. Німці в Україні, 20-30-ті рр. XX ст.: 3б. док. державних архівів України / НАН України. Ін-т нац. відносин і політології; Ін-т історії України та ін.; Упоряд.: Л. В. Яковлева. Б. В. Чирко, С. П. Пишко. К., 1994. 244 с.
2. Нікольський В. Статистика політичних репресій 1937 р. в Українській РСР. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. 2000. № 2-4.
3. Архієрейський Д. Репресії проти німців в Україні в 20-30 роки / Д. Архієрейський, В. Ченцов // Діалог. Історія, політика, економіка. 2000. № 1.
4. Іваньков І. «Етнічні німці України в період репресій сталінського режиму передвоєнного десятиліття». Десятиріччя незалежності України: історія й сьогодення очима студентів : Всеукр. наук. конф. студ. К., 2002.
5. Чаплінська Л. Німець не пройде, або Як сталінці боролися із шепетівськими та ізяславськими «фашистами» ще до війни. Пульс. Регіональний громадський політичний та економічний тижневик. Хмельницький, 2003. № 14 (177). 03 квітня.
6. Чирко Б. В. Німецьке село в Україні в умовах сталінської економічної політики (1930-ті роки). Гілея: науковий вісник. 2016. № 113.
7. Чирко Б. В. Репресивна політика радянської влади щодо німецької етнічної групи України в умовах сталінського тоталітарного режиму (1920-ті – 1930-ті роки). Гілея: науковий вісник. 2016. № 112.
8. Островий В. 3 історії життя німецьких колоністів на Поділлі // Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: збірник науково-краєзнавчих праць // [редкол.: Прокопчук В. С. (голова) та ін.]. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2013. Вип. 5.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

9. Островий В. Біографія українсько-німецької родини Горин-Кнойпаух через призму тоталітарної епохи ХХ століття / Поділля та Південно-Східна Волинь у першій половині ХХ століття: суспільно-політичні, соціально-економічні, культурно-освітні процеси та повсякдення: Матеріали міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 6 грудня 2017 р.). Хмельницький: ХГПА, 2017.

10. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ВИМІР політичних репресій на Хмельниччині (1920–1950-ті рр.): Дослідницький проєкт / [В. Островий (автор ідеї та кер. проєкту), Н. Година, Т. Куйдан, Х. П'явчук, І. Бондарчук]. Хмельницький: ХГПА, 2024. Випуск 1. 115 с.; іл.

11. Держархів Хмельницької області Ф. 6193. Оп. 12. Спр. П-15538. Архівно-слідча справа по звинуваченню Ланге Фердинанда Ернстовича та інших. Т. I. 1931–1964 рр. 57 арк.

12. Держархів Хмельницької області Ф. 6193. Оп. 12. Спр. П-15538. Архівно-слідча справа по звинуваченню Ланге Фердинанда Ернстовича і інших. Т. II. 1937–1964 рр. 84 арк.

УДК 929:929.1(477.8) Ролінські: 94(47).071.7

*Світлана Коржик,
селище Летичів (Хмельниччина)*

РОДИНА РОЛІНСЬКИХ У ВИХОРИ РЕПРЕСІЙ: АРХІВНІ СВДЧЕННЯ ТА РОДИННА ПАМ'ЯТЬ

Стаття присвячена вивченню трагічних сторінок історії родини Ролінських, репресованих під час сталінських репресій 1930-х років. На основі архівних документів, свідчень та родинних спогадів розглядаються аспекти розкуркулення, репресій і виселень, а також доля окремих членів родини, серед яких Іван, Степан, та Йосип Ролінські, які були засуджені та страчені органами НКВС. Детально описано процеси арештів, допитів, а також значення цих подій для родинної пам'яті. Спогади бабусі автора, Марії Ролінської, дозволяють глибше розкрити атмосферу тих часів та травму, яку пережила родина. Стаття також висвітлює важливість збереження родинних історій як частини колективної пам'яті про період сталінських репресій.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Ключові слова: розкуркулення, сталінські репресії, НКВС, арешт, репресовані родини, історія родини Ролінських, депортація, колективна пам'ять, архівні документи, свідчення, родинні спогади, реабілітація, радянська політика 1930-х років, репресії в Україні.

Історія родини Ролінських є типовим, але водночас унікальним прикладом трагічних випробувань, яких зазнали українські та польські родини в першій половині ХХ століття внаслідок радянських репресій. Колективізація, розкуркулення, депортації та політичні переслідування не лише знищували окремих людей, а й руйнували цілі родини, викорінюючи історичну пам'ять та піддаючи забуттю їхній внесок у розвиток суспільства.

Історіографія та джерельна база дослідження. Дослідження репресій у СРСР та їхнього впливу на населення України тривалий час залишалися обмеженим через політичні обставини. Лише після розпаду Радянського Союзу стали доступними архіви, які дозволяють детально дослідити механізми репресивної політики.

Основними джерелами для цього дослідження є:

- архівні документи Державного архіву Вінницької області, зокрема матеріали Вінницького окружного відділу робітничо-селянської інспекції та фонди місцевих виконавчих комітетів, що містять інформацію про розкуркулення та депортації;
- кримінальні справи репресованих, що зберігаються у Державному архіві Хмельницької області;
- спогади нащадків, які передавалися з покоління в покоління і дають можливість реконструювати не лише факти, а й емоційне забарвлення подій.

Це дослідження є спробою відновлення історичної справедливості, оскільки багато жертв репресій були реабілітовані лише через десятиліття після їхньої загибелі, що дозволяє реконструювати долі представників роду Ролінських. Особлива увага приділяється долі Ролінського Михайла Вікентійовича (1872–1937) та його дітей, які зазнали репресій у 1920–1930-х роках.

Дослідження не лише відновлює події минулого, а й має важливе значення для розуміння механізмів репресивної політики СРСР та її впливу на життя окремих сімей. Вивчення архівних матеріалів та збереження родинної пам'яті дозволяє пролити світло

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

на трагічні сторінки історії та вшанувати пам'ять тих, хто став жертвами тоталітарної системи.

Соціальний та економічний статус родини Ролінських до репресій. Родина Ролінських мешкала на Поділлі та належала до середнього класу сільських господарів. Аналіз архівної справи, що стосується мого прадідуся Ролінського Михайла Вікентійовича, додав інформацію про походження землі, яку у 1912 році він придбав у поміщика Н. П. Гріпарі з села Лука-Новокостянтинівська за 2040 карбованців. Для цієї угоди Ролінський отримав позику в Подільському земельному банку на 55 років в розмірі 1700 карбованців, що свідчить про законність володіння земельними ділянками, на які згодом було накладено репресивне покарання [1]. Однак ці факти не були враховані більшовицьким режимом, і це стало однією з причин для звинувачень у «буржуазному» походженні.

Згодом було з'ясовано, що вся родина Ролінських, яка володіла багатим господарством, мала добробут до революції, на який радянська влада і накинула своє ярмо репресій. Відповідно до характеристик з сільської ради, Ролінські (в кримінальних справах репресованих) володіли 10 десятинами землі, 8 десятинами лісу, 15 кіньми, мали 10 корів та 30 дрібних тварин. Їхнє господарство було великим, а будинки та господарські споруди зберігалися у хорошому стані: сім'я проживала у просторому будинку, поблизу знаходилися господарські будівлі: 2 сараї, 2 клуні. Мали достатньо також сільськогосподарського реманенту для обробітку землі і догляду за посівами.

Отже, Михайло Вікентійович Ролінський (1872–1937) мав 10 десятин землі, що за радянською термінологією визначало його як «куркуля». Родина займалася землеробством і мала достатні статки, що стало підставою для майбутніх переслідувань.

Політика радянської влади щодо заможних селян була невідворотною: у 1920-х роках почалися перші хвилі розкуркулення, конфіскація майна та депортації.

Масова акція «ліквідація куркуля як класу», розпочата в січні 1930 року за постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», стала невід'ємною частиною радянської політики [2, с. 366–369]. Більшовицька держава, прийнявши цю постанову, перейшла від обмеження куркуля до його фізичного знищення.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Кожне розкуркулене господарство фіксувалося актом, в якому вказувалися будівлі, майно та реманент господарства з підрахунком загальної грошової суми. Цей акт підписували члени комісії та, зазвичай, розкуркулений господар (однак часто вони відмовлялися ставити підпис). Усі одноосібники, які потрапляли під цю категорію, повинні були протягом доби залишити своє помешкання разом із сім'єю. Для родин 1-ї та 2-ї категорії передбачалося виселення або концтабір, для родин 3-ї категорії — погана земля та житло бідноти, котра переселялася у будинки розкуркулених [3].

Розкуркування та депортація Ролінських. Дослідження архівних джерел дозволяє відтворити трагічну долю мого прадідуся — **Ролінського Михайла Вікентійовича** (1872–1937), який у період радянських репресій був визнаний владою «польським куркулем». У Державному архіві Вінницької області зберігаються документи, що засвідчують процес його розкуркування.

Так, у фонді Вінницького окружного відділу робітничо-селянської інспекції містяться матеріали щодо вилучення майна у селян Хмільницького району Вінницької області. Зокрема, в документах щодо населених пунктів «Погоріла-Березівка-Росоховата-Москалівка-Ново-Миколаївка» містяться відомості про Ролінського Михайла, 65 років, родина якого складалася з 11 осіб, а земельне господарство становило 7,3 десятини. Внаслідок політичних рішень він був позбавлений виборчих прав, а один із його синів був розстріляний ДПУ у 1922 році [14].

Аналіз матеріалів іншого фонду — «Кожухівський волосний виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» — дозволяє встановити, що 9 січня 1923 року усе майно і земля мешканця села Новомиколаївка Кожухівської волості Літинського повіту Подільської губернії Ролінського Михайла Вікентійовича були конфісковані [5]. Ці документи є важливим свідченням механізмів репресивної політики радянської влади, спрямованої проти заможного селянства та етнічних груп, зокрема польської меншини.

З матеріалів слідства стає відомо про подальшу долю Ролінського Михайла Вікентійовича (1872 р. н.). У 1935 році, після повернення з примусового виселення до села Білий Рукав на Вінниччині, його разом із родиною доньки Вінцентини Мачковської (уродженої Ролінської) повторно депортували до

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Луганської області. Відомості, отримані від родичів, які залишилися в Луганській області, свідчать, що у 1937 році Михайло Вікентійович Ролінський помер. Похований у селі Староігнатівка Тельманівського району Луганської області (нині – територія тимчасово окупована).

Політичні репресії: справи п'ятьох братів Ролінських. Працюючи в Хмельницькому обласному архіві, я досліджувала три архівні справи репресованих родичів – братів моєї бабусі Марії – Ролінських: Івана, Йосипа та Степана. На Івана Михайловича було заведено кримінальну справу №3704 за те, що він утік із виселення в Сибіру. **Іван Михайлович Ролінський** (1903 р. н.) проживав у селі Новомиколаївка Летичівського району разом із сім'єю свого батька Михайла Вікентійовича та матері Марії Ципріянівни (дівоче прізвище Корбут), а також п'ятьма братами: Павлом, Йосипом, Степаном, Антоном і п'ятьма сестрами: Вінцентиною, Оленою, Вірою, Зофією та Марією (моєю бабусею). Іван був одружений на Антоніні, доньці колишнього жандарма царської поліції Лаврентія Малиновського, родом із Янівців.

У Постанові районного прокурора від 23 липня 1937 року зазначено, що Ролінський Іван Михайлович був сином куркуля-виселенця. Господарство його батька було віднесено до категорії великих польських куркулів. У 1930 році господарство Івана було розкуркулене, а самого його депортували в Сибір (м. Томськ), де він перебував до 1933 року. Втім, після цього Іван повернувся додому, спочатку перебував на нелегальному становищі, а згодом «пробрався» в колгосп.

У звинуваченнях стверджувалося, що Іван був організатором так званої «кулацької волинки» 1930 року, де, нібито, агітував проти вступу в колгосп. Також його звинувачували в участі в банді Шепеля 1919 року разом зі своїм братом старшим братом **Станіславом Михайловичем Ролінським**, якого було розстріляно органами НКВС ще у 1922 році.

Івана було заарештовано 24 липня 1937 року за підозрою в систематичній контрреволюційній діяльності. Як це часто траплялося в ті часи, при обшуку нічого підозрілого не знайшли. З протоколу допиту стало відомо, що після виселення він разом з братом Павлом втік із Сибіру і довго переховувався в родичів у селі Торчин Вінницької області. Згодом вони повернулися нелегально до Новомиколаївки. Брат **Павло Михайлович Ролінський** помер у

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

1933 році від голоду у селі Шрубкові Летичівського району, де працював у радгоспі.

Як свідчать факти з анкет і допитів односельців – Одрихівського Фелікса Антоновича, Довгалюка Михайла Миколайовича, Ланкевича Павла Івановича, Довгого Никанора Григоровича, Пилипчука Степана Владиславовича, які датуються 20.07.1937 і підтверджують, як під копірку, всі звинувачення слідства, справа була повністю сфабрикована.

Ролінський Іван Михайлович був засуджений до розстрілу, і вирок був виконаний 19 серпня 1937 року. На момент смерті Івану було лише 34 роки. Його реабілітували у 1989 році [6].

На жаль, доля іншого брата моєї бабусі – **Ролінського Йосипа Михайловича**, 1906 року народження, була не менш трагічною. Його було заарештовано 3 січня 1938 року за звинуваченнями в антирадянській агітації та пропаганді кращого життя у сусідній Польщі. Відкрито кримінальну справу №148749. З протоколу допиту дізнаємося, що Йосипа (Юзика) Михайловича теж було у 1930 році виселено до Сибіру, однак туди він не потрапив, так як у день відправлення працював у Хмільнику на заводі. Згідно допитів свідків - Ланкевича Павла Івановича, Новіцького Петра Стаховича, Харитонова Івана Сергійовича, Довгалюка Максима Миколайовича, Довгого Никифора Григоровича, стає зрозуміло, що звинувачення проти Йосипа були надуманими, а свідчення не мали нічого спільного з реальністю [7].

Після допитів його доля склалася так само: він, 32-річний, був засуджений до розстрілу, а вирок виконано 25 лютого 1938 року. Йосипа Михайловича теж реабілітували у 1989 році [8].

Окрім цих двох братів, репресіям піддалися й інші члени родини, серед яких були також жертви розкуркулення та виселення.

Трагічний перебіг мала доля ще одного представника родини Ролінських – **Степана Михайловича Ролінського**. З матеріалів кримінальної справи № 14952 встановлено, що він народився у 1907 році в селі Куманівці Хмільницького району, належав до польської етнічної меншини та походив із родини, яка була піддана розкуркуленню. У 1930-х роках він був засуджений до одного року виправних робіт за звинуваченням у «підриві стаханівського руху». На момент арешту проживав у селі Харківці Остропольського повіту разом із дружиною Франею, 1914 р. н.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

29 грудня 1937 року прокурор Остропольського району Клич.Р. ініціював арешт Степана Ролінського, звинувативши його у веденні антирадянської агітації серед колгоспників. Йому було висунуто обвинувачення за статтею 54-1а Кримінального кодексу УРСР, відповідно до якої його кваліфікували як «селянського куркуля» та взяли під варту у Проскурівській тюрмі. Слідчі органи стверджували, що у 1932 році Ролінський був завербований агентом Зелінським Петром Антоновичем для шпигунської діяльності на користь Польщі та передавав йому секретну інформацію.

Допит Степана Ролінського відбувся 1 січня 1938 року під керівництвом начальника Остропольського РОМ РО НКВС сержанта міліції Лукашука. З протоколу слідства випливає, що у 1932 році він працював на будівництві шосейної дороги в містечку Новокостянтинів Хмельницького району, де познайомився із П. А. Зелінським, уродженцем села Харківці. Останній запропонував йому роботу в радгоспі с. Пасічної, розташованому неподалік від Харківців, де Степан зустрів свою майбутню дружину.

Свідчення членів родини свідчать, що до розкуркулення Ролінський мав першу дружину Корнелію та доньку Олену, які мешкали у селі Новомиколаївка. Після конфіскації майна сім'я зникла у невідомому напрямку, і Степан втратив із ними зв'язок.

Слідство проводилося з грубими порушеннями процесуальних норм. Під фізичним і психологічним тиском Ролінського змусили підписати самозвинувачувальні покази, в яких він нібито визнавав, що, перебуваючи у вороже налаштованому стані через розкуркулення і виселення своєї родини, займався шпигунством на користь Польщі. 21 лютого 1938 року рішенням НКВС (протокол № 3885) йому було винесено смертний вирок, який виконали 11 березня 1938 року.

Ролінський Степан Михайлович був реабілітований посмертно Прокурором Прикарпатського військового округу 28 квітня 1989 року [9].

«Усі орієнтування НКВС у 1937 і 1938 рр. вказували на широкі формування шпигунських резидентур польської та німецької розвідок, і тому вважалося практично, що для того, щоб заарештувати поляка, німця, для арешту осіб цієї категорії потрібно менше матеріалів, ніж для арешту інших

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

національностей, тобто певний національний підхід у цьому питанні, безумовно, був, і його прищеплювали керівні директиви НКВС СРСР та НКВС УРСР» [10, с. 190].

З архівних документів видно, що навіть після повернення з виселення Ролінські не могли повернути собі колишнє становище. Іван Михайлович та його брат Павло намагалися повернутися до рідного села, однак після втечі з Сибіру вони потрапили під пильну увагу органів НКВС. Брат Павло помер у 1933 році в Шрубкові, де працював на радгоспі, а Йосип, як і його брат Іван, був заарештований і розстріляний.

Ці трагедії стали невід'ємною частиною історії моєї родини. Протягом 1930-38 років більшовицький терор знищував цілі родини, а його жертвами ставали люди, які не могли підкоритися системі, що намагалася знищити національну та соціальну ідентичність [11].

Долі батька і братів Ролінських із села Новомиколаївка є типовим прикладом репресій проти селянства в Україні в період Великого терору. Їхні арешти, сфабриковані слідства та страти стали частиною загальної хвилі політичних переслідувань, спрямованих на «ліквідацію ворожих елементів» у радянському суспільстві. На основі архівних документів та спогадів родичів можна зробити висновок, що справи Ролінських, як і тисячі інших справ цього періоду, не мали жодного фактичного підґрунтя, а звинувачення в шпигунстві та антирадянській діяльності були безпідставними. Реабілітація таких жертв радянських репресій є важливим кроком у відновленні історичної справедливості.

Ці трагічні історії, зафіксовані в архівних справах, стали мені відомі лише завдяки ретельному дослідженню родинної пам'яті. Спогади моєї бабусі Марії є єдиним джерелом, що дозволяє нам уявити ті випробування, які випали на долю її родини: період репресій, виселень і депортацій. Її батько, Ролінський Михайло Вікентійович (1872–1937), помер на чужині після розкуркулення, а п'ять її братів загинули внаслідок репресій, не залишивши після себе нащадків: Павло Михайлович (1896–1933), Станіслав Михайлович (1901–1922), Іван Михайлович (1903–1937), Йосип Михайлович (1906–1938), Степан Михайлович (1907–1938). Їхні імена зберігаються не лише в архівних документах, а й у пам'яті родини, як символи трагічної доби, коли цілі покоління опинялися під жорнами державного терору. Втрачені життя, ненаписані долі,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

зламани родинні гілки – важливо зберегти цю пам'ять, щоб передати її наступним поколінням [12, с. 113-117].

Доля Марії Поставітюк (Ролінської): уособлення жіночої стійкості. Окреме місце в родинній історії займає постать моєї бабусі – **Марії Михайлівни Поставітюк (1922–2012), уроджені Ролінської**. Її доля віддзеркалює драматичні випробування, що випали на українські родини у XX столітті. Дитинство Марії було затьмарене репресіями: малолітньою вона втратила батьків, четверо її братів були розстріляні, ще один помер від голоду в 1933 році, а дві сестри та один брат змушені були покинути рідний край і переїхати на Донбас. Сама вона змушена була проживати у родині своєї сестри Віри до власного одруження. Її життя стало частиною епохи втрат, але вона не скорилася.

У період воєнного лихоліття Марія створила сім'ю з Петром Андрійовичем Поставітюком (1919–1964) і народила семеро дітей. Спочатку їй довелося самотужки виховувати двох старших дітей, коли чоловік у 1944 році пішов на фронт. А після його трагічної загибелі в 1964 році вона лишилася вдовою з сімома дітьми, долаючи всі труднощі самотнього материнства. Попри негаразди, вона зуміла поставити всіх дітей на ноги, одружити їх, дочекатися дванадцяти онуків і правнучки.

Її онуки згадують бабусю як мудру і терплячу жінку, яка навіть після стількох втрат не втратила доброти. Вона любила розповідати про минуле, про своє дитинство, про рідних, яких забрала жорстока епоха. Її історії стали живою пам'яттю про ті страшні часи.

Лише у 2012 році вона отримала від Президента України урядову відзнаку «Мати-героїня», що стало офіційним визнанням її самовідданої праці та жертвності. Її життя є уособленням епохи втрат і водночас стійкості українських жінок перед історичними викликами. Ця історія – не лише про страждання, а й про силу духу, про здатність людини боротися за життя і майбутнє своїх дітей. Її приклад нагадує нам, що пам'ять про минуле – це не тільки скорбота, а й відповідальність перед наступними поколіннями.

Розглянута історія родини Ролінських демонструє масштаби репресій та їхній вплив на життя звичайних українських селян. Архівні документи підтверджують системність терору, що

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

здійснювався проти "куркульських" родин, а особисті спогади нащадків дозволяють відновити людський вимір трагедії.

Це дослідження є внеском у відновлення історичної справедливості та нагадуванням про важливість збереження пам'яті про жертв тоталітарного режиму.

Список використаних джерел та літератури:

1. ДАХмО. Ф. 234, оп. 1, спр. 10688, арк. 6.
2. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). – К., 1980. Т. 4. С. 366-369.
3. ДАВО. Ф. П-29, оп. 1, спр. 577, арк. 96.
4. ДАВіО, Ф. Р-997, оп. 3. спр. 20, арк. 314.
5. ДАВіО, Ф. Р-385, оп. 1. спр. 126, арк. 2.
6. ДАХмО. Ф. Р-6193, оп. 12, спр. 21847, арк. 75.
7. ДАХмО. Ф. Р-6193, оп. 12, спр. 17081, арк. 54.
8. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Редакція тому: В. Д. Гаврішко (голова) та ін. – Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. – Біографічні довідки: П. М. Воскобойнік, Л. А. Кривега, О. М. Фандуль. Кн. 4. Хмельницький, 2012. 1158 с.
9. ДАХмО. Ф. Р-6193, оп. 12, спр. 21505, арк. 17.
10. Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1998. № 1/2. С. 183–227.
11. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.). Вінниця, 1997. 536 с.
12. Коржик С. А. Долі репресованих родичів Ролінських крізь призму власних генеалогічних досліджень // Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник / [редкол. Баженов Л. В. (голова), Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.]. – Хмельницький : ФОП Стрихар А. М., 2017. Вип. 12.

Олександр Комарницький,
м. Кам'янець-Подільський

**ТЕАТРАЛЬНЕ ЖИТТЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
НАПРИКІНЦІ 30-х – НА ПОЧАТКУ 40-х рр. XX ст.: НА
МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТИ «СТАЛІНСЬКА МОЛОДЬ»**

У статті показано як театральне життя Кам'янець-Подільської області наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XX ст. представлено на сторінках газети «Сталінська молодь». Автор, використавши публікації видання, розповів про діяльність у Кам'янці-Подільському обласного театру ім. Петровського, у Проскурові – третього обласного робітничо-селянського театру, у с. Оригин – колгоспного театру. Йдеться також про гастролі театрів із Москви, Ленінграда, Мінська, Києва, Харкова, Вінниці, роботу драматичних гуртків, що діяли при виробничих клубах, закладах освіти, у колгоспах, на промислових підприємствах.

Ключові слова: газета «Сталінська молодь», театр, гуртки, н'еса, артист, гастролі.

Газета «Сталінська молодь» (орган Кам'янець-Подільського обкому і міськкому ЛКСМУ), яка виходила у Кам'янці-Подільському з 2 квітня 1938 р. до початку радянсько-німецької війни, не зважаючи на свою перевантаженість ідеологічними штампами, містить низку важливих свідчень про громадсько-політичне, соціально-економічне і культурно-освітнє життя молоді краю. У цій статті ми покажемо факти, які свідчать про діяльність театрів у Кам'янці-Подільському, низці колгоспів, розповімо про театральні гастролі творчих колективів з інших міст СРСР.

У Кам'янці-Подільському працював обласний театр ім. Петровського, який 30-31 грудня 1939 р. відзначив свій п'ятирічний ювілей. Він був створений у 1934 р. як колгоспний театр у Вінниці. 30 грудня 1939 р. у приміщенні театру імені Т. Шевченка відбулися урочисті збори представників партійних, комсомольських і професійних організацій, присвячені ювілею. У дусі того часу було обрано президії зборів, у складі секретаря обкому КП(б)У Власова, голови оргкомітету Президії Верховної Ради УРСР по Кам'янець-Подільській області Ковбасюка, секретарів обкому Волкова і Г. Тонкочєєва, секретаря міськкому КП(б)У Привалова, секретаря

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

обкому ЛКСМУ Данілкина, директора театру Чернявського, артистів Головацького, Плоскіна, Колесникову, Стрельникова, Шуткіну та інших. З доповіддю про творчий шлях театру виступив директор театру Чернявський. З привітанням від обкому КП(б)У виступив Волков, від міськкому КП(б)У Привалов, від обкому ЛКСМУ Крикливий, від робітників заводу «Мотор» Мандзюк та інші. Після прочитання привітальних телеграм, голова ювілейної комісії Дергоусов оголосив постанову оргкомітету Президії Верховної Ради УРСР про преміювання артистів театру. З успіхом театр показав у художній частині другу дію п'єси «Богдан Хмельницький» та уривки з п'єс «Павло Греков» і «Правда» [1]. За рік до цього, 24 грудня 1938 р. у приміщенні Кам'янець-Подільського міського театру відбулося громадське обговорення нової п'єси драматурга О. Корнійчука «Богдан Хмельницький», в якому брали участь представники партійних, радянських, громадських організацій міста та колектив обласного театру ім. Г. Петровського. Текст п'єси читав депутат Верховної Ради УРСР, народний артист республіки Гнат Юра, який перебував в Кам'янці-Подільському. З великим інтересом присутні заслухали нову п'єсу, яка майстерно, високохудожньо розповідала про «героїчну боротьбу українського народу проти польських панів». Планувалося, що режисером п'єси виступить Гнат Юра, роль Богдана виконуватиме артист обласного театру Стрельников, Лизогуба – Плоскін, Варвари – артистка Чернявська. Прем'єру мали поставити 15 квітня 1939 р. [2].

Нам вдалося віднайти дані про третій обласний робітничо-селянський театр, який обслуговував Волочиський, Проскурівський, Чорноострівський та інші райони. Станом на жовтень 1938 р. він функціонував у Проскурові. У репертуарі театру були такі п'єси як «Вороги», «Як гартувалася сталь» тощо [3].

В області працювали і колгоспні театри. В одній із заміток газети від 28 березня 1940 р. зазначалося, що у містечко Оринин з гастролей повернувся колгоспний пересувний театр, який обслуговував райони області. Театр продемонстрував колгоспникам прем'єрні постановки. Серед цих п'єс «Падь серебряная», «Мой сын» та ін. [4].

З 29 травня по 1 червня 1939 р. у Кам'янці-Подільському відбувалася перша обласна олімпіада колгоспно-радгоспних театрів. Першим виступив із музичною комедією «Весілля в

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Малинівці» Полонський театр імені Лесі Українки. Режисер Тінський використав всі можливі в колгоспному театрі сценічні засоби для правильної інтерпретації образів і показу масових сцен. У виставі чітко висловлена ідея, кожна сцена відзначалася художньою майстерністю. Актори приділили основну увагу розкриттю образів. На олімпіаді також виступив Проскурівський театр. Його постановки «Неспокійна старість» і «Тарасова юність» свідчили про творчі шукання режисури і акторів, про деяку сміливість в розкритті образів. Орининський театр дав дві постановки – «Назар Стодоля» і «Весілля в Малинівці» [5].

У Проскурові у першій половині березня 1941 р. відбувся перший колгоспний театральний фестиваль. Обласний театр російської драми поставив для учасників фестивалю п'єси «Павел Греков», «Егор Буличев», «Страшный суд», «Коварство і любов» та інші [6].

Великим був інтерес в області до гастрольного сезону. Зокрема, у 1938 р. у Кам'янці-Подільському гастролювали Вінницький обласний театр російської драми ім. О. Пушкіна, пересувний театр комедії під керівництвом відомого єврейського артиста Сегала, український драматичний театр ім. М. Щорса, державний драматичний єврейський театр «ГОСЕТ» під художнім керівництвом Єфроїма Лойфера. Репертуар останнього театру – п'єси «Мадам Бровари», «В огні маяка», «Сім'я Овадіс», «Ні бе, ні ме, ні кукуріку» та ін. Планувалося запросити до міста Ленінградську пересувну оперу [7]. У липні 1939 р. у Проскурові перебував Харківський державний єврейський театр. Він поставив п'єси Шолом-Алейхема «Тевье молочник», «Менахем Мендл», радянських єврейських драматургів «Доня», «Дівчина з Москви» та інші [8].

Наприкінці липня 1939 р. у Проскурові розпочалися гастролі Київського драматичного театру Червоної армії. У репертуарі театру п'єси «Ключи Берлина», «Тропа шпiona», «На дне» та інші [9]. З 4 по 25 червня 1939 р. у Кам'янці-Подільському гастролював Київський театр музичної комедії. Він поставив п'єси «Весілля в Малинівці», «Перікол», «Останній бал», «Сотий тигр» і «Кето і кате» [10]. Наприкінці червня 1939 р. у Кам'янці-Подільському розпочалися гастролі Московського театру ім. Єрмолової (директор М. Г. Ліфшиць). Тут планувалося дати 23 вистави [11]. 17 липня 1939 р. у Кам'янець-Подільському театрі ім. Т. Шевченка розпочав

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

свої гастролі Білоруський державний єврейський театр. Колектив театру мав перебувати у місті до 2 серпня. За цей час планувалося дати 15 вистав [12].

Поряд з цим, ми звернули увагу на діяльність драматичних гуртків. На жаль, нам не вдалося виявити систематизованих даних щодо роботи цих гуртків. Відомо лише, що у травні 1939 р. у Проскурівському районі було 32 драматичні гуртки, в яких налічувалося 646 осіб. Одним із найбільш дієвих був драматичний гурток клубу будівельників під керівництвом Сініцького. Цей гурток з успіхом ставив такі п'єси як «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Запорожець за Дунаєм», «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля» та інші [13]. Добре організували художню самодіяльність учні Проскурівської школи № 5. Драматичний гурток у 1938 р. підготував і організував кілька вистав зокрема «За Леніним», «Кум Лук'ян», «Томас Орбе». Великим успіхом у глядачів користувалися виступи шкільного драматичного гуртка [14]. При Клембівському цукровому заводі працював драматичний гурток, творчий колектив якого становили робітники заводу. У вересні 1938 р. гурток поставив п'єсу Карпенка-Карого «Мартин Боруля» [15]. У клубі с. Свіршківці Чемеровецького району виступав драматичний гурток, на виставах якого було присутні чимало колгоспників. П'єси, які вони ставили, завчасно готувалися, кожний член гуртка старанно вивчав свою роль. За час свого існування гурток поставив багато п'єс. Часто драмгуртківці разом із духовим оркестром колгоспу виїжджали у села району. Так, в с. Івахнівці була поставлена п'єса «На старі дачі», у селі Кутківці – «Під дикою яблунею» [16].

З ініціативи комсомольської організації с. Слобідка Маліївецька Солобковецького району було організовано драматичний гурток. Керував гуртком А. Н. Козяревський. За короткий час було поставлено п'єси «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник» І. Котляревського, «Невільники» та інші [17]. На початку 1940 року з ініціативи депутата сільської ради Ф. Мельника організовано драматичний гурток у с. Залісці Дунаєвецького району. Він налічував 43 молодих актори. Було поставлено такі п'єси: І. Тобілевича «Безталанна», Т. Шевченка «Назар Стодоля», І. Котляревського «Москаль-чарівник» та ін. [18]. Гарно працював драматичний гурток при клубі с. Шмирки Базалійського району. Його вистави відбувалися щонеділі.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Особливим успіхом у глядачів користувалися п'єси «Інтервенція», «Майстри часу», «Весна Орини», «Ой у полі нивка». Виставу «Інтервенція» гурток показав колгоспникам сусідніх сіл Попівка, Личаківка, Великі Зозулинці. У роботі гуртка брали участь 20 осіб [19].

Таким чином, газета «Сталінська молодь» є важливим джерелом до висвітлення театрального життя у Кам'янець-Подільській області наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XX ст. На сторінках видання йдеться про діяльність у Кам'янці-Подільському обласного театру ім. Петровського, у Проскуріві – третього обласного робітничо-селянського театру, у с. Оринин – колгоспного театру. Розповідається про гастролі театрів з Москви, Ленінграда, Мінська, Києва, Харкова, Вінниці. Представлені у газеті і драматичні гуртки, що діяли при виробничих клубах, закладах освіти, у колгоспах, на промислових підприємствах.

Список використаних джерел та літератури:

1. 5-річчя обласного театру. *Сталінська молодь*. Кам'янець-Подільський, 1940. 1 січня. № 1 (312). С. 4.
2. Обговорення п'єси «Богдан Хмельницький». *Сталінська молодь*. 1938. 26 грудня. № 130. С. 1.
3. Гастролі робітничо-колгоспного театру. *Сталінська молодь*. 1938. 12 жовтня. № 95. С. 4.
4. З міст і сіл області. *Сталінська молодь*. 1940. 28 березня. № 43 (343). С. 4.
5. Булатов М. Перша обласна олімпіада колгоспно-радгоспних театрів. *Сталінська молодь*. 1939. 4 червня. № 78 (210). С. 4.
6. Торчинський М. Колгоспний театральний фестиваль. *Сталінська молодь*. 1941. 21 березня. № 36 (506). С. 4.
7. Сандлер С. Літній театральний сезон. *Сталінська молодь*. 1938. 12 квітня. № 6. С. 4.
8. Розенблат Б. Харківський єврейський театр в Проскуріві. *Сталінська молодь*. 1939. 8 липня. № 95 (227). С. 4.
9. Київський театр Червоної Армії у Проскуріві. *Сталінська молодь*. 1939. 24 липня. № 103 (235). С. 4.
10. Гастролі театру муз комедії. *Сталінська молодь*. 1939. 6 червня. № 79 (211). С. 4.
11. Наші гості. *Сталінська молодь*. 1939. 26 червня. № 89 (221). С. 4.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

12. Гастролі Білоруського єврейського театру. *Сталінська молодь*. 1939. 16 липня. № 99 (231). С. 4.

13. Добровольський. Гурткам художньої самодіяльності потрібна допомога. *Сталінська молодь*. 1939. 28 травня. № 75 (207). С. 3.

14. Карпович. Самодіяльність учнів. *Сталінська молодь*. 1938. 2 квітня. № 1. С. 4.

15. Зразковий драматичний гурток. *Сталінська молодь*. 1938. 28 вересня. № 88. С. 4.

16. Мотрук А. Драмгурток колгоспу. *Сталінська молодь*. 1939. 30 липня. № 106 (238). С. 4.

17. Шаліло П. О. Колгоспний драмгурток. *Сталінська молодь*. 1940. 30 січня. № 15 (326). С. 4.

18. Сікора А. І. На колгоспній сцені. *Сталінська молодь*. 1940. 2 лютого. № 16 (327). С. 4.

19. Колгоспний драматичний гурток. *Сталінська молодь*. 1940. 2 серпня. № 105 (406). С. 4.

УДК 378.6:62-029:93/94:929-051 Приходько В. К. (430.131.1)

*Валерій Рекрут,
м. Київ*

УЧАСТЬ В. К. ПРИХОДЬКА У ВІДНОВЛЕННІ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ТЕХНІЧНО-ГОСПОДАРСЬКОГО ІНСТИТУТУ В ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ (1945-1948)

У статті за матеріалами книги подолянина Віктора Кіндратовича Приходька (31. 01. 1886 – 05. 02. 1982) «Великий ісход: уривки зі щоденника (роки 1945, 1946, 1947, 1948)» висвітлюється його участь у відновленні діяльності Українського технічно-господарського інституту (УТГІ) на території Західної Німеччини в 1945-1948 рр. Аналізуються заходи професорського-викладацького складу УТГІ щодо налагодження освіти українських емігрантів, що опинилися на підконтрольній американській військовій адміністрації частині Баварії й отримали статус переміщених осіб («Ді-Пі», *displaced persons*).

Ключові слова: українська еміграція, Віктор Приходько, Український технічно-господарський інститут, освітня діяльність, переміщені особи.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Життєдіяльність видатного подолянина Приходька Віктора Кіндратовича (31. 01. 1886 – 05. 02. 1982) – державного, громадсько-політичного й культурно-освітнього діяча – частково висвітлювалося у вітчизняних науково-краєзнавчих та літературних дослідженнях. Його творчий шлях розглядали відомі науковці О. Завальнюк, Л. Баженов, В. Адамський, Л. Головата, В. Легун, О. Кравчук, А. Трембіцький та інші українські вчені і краєзнавці. У переважній більшості досліджень аналізувалися його участь в Українській революції (1917-1921 рр.) та культурно-освітня діяльність. Джерельною базою розвідок стали матеріали його опублікованих спогадів «Під сонцем Поділля» (1-е вид. 1931 р., 4 рази перевидання) та певні публікації в періодичній пресі [1]. Історіографію щодо життєдіяльності В. Приходька суттєво доповнили дані II-ї частини його спогадів «Під сонцем Поділля», які були впорядковані та видані у 2011 р. зусиллями вінницьких учених-краєзнавців д-ра іст. наук Ю. Легуна та канд. іст. наук О. Крачука [2].

Знаковою подією у вивченні маловідомого періоду життя та діяльності В. Приходька в роки еміграції в Західній Німеччині (1945-1948) стало видання матеріалів щоденника «Великий ісход: уривки зі щоденника (роки 1945, 1946, 1947, 1948)», які побачили світ у Львові 2020 р. за доброї волі та засобами Оксани та Богдана Кузишин [3].

У даній статті на матеріалах книги «Великий ісход» та публікаціях інших дослідників розглядається участь В. Приходька у відновленні діяльності УТПГ протягом 1945-1949 рр. на території Баварії (Західна Німеччина). Також висвітлюються окремі аспекти його культурно-освітньої праці в Регенсбурзі в умовах чинності американської військової адміністрації.

Слід зазначити, що в 1926 р. В. Приходько оселився в Празі й розпочав свою педагогічну та громадсько-політичну діяльність в якості лектора економічно-кооперативного факультету Української господарської академії (УГА) в Подебрадах (Чехословаччина). У 1927-1928 рр. академічному році економічно-кооперативний факультет УГА складався з 20 кафедр, мав 3 відділи: 1) економічний (з 3-ма підвідділами – банківсько-комерційний, консульської служби і місцевого самоврядування); 2) кооперативний і 3) статистичний. Посаду Деканом факультету був проф. Л. Бич, посаду прорекана обіймав доц.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

М. Добриловський, секретаря – лектор В. Приходько. Загалом, персонал викладачів ф-ту складався з 19 професорів, 11 доцентів, 15 лекторів, 4 асистентів і 11 професорських стипендіатів – разом 60 осіб. На 4-х курсах факультету навчалось 148 студентів, які отримували знання в 6-х тематичних кабінетах і брали участь у роботі 10-х постійно діючих семінарах [4, с. 145].

Однак, за відсутності відповідних ресурсів уряд ЧСР вирішив у 1930-1931 рр. припинити фінансування УГА й тому професорсько-викладацький склад академії змушений був шукати вихід із критичної ситуації. Рятівним став проект ентузіастів утворити на базі УГА вищий навчальний заклад заочної освіти на принципах самоокупності. Така ідея, власне, врятувала численний професорського-викладацький колектив УГА від тотального звільнення. За даними Г. Величко, з 12 листопада 1932 р. у Подєбрадах почав діяти Український технічно-господарський інститут (УТП) позаочного кореспондентського навчання, де В. Приходько продовжував лекторську діяльність та брав активну участь у громадсько-політичному житті української еміграції [5, с. 62].

Із вибухом Другої світової війни УТП вдалося зберегти свою діяльність та успішно здійснювати навчальний процес до квітня 1945 р. Лише наближення совєтської червоної армії змусило ректорат і більшість викладачів вишу готуватися до евакуації. Однак в умовах війни вдалося вивезти лише частину академічного майна на територію Західної Німеччини, підконтрольної американській військовій адміністрації.

Згодом, В. Приходько яскраво описав героїчний шлях співробітників під час передислокації УТП до Баварії. У статті в газеті «Свобода» читаємо: *«Був Содом і Гомора... Усі шляхи забили збігці, що у дитячих візках тягнули жалюгідні рештки свого майна. Не можна було дістати не то що хліба, але навіть чорної несолодженої кави!... І ось серед цього хаосу пробивав собі шлях на Захід, до Баварії, Український Інститут. Мав два вагони. В одному персонал з речами (майже 15 душ), в другому – майно Інституту: книжки, писальні машини, приладдя. І треба трапитись такому нещастю: американський літак обстрілює потяг, вагони загоряються, усе майно пропадає, а люди ледве рятуються, в чому були. В такому вигляді, перейшовши ще пішки півтораєста кілометрів, Інститут з'являється в Баварії, у маленькому*

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

місті Платтлінгу. Розуміється в цих обставинах нікому й думка не могла прийти про відмову будь-якої чинності Інституту» [6, с. 2-3].

Як відомо, частина персоналу УТГІ дісталася до Пляттлінгу лише 16 травня. Залишене в Подебрадах майно інституту (прилади, запаси паперу, меблі) майже повністю було розкрадене. Багато книг було спалено або забрано в макулатуру. Лише частина бібліотеки потрапила до місцевого музею [7, с. 52-54].

Сучасник тих подій К. Ніщененко у спогадах зазначав, що під час евакуації інституту з Подебрад персонал тодішнього економічно-кооперативного відділу був істотно розкомплектований. «З транспортом УТГІ до Німеччини виїхали лише лектор інж. Г. Денисенко, що перебрав керівництво відділом, та лектор інж. К. Ніщененко. Окремо в різний час виїхали – проф. Л. Шрамченко, проф. А. Яковлів, проф. Р. Димінський, проф. Я. Моралевич, проф. Б. Мартос, проф. В. Орелецький, доц. інж. Є. Гловінський, доц. д-р П. Феденко, лектор В. Приходько, лектор д-р Я. Зозуля. З майна відділу вивезено лише по два примірники підручників для заочного навчання та список студійників. У тодішніх обставинах загальної дезорієнтації, наближення радянської армії та в очікуванні близького кінця війни не можна було мати жодного уявлення ані планів про майбутність УТГІ чи особисто кожного з його членів. Тому евакуація нагадувала скорше втечу на захід, ближче до американсько-англійського фронту» [8, с. 123].

Принагідно зазначимо, що, передбачаючи жакливі наслідки світової бойні, 44 держави 1943 р. утворили допомогову організацію УНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration – Адміністрація Організації Об'єднаних Націй для допомоги і відбудови). Головною метою УНРРА була допомога у відбудові господарського життя поруйнованих країн та вирішення соціально-економічних проблем мільйонів біженців. За статутом організації отримати допомогу могли біженці, які переслідувалися за релігійними або політичними переконаннями і примусово вивезені в час війни [9].

За даними Л. Винара, для української спільноти розпочався період повоєнного таборового життя, коли після Другої Світової війни в таборах для переміщених осіб (Ді-Пі – Displaced Persons) у Німеччині та Австрії у 1945–1950 рр. опинилося бл. 250 тис. українців, яким вдалося уникнути примусової репатріації до СРСР [10, с. 61]. Завдяки наявності серед емігрантів значної кількості інтелектуалів-науковців, вчителів, письменників і журналістів (у

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

таборах Ді-Пі в Німеччині та Австрії проживало понад 200 українських науковців) для їхнього життя «Західна Німеччина стала центром української еміграції – осередком шкільництва, видавничої діяльності, різноманітних інституцій та угруповань» [11, с. 26-27]. На думку організаторів українських вищих шкіл періоду Ді-Пі завдання насамперед інтелектуальної частини «...української еміграції, як еміграції політичної, полягає не тільки в ознайомленні чужинців з українською проблематикою, але в організації політичної акції та в підготовці кадрів для відбудови Української Держави і зруйнованого господарства України» [12, с. 4].

Однією з таких інституцій став УТГІ, у якому поєдналися досвід і здобутки інтелектуалів міжвоєнної УГА та інтелектуальна потуга нової, третьої хвилі політичної еміграції. Тут зустрілися представники різних поколінь еміграції, вихідці з різних регіонів (дві третини українських Ді-Пі складали галичани, близько третини – уродженці совєтської України). У цій неоднорідній спільноті відбувалося згуртування сил для розбудови національного життя, формувалися проекти консолідації закордонного українства, у яких національна освіта посідала визначне місце [11, с. 27].

За спогадами В. Приходька «...всі ми – т. зв. «депортовані персони» знаходимося на утриманні УНРР-и. Ото, кожної середи ми Ді-Пі, мешканці оселі, забираємо свої кошики, портфелі та торбинки й газетний папір та йдемо на роздільний пункт нашої оселі за тижневим «приділом». Дістаємо, звичайно, муку, крупу, горох, фасольову чи горохову зупу в порошок, трошки цукру, трошки смальцю, трошки яєць в порошок і навіть дріжджі на печиво хліба. Дістаємо також цигаретки, часом мило, а часом і чоколяду. Крім того, щотижня, або раз на два тижні дістаємо т. зв. «пачки», себто Керпакети Червоного Хреста. Це ті пачки, що залишилися ще після війни і призначались для вояків. В кожній такій пачці буває 15–18 різних бляшаних коробочок з продуктами: сир, маргарина, сардинки, м'ясні консерви, цукерки, цукор, а навіть «пігулки» вітаміну. Правда, одна така пачка видається на 4 особи, так, що припадає того всього не так багато, ну а все ж не можна поскаржитись, що голодуємо. Що ж торкається до «совєтських людей», що перейшли сувору школу, де держава тільки брала та збирала, і нічого не давала, то ця УНРР-ітська акція здається їм якось манною з неба...» [13, с. 2].

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Відомо, що протягом травня – червня 1945 р. – персонал економічно-кооперативного відділу УТП перебував разом з іншими співробітниками інституту в Пляттлінгу. Це невеличке баварське містечко без бібліотек і належної кількості приміщень для розміщення навчального закладу й оренди помешкань не могло забезпечити потреб вишу. Саме там утворився Український комітет, який узявся за відновлення роботи УТП. За спогадами В. Приходька *«...у Пляттлінгу підібрався Комітет інтелектуально сильний, бо складався з людей з освітою й громадським досвідом. На чолі нашого Комітету став колишній ректор Подебрадської Академії Борис Іваницький, заступником його є видавець і редактор зі Львова Крохмалюк, а секретарем – адвокат Яків Зозуля. Крім того, до Управи входять чотири референти: організаційний – проф. Віктор Доманицький, соціальної опіки – інж. Юхим Нецадименко, культурно-освітньої – священник Дзядзьо і здоров'я – лікар Подюк»* [3, с. 141].

У Пляттлінгу відбулося часткове оновлення керівного складу УТП. Директором вишу став С. Комарецький, деканом агрономічно-лісового факультету обрали В. Доманицького, продеканом економічного ф-ту – Г. Денисенко, а В. Приходька – секретарем Професорської Ради УТП [3, с. 142]. Однак керівництво вишу ясно усвідомлювало, що у малонаселеному місті інститут не зможе розгорнути повноцінну діяльність. Тому вирішили утворити комісію, якій доручили обстежити найбільші міста Баварії та визначитися із місцем розташування інституту. Віктора Приходька обрали до складу цієї групи викладачів і він протягом 10 днів відвідав Мюнхен, Аугсбург, Кауфбойєрн та Регенсбург [3, с. 202]. Після численних зустрічей із представниками Українських комітетів та обстеження приміщень, придатних для розміщення навчальної бази, В. Приходько та Г. Денисенко рекомендували керівництву вишу зупинитися на Регенсбурзі. За їх висновками, в місті була реальна можливість не тільки розмістити навчальні аудиторії та приміщення для персоналу, а й утворити більш-менш прийнятні умови для поселення сімей працівників інституту. Зокрема, там на острові (своєрідній «Хортиці») між рукавами Дунаю знаходилася так звана «вілла» в приміщеннях якої можна було влаштувати необхідні аудиторії та розмістити управлінський апарат УТП. На підставі доповіді комісії сенат інституту уповноважив дирекцію з'ясувати можливість функціонування вишу у цьому місті. На звернення делегації результат перевершив

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

усі сподівання – керівництво американської адміністрації дозволило продовжити з 28 червня 1945 р. чинність УТПІ в Регенсбурзі [3, с. 203]. При тому, цей дозвіл значно розширив можливості інституту. Зокрема йому було дозволено не тільки організовувати заочну освіту, а також розпочати аудиторську форму навчального процесу. Безперечним здобутком керівництва вишу стало відкриття філій та інших закладів для освіти так званих переміщених осіб. За даними В. Доманицького, аудиторське навчання розпочалося в Регенсбурзі та Аугсбурзі у формі інструкторських курсів. Керівництво УТПІ відреагувало на нагальні потреби української громади Баварії й відкрило дворічні сільськогосподарські школи-технікуми, зокрема ветеринарно-зоологічного в Мюнхені, агротехнічного в Аугсбурзі та лісового, садівництва, городництва і пасічництва, а також хатнього господарства для дівчат в Регенсбурзі [3, с. 203].

Крім того, ректорат УТПІ продовжував займатися проблемою розміщення навчального закладу на теренах інших країн, які менше постраждали від війни. Керівництво вишу звернувся у справі перенесення інституту до урядів Франції, Англії, Іспанії. За даними О. Козловського, *«Англійці дали зрозуміти, що вони не зацікавлені в подібній установі, а Іспанці зовсім не відповіли»* [14, с. 178]. Подібна ситуація склалася у взаємостосунках із сусідньою Францією, де також не виявилось можливостей надати маєток для розміщення УТПІ [14, с. 180].

Курс аудиторного навчання в інституті, як і в Подебрадській академії, тривав чотири роки (на фармацевтичному факультеті – три роки). Кожен академічний рік розподілявся на два семестри – зимовий та літній. Студенти, які склали обидва півкурсів іспити та виконали дипломний проект (на інженерному факультеті) або написали дипломну роботу (на агрономічно-лісовому, економічному та фармацевтичному факультетах), допускалися до дипломного іспиту. Усний іспит для студентів кооперативного відділення містив у собі такі дисципліни: народне господарство, право, кооперація, організація і практика кооперативних установ. Слід зазначити, що письмова робота зі спеціалізації або із загальних дисциплін подавалася не пізніше, ніж за місяць до усних іспитів. Висновок про дослідження формулював професор, під керівництвом якого воно виконувалося, та кореферент (опонент) з призначення факультету, а оцінку виставляла іспитова комісія [15].

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Одночасно з організацією аудиторного навчання на економічному факультеті розпочалося заочне – кореспонденційним методом. У системі заочного сектору діяли так звані високошкільні студії економічного факультету (вісім семестрів), висока школа державних наук (шість семестрів), різні курси (журналістики, українознавства, англійської, французької і німецької мов та інш.). Економічний факультет поширював свою діяльність на організацію і ведення середніх і нижчих торговельних шкіл і курсів (укладав для них програми і плани навчання, призначав адміністративний і педагогічний персонал), кількість яких зростала з кожним роком. Так, на 20 березня 1947 р. уже налічувалося чотири торговельні школи з 159-ма учнями, п'ять короткотермінових торговельно-бухгалтерських курсів із 157-ма учнями [8, с. 127-128].

Слід зазначити, що В. Приходьку, як секретареві Професорської Ради, довелося опікуватися агітаційно-пропагандистськими справами щодо відкриття закладів масової освіти під егідою УТПІ. Інститут намагався, задовольняти потреби емігрантів й відкривати короткотермінові курси для фахової перекваліфікації мешканців окремих таборів (шоферів, слюсарів, пасічників, городників, обробників шкіри тощо). Для цього був створений сектор масової перекваліфікації. З часом вимоги таборів до цього підрозділу факультету зросли й 29 січня 1947 р. він був перейменований на сектор середніх та нижчих фахових шкіл і фахових курсів, який успішно працював у ближчих і дальших таборах [8, с. 74].

Набутий В. Приходьком у попередній період діяльності в Подебрадах авторитет неабиякого публіциста став підставою для українських майстрів пера, які мешкали на той час в Регенсбурзі, щоб обрати Віктора Кіндратовича головою Спільки письменників і журналістів [3, с. 234]. На загальних зборах громада одностайно довірила йому цю почесну посаду, передбачаючи, що В. Приходьку вдасться подолати всі розбіжності та суперечності між чинними в Баварії різноманітними товариствами в цій сфері публіцистичної діяльності. З цього приводу Віктор Кіндратович зазначав, що українці не були б українцями, як би не влаштували якихось суперечок на рівному місці. На його думку, політична боротьба між «бандерівцями» і «мельниківцями», «гетьманцями» й «петлюрівцями» за володіння олімпом щодо державотворення

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

України зачепила й братію журналістів, які «один перед другим» змагалися у красномовності щодо дошкульних звинувачень опонентів у поразках так званої «української справи».

Наступного 1946 р. в життєдіяльності Віктора Кіндратовича відбулося декілька змін. Так, на виборах нового керівництва УТГІ на 1926 навчальний рік він втратив посаду секретаря Професорської Ради інституту. Новим ректором УТГІ був обраний В. Доманицький, проректором – Р. Димінський, посаду секретаря обійняв доцент М. Зайцев. Водночас, деканами факультетів залишилися: керівником економічного – проф. Л. Шрамченко, продеканом – інженер Г. Денисенко і секретарем – лектор К. Ніщамченко; на агрономічному: деканом – проф. В. Доманицький, продеканом – лектор І. Драпатий та секретарем став інж. Ю. Гончаренко. Відповідні зміни відбулися на хімічно-технологічному факультеті, де посаду декана обійняв проф. С. Комарецький, продеканом став лектор інж. О. Антипів, секретарем – лектор В. Білінський [3, с. 240.]

У квітні 1946 р. в науково-педагогічній діяльності В. Приходька відбулися певні зміни. За довголітню лекторську працю (20 років) та значний обсяг опублікованих статей (протягом 40 років) Професорська рада економічного факультету підвищила його на ступінь доцента, що забезпечувало вищий рівень платні за читання лекцій [3, с. 321].

Тут варто зазначити, що Віктор Кіндратович здобув високий авторитет і повагу серед професорсько-викладацького складу УТГІ. Так, опинившись у пікантній ситуації щодо виборів керівництва інституту на наступний 1946-47 навчальний рік, чинний ректор В. Доманицький попросив В. Приходька створити приватну комісію для підбору нового складу ректорату. Посилаючись на проблеми зі здоров'ям, чинний ректор відмовлявся очолювати інститут і погоджувався обіймати посаду проректора. У цій ситуації, Віктор Кіндратович, зважуючи, що В. Доманицький був найкращим претендентом на пост ректора, провів низку консультацій і все ж таки переконав його залишатися на цій посаді. До речі, на глибоке переконання В. Приходька, лише завдяки енергійним діям В. Доманицького та його стремлінням об'єднати найкращі наукові сили з числа емігрантів, які опинилися в американській та англійській зоні зі статусом Ді-Пі, дозволили підняти престиж установи та організувати надзвичайно потужну

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

мережу освітніх закладів під егідою УТП. Тому вибори ректорату, які відбулися 15 серпня 1946 р., закінчилися закономірно: В. Доманицький залишився на посаді керівника інституту, першим проректором став проф. М. Зайцев, другим – Р. Димінський [3, с. 369].

Слід зазначити, що відкриття низки навчальних закладів на території Регенсбургського регіону та наявність там близько 10 таборів Ді-Пі потребувала певної координації заходів щодо проведення там культурно-освітньої діяльності. Тут став у нагоді неабиякий досвід В. Приходька, отриманий ним на Поділлі в роки Української революції. На засіданні Українського комітету вирішили цю справу довірити Віктору Кіндратовичу, призначивши його культурно-освітнім референтом Регенсбургської області. За його спогадами, українська еміграція в Баварії так *«розігалась»*, що заснувала 29 гімназій, 70 народних шкіл та біля сотні різних фахових шкіл і курсів. Тому для референта було широке коло діяльності, зокрема він отримав право *«ініціювати різні заходи культурно-освітнього порядку: школи, курси, відчити, театральні вистави і т. д.»* [3, с. 398].

Крім лекторської праці та виконання обов'язків культурно-освітнього референта В. Приходько опікувався справами науково-видавничої діяльності інституту. На початку 1947 р. ректор В. Доманицький *«загорівся»* ідеєю створити друковане видання, яке стало б *«органом внутрішньої інформації професорів і студентів УТП»*. [3, с. 422]. Звісно, офіційним редактором журналу став керівник установи, але всю рутинну редакційну роботу було довірено В. Приходьку. У декількох номерах «Вістей УТП» публікувалися статті В. Доманицького, в яких висвітлювалися плани роботи вишу та перспективні напрямки щодо удосконалення навчального процесу та науково-видавничої діяльності професорсько-викладацького колективу УТП. Однак, на переконання Віктора Кіндратовича, це видання не відображало всього спектру науково-дослідної праці співробітників вишу. Тому на часі виникло питання про відкриття спеціалізованого журналу, яким у 1948 р. постали «Наукові записки УТП». В передмові першого номеру видання значилося, що *«...лише гаряча віра в краще майбутнє та усвідомлення ваги своїх національних обов'язків є тією рушійною силою, що спонукає педагогічний персонал УТП до виконання цих обов'язків на науковому полі...»* [16]. Не викликає сумніву, що В. Приходько, який

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

відповідав за пропагандистський та агітаційний сектор УТГІ та організовував його видавничу діяльність, був причетний до виходу зазначених вище наукових збірників інституту.

Важливим напрямком діяльності В. Приходька стала робота щодо відкриття при УТГІ курсів для підготовки журналістів. Оголошення в пресі про здобуття фахових знань з питань журналістики визвало серед контингенту Ді-Пі Баварії неймовірний ажіотаж. За короткий період надійшло понад 200 заяв про бажання навчатися цій професії. У зверненні до майбутніх журналістів Віктор Кіндратович писав, що журналістика «...це – не урядування, не бюрократія, не спокійний кабінет, а це вир життя: політика, кип'яча громадська праця, суспільні інтереси, їх колізії – взагалі життя народу у всій його многогранності» [3, с. 424]. Як маститий майстер пера, В. Приходько окреслив завдання майбутніх українських журналістів. Зокрема, він зазначав, що «... вони мусять обслуговувати не тільки внутрішній національний фронт... Нині головне завдання української журналістики – пробитись на зовнішній фронт, зайняти позиції в чужій пресі і поставити справу України в центрі світової уваги аж до повної і справедливої розв'язки нашого питання» [3, с. 427].

Слід зазначити, що у кінці 1947 р. нарешті набула реального здійснення ідея В. Приходька щодо утворення «Українського інституту для вивчення міжнародних проблем» (УІВМП). Протягом декілька років Віктор Кіндратович плекав цю ідею й навіть зібрав ініціативну групу в числі Я. Логвина і доктора С. Росохи, яким 27 листопада вдалося скликати установчий з'їзд, запросивши для участі в ньому понад 90 високоповажних українських державників, науковців, письменників та громадських діячів. На установчих зборах під головуванням В. Приходька був ухвалений статут інституту, в якому значилося, що установа ставила собі за мету такі основні завдання: «1. Інформувати світ про українську справу; 2. Вивчати міжнародні проблеми – політичні, економічні, соціальні, культурні і знайомити з ними українське громадянство; 3. Нав'язувати зв'язки з чужинцями; 4. Підготувати кадри діячів на міжнароднім полі» [3, с. 526]. На цьому ж зібранні була обрана управа інституту, керувати якою доручили В. Приходьку, а її членами стали Я. Логвин, доцент Шатун та редактори Павлович, Кривуцький і Зибачинський [3, с. 527]. Зважаючи на те, що заходи управи щодо виконання завдань УІВМП стосуються громадсько-політичної

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

діяльності В. Приходька, бачиться доцільним висвітлити цю тематику в окремій статті.

Розглядаючи діяльність В. Приходька в УТПІ, зазначимо, що 21 – 22 листопада 1947 р. відбулися річне засідання Професорської Ради УТПІ, на якому чинний ректор інституту В. Доманицький оголосив про демісію ректорату. З цього приводу В. Приходько у своєму щоденнику відзначив неабиякі його заслуги у справах становлення УТПІ як високої Школи. Інститут сконцентрував свою діяльність на 4-х головних напрямках – *«науковому, високошкільно-аудиторському, позаочному навчанні та середніх ф. нижчих фахових шкіл і курсів»*. На стаціонарній основі підготовка фахівців відбувалася на трьох факультетах (агрономічно-лісовому, інженерному та економічному) та восьми відділах, де освіту здобували 900 студентів (91,5% – українці). За два роки титул дипломованих інженерів дістали 47 осіб, магістрів – 18 та 6 чоловік звання докторів. У сфері заочного навчання і підготовки фахівців на курсах протягом 2-х років професійну освіту отримало 1311 громадян. У секторі середньої освіти УТПІ охоплював 67 учбових закладів, де працювало 415 лекторів і навчалося 2344 учні [3, с. 524].

На засіданні Ради відбулися вибори нового ректорату УТПІ, внаслідок чого ректором інституту був обраний проф. Б. Іваницький, проректорами стали В. Доманицький, М. Зайцев, а посаду секретаря обійняв Р. Димінський [3,].

Висвітлюючи життєдіяльність В. Приходька в 1948 р., зазначимо, на початку року в професійних справах Віктора Кіндратовича не передбачалося особливих змін. Він продовжував лекторську працю та брав активну участь у громадсько-культурному житті місцевої української громади. Однак влітку 1948 р. УТПІ опинився в надзвичайно скрутному становищі, яке настало після проведення грошової реформи в Західній Німеччині. Внаслідок цього професорсько-викладацький склад отримував платню лише 10-15 марок на місяць, яких вистачало лише на декілька днів ощадливого життя. Крім того, зміни в умовах подальшого перебування переміщених осіб в американській зоні та розгортання кампанії щодо переселення Ді-Пі до різних країн світу змусили значну частину студентів, професорів, викладачів й допоміжного персоналу УТПІ покинути Регенсбург і перебратися до США, Канади, Аргентини, Бельгії та інші країни світу. До речі, Віктор Кіндратович у жовтні 1947 р. отримав так званий *«afidevit»*

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

– гарантійне підтвердження, що С. Гаєвська-Безручко візьме на себе усі фінансові клопоти, якщо він прибуде до США [3, с. 506]. Цей лист, власне, став першим кроком для майбутнього переїзду Віктора Кіндратовича до США. Крім того, його син Євген одружився і його родина перебралася до Сполучених Штатів. Звісно, самотньому Віктору Кіндратовичу не залишалося нічого іншого, крім того, щоб приєднатися до родини сина та мати нагоду спілкуватися з новонародженою онукою.

Крім того за його спогадами, справи УТГП *«тріщали по всіх швах»* – не було коштів на утримання адміністративного персоналу *«ї не видно, звідки грошей можна дістати»* [3, с. 579]. До того, новообраний ректор УТГІ Б. Іваницький не зміг співпрацювати з колишнім керівником інституту В. Доманицьким і вимагав змінити склад ректорату. Звісно, ситуація не сподобалася В. Приходьку, адже він був палким прихильником і соратником В. Доманицького та брав активну участь у його розбудові вишу і заходах щодо створення зазначеної вище інфраструктури УТГІ. Тому вибір про переїзд до США співпадав із можливостями об'єднатися з родиною та знайти там нові перспективи для наукової й громадсько-політичної діяльності.

Аналізуючи опубліковані матеріали щодо діяльності УТГІ в Регенсбурзі, зазначимо, що 1949 р. став переломним у житті закладу. Восени табір Гангофер-Зідлонг було ліквідовано, значна частина викладачів і студентів, отримавши документи на переселення, виїхала до інших країн. Ситуація на початку 1950-х рр. змусила керівництво УТГІ здійснити низку заходів щодо перенесення УТГІ до США. За даними О. Козловського, *«...промовляла на користь цієї акції та обставина, що з загального числа майже 1 300 студентів, які вписалися були на студії в інституті в Баварії, лише 307 закінчили студії і одержало дипломи, а решта з тих чи інших причин не закінчила своїх студій і виїхала переважно до ЗДА. Так саме професорський персонал виїхав до ЗДА»*. У США безпосередньо питанням переселення УТГІ до цієї країни займалися проректор проф. М. Зайцев (1951), ректор проф. Б. Іваницький (1952), проф. В. Доманицький (1953–1954) [17, с. 180].

Але з певних (головно фінансових) причин відкриття інституту на теренах США відкладалося до 1954 р. [18, с. 264]. Про цю подію та життєдіяльність В. Приходька в США варто висвітлити в наступних розвідках вітчизняних краєзнавців та науковців.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Підбиваючи підсумки діяльності В. Приходька в Баварії протягом 1945–1949 рр., потрібно зазначити, що він брав активну участь у відновленні роботи Українського технічно-господарського інституту і заслужено був причетний до когорти діячів, що доклали чимало зусиль для відродження вишу в Західній Німеччині. Застосовуючи набутий досвід щодо організації фахових шкіл і курсів та науково-дослідних студій, Віктор Кіндратович опікувався проблемами розбудови навчальної і наукової інфраструктури економічного факультету. За даними його щоденника, крім педагогічної діяльності протягом вказаного періоду він докладав чимало зусиль для розв'язання проблем повсякденного життя української громади та налагодження її культурного і духовного розвитку. Важливе місце в життєдіяльності В. Приходька відводилося вирішенню завдань української громадськості щодо консолідації різних політичних течій для створення єдиного фронту в боротьбі за відродження державності України.

У наступних дослідженнях бачиться доцільним висвітлити співпрацю В. Приходька з урядом УНР в екзилі та розглянути певні аспекти його громадсько-політичного життя в Баварії протягом 1945–1949 рр.

Список використаних джерел та літератури:

1. *Приходько Віктор*. Під сонцем Поділля: Спогади. – Частина перша. – Видання четверте. – Нью-Йорк – Мюнхен: Видавництво «Криниця», 1967. – 184 с.
2. *Приходько Віктор*. Під сонцем Поділля: Спогади. – Частина друга / Упорядники й автори передмови Ю. Легун і О. Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.
3. *Приходько В. К.* Великий ісход: Уривки зі щоденника (роки 1945, 1946, 1947, 1948). – Львів: Растр-7, 2020. – 600 ст.: іл.
4. Високі українські економічні школи // Український економіст. – 1928. – Ч. 1. – С. 5.
5. UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE Bc. Hanna Velychko Praha 2015 ... <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/download/120182714>.
6. *Приходько Віктор*. Український Технічно-Господарський Інститут (До п'ятиліття відновлення) // Свобода, 1950. № 257. – С. 2-3.
7. *Качор Андрій*. Борис Мартос. – Вінніпег, 1977. – С. 52–54.

**Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна
культура краю**

8. Ніщепенко К. Економічний факультет / К. Ніщепенко // Український технічно-господарський інститут. (Подебради – Регенсбург – Мюнхен). – 1932–1935. Том II. – Нью-Йорк, 1962.
9. Артем Кокош. Проблема таборів Ді-Пі у повосенній Баварії: український і польський досвід // Електронний ресурс. – Режим доступу: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-232-6-16>.
10. Винар, Любомир. Відродження українського наукового життя після Другої світової війни: 1945–1952 // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 9 : Матеріали Другої міжнар. наук. конф. «Українська діаспора: проблеми дослідження». – Острог : РВВ Національного університету «Острозька академія», 2007. – С. 61.
11. Кобченко К. Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі-Мюнхені: до історії творення національної політехніки в еміграції // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство. – 2016. – № 1 (18). – С. 26–27.
12. УЕВШ. Шість років української Економічної Високої Школи в Мюнхені (1945–1951). – Мюнхен, 1951. – С. 4.
13. Приходько В. Сім літ потому. (Уривки з щоденника) // Свобода, 1952. – № 37. – С. 2.
14. Козловський Олексій. В пошуках сталого осідку / Українська Висока Політехнічна школа на чужині. Том II. Український технічно-господарський ін-т (Подебради, Регенсбург, Мюнхен). 1932–1952. – Нью Йорк, 1962. – С. 178–180.
15. Козловський О. Нарис історії постання, розвитку та чинності УТПІ / О. Козловський // Український технічно-господарський інститут. (Подебради – Регенсбург – Мюнхен). 1932–1952. Том II. – Нью-Йорк, 1962. – С. 99–101.
16. Передмова // Наукові записки УТПІ. – Регенсбург, 1948. – С. 7.
17. Козловський О. Творці національної політехніки // Українська господарська академія в Ч.С.Р. Подебради, 1992–1935 і Український технічно-господарський інститут. Подебради – Регенсбург – Мюнхен, 1932–1972. Том III. – Нью-Йорк, 1972. – С. 180.
18. Аліман М. В. Борис Мартос. Життя і діяльність. Нариси. Документи. Особистості / М. В. Аліман, О. О. Нестуля, В. П. Рекрут ; за ред. проф. О. О. Нестулі. – Полтава : ПУЕТ, 2024.

ПОВОЄННА ХМЕЛЬНИЧЧИНА У ВИМІРІ ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОСТІ

Досліджується повсякденне життя в регіоні в повоєнні роки (1944-1948 рр.). На основі архівних матеріалів, періодики та усних джерел проаналізовано зміни, що відбулися в повсякденному житті мешканців регіону та його матеріальному забезпеченні.

Ключові слова: історія повсякденності, Хмельниччина, повоєнні роки, усна історія, періодика.

Найоб'єктивнішим критерієм гуманності держави є доля людини у конкретному суспільстві. Без розуміння щоденності не можливе повноцінне вивчення минулого. Тому актуальними і перспективними є дослідження не тільки макроісторії, а й історії власне повсякденного, буденного життя людей, їхніх думок, ціннісних орієнтацій, настроїв, психічних процесів, суб'єктивних оцінок минулого і дійсності тощо.

Варто відзначити зацікавлення істориків проблематикою повсякденного життя. Однак на сучасному етапі ще не цілком викристалізувалася термінологія повсякденності, не до кінця розкритий її предмет та об'єкт.

Теоретичне обґрунтування повсякденності у класичному вигляді сформулював німецький історичний соціолог Норберт Еліас у статті «Про поняття «повсякденності» (1977). Науковець окреслив вісім ознак історії повсякденності: повсякденність буднів як протилежність святу; повсякденність як рутинна (на відміну від надзвичайних сфер суспільства); повсякденність як трудовий день – на протигагу життєвому безтурботному світу буржуа, що живуть у розкоші і неробстві; повсякденність як життя народних мас – у контрасті з життям високопоставлених і могутніх осіб; повсякденність як сфера буденних подій, галузь ординарних, дрібних явищ, фактів і подій; повсякденність як приватне життя (сім'я, кохання, діти) – на відміну від професійного чи офіційного життя; повсякденність як сфера правдивих, нормальних, природних, нерелекторних переживань на протигагу штучним, раціональним, науковим переживанням і думкам; повсякденність як буденна свідомість.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Шейла Фіцпатрік розглядає історію повсякденності як «форми поведінки і стратегії виживання та пристосування, якими користуються люди в специфічних соціально – політичних умовах». Вона зауважує, що можна визначити «повсякденність як щоденну взаємодію, що тією чи іншою мірою включає й участь держави». Для тоталітаризму така участь характерна у формі «брутального вторгнення держави» у повсякденність. Ш. Фіцпатрік окреслила коло тем, які, на її думку, мають бути предметом досліджень історії повсякденності: торгівля, подорож, свята, анекдоти, пошук квартири, отримання освіти та роботи, просування по службі, налагоджування зв'язків і придбання покровителів, укладання шлюбу і виховання дітей, скарги і доноси, голосування і спроби уникнути впливу ворогів. Звичайно, що це коло тем не вичерпує всього предмета історії повсякденності.

Історія повсякденності стала також предметом дослідження таких вітчизняних науковців, як-от: О. Коляструк, В. Коцур, С. Куделко, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Мовчан, В. Ткаченко, О. Трубенко, О. Удод, Н. Яковенко, які на прикладах конкретних регіонів висвітлили особливості буденного життя людей в окремі історичні епохи.

Зокрема, О. Коляструк розглядає історію повсякденності як напрямок антропологічно орієнтованої історичної науки, що вивчає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу людської життєдіяльності, в процесі якої здійснюється безпосереднє й опосередковане (через предмети культури) спілкування людей. Історія повсякденності – це передусім процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя [2, с. 10].

О. Лисенко вважає, що «історія повсякденності – це широкий спектр проблем, розв'язання яких вимагає міждисциплінарних підходів, застосування різноманітних методичних інструментів, надзвичайно уважного ставлення до людини з її думками, переживаннями, мріями, оцінками оточуючої дійсності» [3, с. 16].

Серед проблематики увагу багатьох українських істориків привертає післявоєнна доба з її непростим повсякденням і побутом. Зокрема, у контексті соціальної історії проаналізовані реалії повсякдення у працях співробітників наукового відділу історії України другої половини ХХ ст., очолюваного В. Даниленком.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Повоєнні обставини відбудови і налагодження нормального життя знайшли відображення у статтях Г. Голиша та М. Плюща,

Мета статті: охарактеризувати різні сегменти повсякденного життя мешканців Хмельниччини у повоєнні роки (1944-1948 рр.).

Джерельну основу дослідження становлять матеріали Державного архіву Хмельницької області, регіональна періодика (газета «Радянське Поділля», 1944-1948 рр.) та матеріали усної історичної дослідження.

Під час аналізування матеріалів регіональної періодики взято до уваги ту обставину, що в офіційних джерелах відображено не так реальне повсякденне життя, як уявлення влади про його нормальний та належний вигляд.

Враховуючи специфічний характер теми дослідження, використано усні джерела – записані усні свідчення очевидців. Був розроблений запитальник, який містив пункти з різних аспектів повсякденного життя людей, чиє дитинство випало на трагічні роки Другої світової війни та повоєнного десятиріччя. У наративній частині респонденту запропоновано розповісти про свій життєвий шлях. Друга частина інтерв'ю складалася із запитань-уточнень, котрі стосувалися тематичного блоку «Повсякденне життя в повоєнне десятиріччя». На основі опитувальника проведено наративне інтерв'ю, респондентом якого була мешканка м. Хмельницького Світлана Трапезнікова, 1941 року народження, дитинство якої проходило у повоєнному с. Жванці Кам'янець-Подільського району. Інтерв'юеркою виступала магістрантка спеціальності Середня освіта (Історія), яка зробила аудіозапис, що доповнює традиційну джерельну базу живим досвідом. Цей живий досвід украй важливий і для викладача, і для здобувача освіти, бо дає змогу бодай частково збагнути те особисте розуміння і значення, яке очевидець виробляє у взаємодії з його власним оточенням; і навзаєм – оцінити, як оті значення та розуміння впливають на саму цю взаємодію. Отримане інтерв'ю транскрибоване та зберігається як історико-дидактичний матеріал освітнього компонента «Історія повсякдення новітньої доби».

Як було зазначено, характеристика повсякденного життя будь якого суспільства включає в себе багато показників: якість медичного обслуговування, освіти, культури, харчування, праці, житла, зовнішньої та внутрішньополітична ситуація, що характерна для певного періоду.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Зокрема, серед важливих проблем повсякденного життя в Україні після її остаточного звільнення від нацистських окупантів у 1944 році особливе місце належить тим, які пов'язані з відбудовою зруйнованого в роки війни житла. Адже житло, як один із найважливіших складників структури повсякденності, мало вирішальний вплив на соціальні настрої людей, а житлова політика була важливим інструментом маніпулювання суспільною свідомістю. В Україні кожна сім'я, житло якої було спалене чи зруйноване, втратила не лише дах над головою, але й небагаті пожитки, одяг, взуття, ощадливо збережені невеликі запаси продовольства тощо. Населення, яке залишилося без житла, поселилося в уцілілих будинках шляхом підселення, у збудованих землянках, у тимчасово пристосованих приміщеннях (лазнях, клубах, коморах), які не мали елементарних побутових умов. В антисанітарних умовах сім'ї змушені були проживати роками, що негативно позначалося на здоров'ї людей.

То ж відбудову житла було розпочато зразу після визволення. Однак обсяги і темпи відбудови були далекими від реальних потреб через слабе державне фінансування та відсутність коштів у самих мешканців. Як свідчать архівні дані, у сільській місцевості Кам'янець-Подільської області до кінця 1944 р. склалася така ситуація з відбудовою житла [1, 9-20]:

Район	Зруйновано	Відбудовано
Ляховецький	675	180
Меджибізький	835	240
Кам'янець-Подільський	574	145
Славутський	330	81
Ярмолинецький	260	70
Мицьковецький	222	202
Солобківський	93	31
Ізяславський	2725	685
Городоцький	198	75
Волковинський	143	57

Після завершення німецько-радянської війни у 1945 році збільшилося державне фінансування та кредитування на відбудову житла. Певну роль у відбудові сільського житлового фонду відіграла постанова РНК УРСР і ЦК КП (б) від 27 квітня 1945 р.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

«Про будівництво житлових будинків колгоспників, виробничих приміщень в колгоспах та культурно-побутових споруд на селі». Згідно з цією постановою будівництво житла колгоспникам повинно здійснюватися силами і коштом колгоспів з наступною виплатою колгоспниками вартості побудованих будинків шляхом відрахувань з їхнього річного виробітку трудоднів, а для здійснення будівельних робіт належало створити в колгоспах будівельні бригади.

Про відбудову житла активно інформувала місцева преса. Наприклад, газета «Радянське Поділля» (орган Кам'янець-Подільського обкому і Проскурівського міськкому КП(б)У та обласної ради депутатів трудящих), повідомляючи про житлове будівництво у Шепетівському районі, писала, що в 1946 р. в районі було збудовано 659 нових будинків, з них 364 в селах; «на індивідуальне житлове будівництво для інвалідів Вітчизняної війни і демобілізованих воїнів в районі відпущено понад 2000 кубометрів лісоматеріалів»; районний комунальний банк видав колгоспникам біля 1 мільйона карбованців довготермінового кредиту, а міський комунальний банк – 800 тисяч карбованців [8, с. 4]. Під рубрикою «День Поділля» було розміщено допис про конкретний приклад житлового будівництва у вказаному районі: «Колгоспниця с. Білокриниччя Хима Кондратієва, чоловік якої загинув на фронті, цими днями справляла новосілля. Вона з землянки перейшла в нову красиву хату, яку їй поставила колгоспна будівельна бригада» [8, с. 4].

Авторка статті мала нагоду бачити цю «красиву» хату пізніше, у 1960-ті рр. Вона була без фундаменту та мала примітивне планування: складалася з сіней, комори та однієї кімнати розміром 20 км², у якій значну частину займала піч, з низькою стелею, глиняною долівкою. Ще одну частину будівлі займав хлів для худоби. Для спорудження стін було використано глину, а дах покривався соломною. Проте, не дивлячись на низьку якість житла, для селян у повоєнне десятиріччя воно було розкішшю.

У липні 1948 р. газета «Радянське Поділля» розповідала про будівництво у Чорноострівському районі 274 колгоспних хат і громадських будівель, з яких 127 – у с. Везденьки, яке залишалось після окупації напівзруйнованим [24, с. 2].

У жовтні цього ж року у рубриці «День Поділля» розміщено допис М. Громова «У новий будинок, в нову квартиру», у якому розповідалося про житлове будівництво на околицях Проскурова – Раково та Дубово, де ще не так давно «ріс густий бур'ян і пасли худобу». Як пише автор,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

«понад 300 забудовників – робітники підприємств обласного центру, інваліди Вітчизняної війни, службовці установ – при допомозі держави споруджують для себе нові будинки, нові квартири, отримавши 45 тисяч карбованців довготермінового кредиту [29, с. 4]. Для підтвердження турботи держави про учасників війни в газеті розміщено світліну одноквартирного будинку Павла Довганя, збудованого у Кладовищенському провулку. Ідилію «щасливої радянської сім'ї» довершує світлина дружини ветерана війни, яка щойно одержала листа від дочки, студентки другого курсу Білоцерківського сільськогосподарського інституту: «Дочка повідомляє про перші успіхи в новому навчальному році» [29, с. 4].

Важливим показником повсякденного життя є медичне обслуговування населення. Дописи на сторінках газети «Радянське Поділля» свідчать про те, що в області впродовж 1944-1948 рр. ця важлива сфера була в скрутному становищі. Проте можемо навести приклади позитивних змін. Зокрема, на початку 1947 р. повідомлялося про відкриття санаторію для дітей дошкільного віку в м. Старокостянтиніві та про роботу санаторіїв у с. Маліївці Солобковецького району, с. Шеліхівка Деражнянського району. Упродовж 1947 р. було передбачено розширити сітку медичних закладів області: відкрити 39 фельдшерсько-акушерських медичних закладів, обладнати 12 нових лікарень на сільських лікарських дільницях Летичівського, Базалійського, Новоушицького районів [10, с. 6]. Також до кінця року мав запрацювати кістково-туберкульозний санаторій у с. Кривин Славутського району [6, с. 4]. І Каськов писав про початок роботи в м. Вінківці жіночої та дитячої консультації, яка була «забезпечена високваліфікованим медичним персоналом – лікарями, медсестрами» та мала необхідний медичний інструмент й медикаменти [7, с. 6]. У 1948 р. повідомлялося про відкриття сільської лікарні на 10 ліжок у с. Бережинцях Теофіпольського району [27, с. 4].

Значну увагу в регіональній пресі приділено питанню радіофікації населених пунктів. І це цілком зрозуміло з огляду на те, що радіо найшвидше могло донести до населення «політику партії». Журналіст Ф. Ферганець в одному із дописів про це повідомляв так: «Колгоспна маса з великим інтересом слухає останні вісті з Москви і Києва. Найбільше цікавлять сільське населення колгоспні передачі, які щоденно транслюються з Москви і Києва» [14, с. 6].

Про значення радіофікації для влади свідчить той факт, що репортери про цей процес повідомляли майже в кожному випуску

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

друкованого органу. Це були повідомлення про будівництво радіовузлів в с. Самчики Старокостянтинівського району [13, с. 4], с. Курівка Сатанівського району, с. Тимків Миньковецького району, с. Монастирки, с. Лисовата, с. Михайлпочка Михайлівського району [14, с. 6], с. Теперівка Деражнянського району [19, с. 8], с. Летава Чемеровецького району, с. Шмирки Базалійського району [21, с. 4], в Головчинецькому дитячому будинку [14, с. 6].

Будинки культури та сільські клуби оснащувалися радіоприймачами. Так, на початку 1948 р. клуби Солобковецького, Ружичнянського, Грицівського районів першими одержали від обласного відділу культосвітніх установ 300 радіоприймачів «Рекорд» та «Електросигнал» [20, с. 4].

В газеті «Радянське Поділля» на початку 1948 р. повідомлялося, що в містах і селах області нараховується «понад 20 тисяч радіоточок. Стали до ладу 23 колгоспних радіовузли потужністю від 25 до 100 ват кожний» [21, с. 4]. У цій же газеті наведено приклад введення в експлуатацію 400-ватного радіовузла в с. Жванець Кам'янець-Подільського району, який обслуговує п'ять навколишніх сіл. Причому про куштовий радіовузол у с. Жванець газета писала двічі: на початку його обладнання (жовтень 1947 р.) та про введення в експлуатацію (січень 1948 р.).

Про роботу радіоточки у с. Жванець розповідає також С. Трапезнікова: «У селі радіовузол зробили, і там такий колокол виставили, якраз де ярмарок, і на цій площі. І воно віщало... З 6 ранку і до 12 ночі. Все підряд: дуже часто передавали класичну музику. Радіо дуже багато дало: і пісні розучувала по радіо, і передавало опери українські, наприклад, «Запорожець за Дунаєм». Класику я знала, опери я знала, і могла будь-яку арію наспівати.. Це завдяки радіо, бо я дуже полюбила радіо. Але воно всім заважало. Бо ж ну горлане, а село спить, собаки також позасинали, не гавкають, а радіо горланить» [31].

Меншою мірою в області вирішувалося питання телефонізації населених пунктів, особливо сільських. Зокрема, як повідомлялося в пресі, на початок 1948 р. суцільної телефонізації домоглися лише в колгоспах Чорноострівського та Староушицького районів [21, с. 4]. Упродовж року в колгоспах області було встановлено 27 власних комутаторів з кількістю по 10 і більше телефонних апаратів, які були встановлені на фермах, в будинках передових бригадирів і ланкових [21, с. 4].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Заслуговує на увагу сфера дозвілля повоєнного часу: виступи гуртків художньої самодіяльності, участь в роботі агротехшкіл та агротехкуртків, відвідування концертів та кіно тощо.

Влада надавала великого значення культпросвітнім закладам, бо, з її погляду, клубам, бібліотекам, хатам-читальням належала велика роль в боротьбі за піднесення сільського господарства та за розвиток соціалістичної культури на селі. Зокрема, хати-читальні брали участь у соціалістичному змаганні. Із замітки в газеті дізнаємося про першість хати-читальні с. Правдівки Ярмолинецького район. Дописувач І. Маркелов зазначив, що в роботі хати-читальні «активну участь беруть комсомольці та молодь. Читальня гарно обладнана. Тут організоване колективне слухання радіо, відбуваються лекції, бесіди, доповіді, читки газет та журналів» [10, с. 6].

Редакція газети «Радянське Поділля» назвала «цінною» ініціативу фабричного комітету Дунаєвецької суконної фабрики, який придбав на 20 тис. карбованців книг для поповнення книжкового фонду районної бібліотеки. Серед книг, подарованих текстильниками – «Короткий курс історії ВКП(б)», «Питання ленінізму», «Біографія Й. В. Сталіна», художні твори М. Горького, М. Шолохова, О. Фадєєва та ін. [8, с. 4].

Чимало писали в газеті «Радянське Поділля» й про роботу клубів. Так, С. Остроушко у статті «Розпочали будівництво» переконує мешканців області в тому, що «в успіхах ярмолинецьких хліборобів значна частка по праву належить культармійцям – ентузіастам культурно-освітньої роботи на селі, друзям та порадам хліборобів, тим, хто несе в маси полум'яні слова більшовицької правди. Це вони, культармійці, забезпечують для трудівників колгоспних ланів змістовне, розумне дозвілля» [23, с. 4].

Саме тому на сторінках місцевої преси у повоєнні роки часто розповідалося про почин колгоспників с. Летави «Кожному селу – свій клуб», збудований методом народної будови. Навесні 1948 р. в області розпочалося будівництво 248 нових клубів, «вогнищ соціалістичної культури». У жовтні – листопаді були підведені перші підсумки соціалістичного змагання та повідомлялося про 127 збудованих нових клубів і капітальний ремонт 68 культосвітніх закладів. Також було відзначено першість Антонінського району у соціалістичному змаганні по будівництву сільських клубів (присуджено перехідний Червоний прапор); вказано на задовільний стан у селах Старокостянтинівського, Вовковинецького, Шепетівського, Ізяславського районів та на «нічим не

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

виправдане відставання» Волочиського, Остропільського, Михайлівського, Меджибізького районів [30, с. 1].

3 повідомлень та оголошень в обласній газеті можна отримати уявлення про форми та засоби впливу влади на моральне та естетичне виховання громадян. Зокрема, на початку 1947 р. в газеті було описано зміст дитячого кінофестивалю в кінотеатрі імені В. Чкалова. 4 січня дітям запропоновано для перегляду такі фільми:

4 січня: «Парад молодости»;

5 січня: «Сын полка»;

6 січня: «Сборник по естествознанию», «Сборник журналов «Пионерия»;

7 січня: «Сбоник журналов по медицине», «Теремок»;

8 січня: «Здравствуй, Москва», «Сборник журналов по науке и технике»;

9 січня: «Синегория», «Юность поэта» [5, с. 6].

Обласна держфilarмонія у березні 1947 р. запропонувала мешканцям міста та області лекції-концерти «з життя та творчості видатних російських композиторів». Перша лекція-концерт була присвячена М. Глінці. В обласному театрі ім. Петровського викладачка Проскурівського педучилища т. Лабзіна виступала із доповіддю «Творчість Глінки». Після доповіді симфонічний оркестр виконав увертюру з опери «Руслан і Людмила» [11, с. 4].

В нашу область на гастролі приїздив майстер художнього слова Р. Івицький з літературно-музичною композицією «Весна людства» про «героїчну боротьбу радянського народу-переможця під проводом вождя і вчителя товарища Сталіна» [11, с. 4]. У 1948 р. повідомлялося про п'ять концертів заслуженої капели Української РСР «Думка» у м. Проскурові [27, с. 4].

Особливо поширеними були розважальні програми на агітпунктах перед виборами. У дописі «Коли спалахнуть вогні» М. Громов розповідає про виступи на виборчій дільниці № 630 циркової бригади обласної філармонії під керівництвом т. Кумачова, про танці «веселої, гомінкої молоді», про демонстрування «хорошого звукового» кінофільму «Морський батальйон», про лекцію «Про побудову Всесвіту» лектора т. Маланчука [9, с. 3].

Як повідомлялося в газеті «Радянське Поділля», для популяризації радянського кіно в селах області до осені 1948 р. діяло 94 звукових кінопересувки з електростанціями [28, с. 6].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Слід зазначити, що особливістю радянської преси була сильно розвинута комунікація між редакціями і читачем. Правляча партія з позиції радянської ідеології у своїх офіційних документах заявляла про те, що листи громадян є однією з важливих форм укріплення та розширення зв'язку партії з народом, участі населення в управлінні державними справами, засобом висловлення суспільної думки, джерелом інформації про життя країни.

Загалом люди зверталися до преси, сподіваючись на гласність її впливу та вірячи в силу її авторитету. Мало значення також її безпосередній зв'язок з директивними організаціями. Редакція «Радянського Поділля» не була виключенням. Вона також створювала ілюзію «четвертої влади». Зміст скарг до редакції обласної газети свідчить про те, що у повоєнні роки люди писали про побутові проблеми, проблеми з харчуванням тощо.

Наведемо приклади звернень громадян. Так, у питанні житлового будівництва газета піддала критиці місцевих керівників с. Христівка Антонінського району за бездушне ставлення до сім'ї загиблого воїна. Реагуючи на фейлетон «Бабусині казки не для дітей», заступник голови Антонінського райвиконкому т. Кальян відзвітував про те, що голові колгоспу «Прогрес» т. Іщуку запропоновано «негайно розпочати будівництво нової хати для колгоспниці Марчук Килини Архипівни. Виділена будівельна бригада вже приступила до роботи» [26, с. 3].

Також в газеті описано оперативну реакцію на скаргу споживачів щодо обмеженого асортименту товарів широкого вжитку: «для виправлення допущених недоліків облпромрада зобов'язала всі артлі розширити асортимент виробів і в першому кварталі цього року виробити для продажу відра, бідони, оцинковані корита, алюмінієву посуду, платки, доріжки і інші речі домашнього вжитку» [22, с. 5]. Виявляється, що для вирішення цієї побутової проблеми достатньо було «натиснути» на керівництво артлі системи облпромради, що було типовим явищем для командно-адміністративної системи господарювання.

Про реальну картину щодо забезпечення населення у повоєнні роки предметами першої необхідності розповідає С. Трапезнікова: «Нічого ж не було, все зносилося, все порвалося. Ніде нічого не продавалося і ніде нічого не вироблялося для використання людей. То люди з парашутного шовку шили собі блузки, з брезенту та мішковини шили спідниці. Фарбували мішковину бузиною і шили брюки дітям і собі, і спідниці шили. З дитинства згадую, що вічно

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

хотіли їсти! Підемо гратися, а якісь калачики, такі круглі листочки дуже росли, багато трави, і ми збирали ті калачики і їли. Багато чого ми їли такого, я не знаю, як ми не отруїлись» [31]. Респондентка також розповіла про свій одяг та шкільні приладдя, коли вона пішла до школи: про френч із батькового військового кітеля, про офіцерський планшет замість шкільного портфеля, про чорнило з бузини, про металеві пера, які вставляли в кукурудзяну палочку, про чорнильницю-наливайку, про «зошити» з газети «Правда» та обгорткового паперу, про паперові ляльки, які вирізали з газет тощо.

Мешканці регіону часто покладалися на втручання преси у проблеми громадського харчування. Редакція газети реагувала на листи сатирою та карикатурами. Наприклад, влітку 1948 р. до редакції надійшов лист такого змісту: «У Проскурівській їдальні № 5 тресту їдалень і ресторанів обмежений вибір страв. Хоч на базарі повно молока, масла, сметани, яєць, свіжої зелені – цього не знайти в буфеті. На столах завжди брудно, повно мух» [25, с. 3]. У відповідь на лист в газеті було розміщено карикатуру художника І. Садовникова: «Врахуй, Петре, що в цю установу треба йти тільки через базар», на якій було зображено чоловіків за брудним столом з меню «капуста, капуста...»

Ще одним прикладом діяльності «четвертої влади» в повоєнний період може бути сюжет, описаний робітником-стахановцем Славутського чавунно-ливарного заводу І. Захаровим. Дописувач жалівся редакції «Радянського Поділля» на Славутську клініку, яка відмовила йому, стахановцю та інваліду війни, безкоштовно вставити зуби. Завершує скаргу І. Захаров запитанням-закликом: «Невже обласний відділ охорони здоров'я не може навести порядку в поліклініках?» [16, с. 5].

Дописувачі газети, які скаржилися на місцевих керівників, мали убезпечити себе від звинувачень в антипартійній позиції. Тому, зазвичай, скаргу варто було починати з твердження про «батьківське піклування партії та уряду». Прикладом такої запобігливості є скарга лікаря білогородської лікарні Л. Горбатюка. Автор допису звинувачує у злочинній байдужості керівників виконкому Ізяславської райради, які під час розподілу продуктів не включають у списки працівників лікарні, а також не забезпечили транспортом лікарів, які обслуговують 12 колгоспів та змушені на дорогах випрошувати «дозвіл бути пасажиром якоїсь підводи» [4, с. 2].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Привертає увагу допис у газеті «Радянське Поділля», у якому розповідається про «велике піклування» влади про вчителів у Ярмолинецькому районі [15, с. 6]. У 1947 р. придбання для вчителів 8 путівок в санаторій, відправлення на санаторне лікування 10 дітей працівників освіти, наявність у всіх 240 учителів району городів та у 200 вчителів – корів можна дійсно вважати важливими критеріями рівня добробуту населення. Адже в умовах воєнних руйнувань та голоду 1946-1947 рр. будь-яка допомога від влади давала сподівання на позитивні зміни у повсякденному житті людей.

Цікавим у контексті нашого дослідження є допис Надії Оліферук, жительки с. Плужне, яка у червні 1944 р. разом з багатьма своїми односельчанами відгукнулася на пропозицію представника з організованого набору робочої сили їхати працювати на шахти. Своє повсякденне життя на Донбасі авторка описує так: «Заробляю непогано. Коли працювала відкатницею, одержувала 1000 карбованців на місяць, а тепер, працюючи десятником, – 1200-1500 карбованців. Мене, як і багатьох інших дівчат, дирекція шахт наділила доброю кімнатою в гуртожитку, маю ліжко і постільну білизну. Харчуємось ми теж добре. Хто хоче, прикріплюється до громадської їдальні, де готують їжу три рази на день, а хто має можливість – харчується дома. Крім усього, що ми одержуємо по картках у крамниці, нам видають додаткове харчування: 2 кілограми масла, 3 кілограми м'яса та інші продукти» [8, с. 3]. У своєму дописі Надія закликає своїх земляків долучитися до відбудови: «Любі мої подруги Маруся і Ганя. Приїздіть в Донбас. Тут у нас добре працювати і весело жити. Наша шахта № 5 – найпередовіша в тресті «Краснолучвугілля» [8, с. 3]. Як видно з допису, молодим людям повоєнного десятиріччя для «веселого життя» достатньо було мати ліжко, постіль та трохи м'яса і масла.

Отже, історія не повинна залишатися у полоні соціологічних та політико-економічних абстракцій, а історик не повинен боятися побачити в історії те, чим вона в дійсності є, – історією людей у суспільстві та суспільства, яке складається з живих людей.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Хмельницької області. Ф. Р-338. Оп. 14. Спр. 1. Арк. 9-26.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

2. Коляструк О. А. Методологія історії повсякденності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: Історія*. Випуск 44, 2011. С. 8-21.

3. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання. *Історія повсякденності: теорія і практика: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010.* / [Упоряд. Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю.]. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.

4. Радянське Поділля. 1945. 9 січня.
5. Радянське Поділля. 1947. 4 січня.
6. Радянське Поділля. 1947. 7 січня.
7. Радянське Поділля. 1947. 12 січня.
8. Радянське Поділля. 1947. 22 січня.
9. Радянське Поділля. 1947. 31 січня.
10. Радянське Поділля. 1947. 22 лютого.
11. Радянське Поділля. 1947. 3 березня.
12. Радянське Поділля. 1947. 6 квітня.
13. Радянське Поділля. 1947. 17 травня.
14. Радянське Поділля. 1947. 1 серпня.
15. Радянське Поділля. 1947. 7 серпня.
16. Радянське Поділля. 1947. 19 серпня.
17. Радянське Поділля. 1947. 7 вересня.
18. Радянське Поділля. 1947. 21 жовтня.
19. Радянське Поділля. 1948. 16 січня.
20. Радянське Поділля. 1948. 22 січня.
21. Радянське Поділля. 1948. 3 лютого.
22. Радянське Поділля. 1948. 10 березня.
23. Радянське Поділля. 1948. 23 квітня.
24. Радянське Поділля. 1948. 2 липня.
25. Радянське Поділля. 1948. 11 липня.
26. Радянське Поділля. 1948. 20 липня.
27. Радянське Поділля. 1948. 12 вересня.
28. Радянське Поділля. 1948. 15 вересня.
29. Радянське Поділля. 1948. 1 жовтня.
30. Радянське Поділля. 1948. 8 жовтня.

31. Трапезнікова С. С. Дитинство, обпалене війною.
Аудіозапис. Особистий архів.

*Максим Бочуля,
Тетяна Саміла,
м. Хмельницький*

ВІДНОВЛЕННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В ГОРОДОЦЬКІЙ СЕРЕДНІЙ ШКОЛІ № 1 У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД 1946–1947 РОКІВ

Повоєнний період в Україні, зокрема в Городоцькому районі, Хмельницької області став часом величезних викликів та змін. Друга світова війна залишила глибокі рани в суспільстві, зруйнувала інфраструктуру, а також суттєво вплинула на освітню систему. Відновлення навчального процесу в Городоцькій середній школі № 1 у 1946–1947 рр. стало важливим етапом у відродженні не лише місцевої громади, але й країни в цілому. У цей період школа виконувала функцію не лише освітнього закладу, а й соціального центру, де формувалися нові цінності та ідеали. Серед основних завдань, які стояли перед педагогами та учнями, були відновлення навчального процесу, забезпечення доступу до освіти для всіх дітей, а також виховання патріотизму і готовності до відбудови країни. У цьому контексті важливо проаналізувати, як саме проходило відновлення навчання, які методи та підходи застосовувалися, а також які труднощі довелося подолати колективу школи.

Метою статті є всебічне висвітлення процесу відновлення та функціонування освітнього процесу в Городоцькій середній школі № 1 у повоєнний період 1946–1947 навчальний рік, розкриваючи основні заходи, досягнення та труднощі, з якими зіткнувся педагогічний колектив у реалізації державної політики в галузі освіти. Стаття також має на меті проаналізувати особливості навчально-виховної роботи, методичну діяльність, позакласну роботу та співпрацю школи з батьківською громадою у перші роки після завершення Другої світової війни.

У реалізації вимог закону, започаткованого комуністичною партією та урядом щодо загального обов'язкового навчання, а також відповідно до рішення Ради Міністрів СРСР від 21 червня 1944 р. «Про заходи з покращення якості навчання» та

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

рішення ЦК КП(б)У «Про заходи до поліпшення роботи шкіл УРСР», школа здійснила низку важливих заходів [21, с. 66–67].

В закладі освіти проведено аналіз і облік дітей шкільного віку, включаючи дітей, народжених у 1939 р. а також тих, хто у 1945 р. не відвідував школу. Після цього, на початку навчального року, до 15 вересня проводився повторний облік для забезпечення залучення всіх дітей до навчального процесу. Особливу увагу приділили забезпеченню якісного засвоєння освітнього матеріалу. Водночас шість дітей молодших класів залишилися поза навчанням через хворобу або інші причини. Для сприяння відвідуванню школи та підтримки дітей-сиріт і дітей із неповних сімей надавали матеріальну допомогу. Зокрема, було видано 54 пари нових черевиків, організовано безкоштовні гарячі сніданки для 28 учнів і надано фінансову допомогу для п'яти учнів. Окрім того, забезпечували ремонт взуття та одягу для тих, хто цього потребував. З метою підвищення відвідуваності активно проводились виховні заходи, зокрема класні бесіди на тему важливості регулярного відвідування школи. З учнями, які прогулювали уроки або часто спізнювалися, велися індивідуальні профілактичні бесіди. У випадках систематичних пропусків питання виносилися на розгляд учнівських комітетів та обговорювалися на комсомольських зборах [1, арк. 1-1 зв].

Проблема соціально-психологічної допомоги дітям, які пережили травматичні події, продовжує бути предметом уваги науковців. Згідно з результатами моніторингу відвідуваності, найвищі показники було зафіксовано у таких класах: 3-Б – 96% (класний керівник Сельська В. Ф.), 5-А – 95% (класний керівник Анцут М. С.), 6-Б – 94% (класний керівник Шумейко М. Р.) та 9 клас – 94% (класний керівник Фадєєва). Водночас у 1-Б класі організація навчального процесу виявилася недостатньо ефективною, оскільки рівень відвідуваності тут становив лише 79% (класний керівник Яворська В. О.). Упродовж звітнього навчального року навчальні плани та програми були повністю виконані в кожному класі з усіх предметів. Загалом програмні матеріали учням вдалося засвоїти на належному рівні, однак деякі теми викликали труднощі. Уроки німецької мови продемонстрували певні проблеми: учні виконували переклад текстів зі словником невпевнено (як з німецької на українську, так і навпаки). Це було спричинено відсутністю фахівця минулого навчального року, що негативно

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

відобразилося на загальному рівні знань. Російська література також виявила прогалини: у 8 класі недостатньо опрацьованими залишилися теми «Зародження писемності на Русі» та «Класицизм», а у 10 класі не вистачило часу на розгляд творчості Маяковського та Фадєєва. З математики в 9 класі слабо засвоєно тему «Логарифми», що було пов'язано з відсутністю необхідних логарифмічних лінійок для практичної роботи. Щодо історії, у 7 класі важкими для опрацювання виявилися теми «Римська імперія та варвари» і «Розвиток науки і техніки в XV–XVIII ст.», що потребує подальшої уваги у викладанні наступного року [2, арк. 2–2 зв.].

Протягом 1946–1947 навчального року в Городоцькій середній школі №1 адміністрація, що складалася з директора та завуча, систематично здійснювала перевірку навчальних планів і конспектів викладачів. Кожному уроку висувались специфічні вимоги: визначення чіткої мети на основі теми, її презентація учням, та надання нового і детального пояснення відповідного до календарного плану матеріалу. Обов'язковим було інтегрування нових знань із вже опанованими, проведення експериментів, спостережень і використання наочних матеріалів. Від молодих педагогів очікувалося складання запитань для повторення та закріплення знань. Результати навчального року засвідчили, що теми, які були підкріплені практичними та лабораторними заняттями, учнями засвоювались значно ефективніше. Для розширення знань учнів організовувалися екскурсії: молодші класи відвідували природні об'єкти – ліс, луг та річку в різні сезони, тоді як старші класи здійснювали екскурсії до річки та метеорологічної станції. До того ж, для всіх учнів були організовані дві загальношкільні екскурсії з метою додаткового збагачення їх навчального досвіду. Учні 8–10 класів відвідали з навчальною метою цукровий та станкобудівельний заводи, де вивчали фізичні та хімічні процеси, що відбуваються на виробництві [3, арк. 5–5 зв.].

Питання про навчальне навантаження учнів знаходилося під постійним контролем класних керівників, завідувача навчальної частини та директора школи, і обговорювалося на педагогічній раді. Проведення самостійних і контрольних робіт здійснювалося за узгодженим графіком серед вчителів. Відповідно до рішення педагогічної ради, класні керівники регулярно перевіряли виконання домашніх завдань перед уроками, що сприяло

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

підвищенню відповідальності учнів і спонукало їх приходити до школи підготовленими. З метою покращення навчального процесу щотижня організовувалися класні збори для підбиття підсумків успішності й постановки завдань на наступний тиждень, що мотивувало як учнів, так і вчителів до систематичного навчання. Учням із низькими показниками успішності надавалася допомога від вчителів у формі консультацій та індивідуальних завдань. Крім того, комсомольські та учнівські комітети залучали успішних учнів для підтримки тих, хто відставав. Рівень успішності учнів обговорювався двічі на рік на комсомольських зборах і зборах піонервожатих [4, арк. 5 зв.].

У школі загальна кількість здобувачів освіти становить 357 осіб. Успішність навчання оцінюється на рівні 75%. На повторний курс залишено 39 учнів, тоді як 50 осіб мають виконати додаткові завдання або скласти іспити в осінній період. Серед цих осіб 35 учнів не справилися лише з одним предметом. З учнями, які мали труднощі у навчанні, проводилися індивідуальні та групові заняття, консультації. Завдяки цьому більшість із них успішно завершили навчальний рік або були переведені до наступного класу. До випускних іспитів було допущено 11 учнів, які успішно їх склали [5, арк. 6-6 зв.].

Заклад освіти приділяв значну увагу впровадженню та дотриманню «Правил для учнів». На початку навчального року в кожному класі було організовано виставлення текстів цих правил. Їх вивчення здійснювалося за допомогою читання вголос та детального пояснення, аналізу статей з газет і журналів, таких як «Чому я перестав з ним дружити», «Хто твій товариш», «Слова вождя», «По рідній стороні». Крім того, проводилися бесіди та лекції на теми: «Що таке державна власність і як вона охороняється законом» та «Дружба і товариство, збереження честі школи». Серйозних порушень правил не спостерігалось, лише п'ятьом учням було знижено оцінку за поведінку, а випадки виключення зі школи були відсутні. У класах, де спостерігалася слабка дисципліна (5-Б, 6-А, 6-Б), були заведені спеціальні журнали для запису вчителями випадків порушення дисципліни або невиконання домашніх завдань. Кращими класними керівниками були визнані ті, хто систематично проводили обговорення та контролювали дотримання правил кожним учнем [6, арк. 6 зв.].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Класний керівник Анцут М. С. досягла високої відвідуваності у своєму класі (95%) завдяки регулярним бесідам з учнями та контролю за їхньою присутністю. Учні вивчали біографії таких історичних фігур, як Сталін і Кіров, а також активно брали участь в оформленні кімнати матері й дитини до виборів у Верховну Раду УРСР. Керівник 10 класу Продеус М. М. приділяв особливу увагу підвищенню успішності та політико-масовій роботі. У випадках низьких оцінок він аналізував причини та вживав заходів для їх усунення. Під його керівництвом учні щотижня готували політінформацію та проводили інформаційні бесіди. Він також активно готував учнів до випускних іспитів. У другому півріччі була створена робоча кімната, оснащена всіма необхідними навчальними матеріалами, художньою та науковою літературою, підручниками, обладнанням для фізики та хімії, а також географічними й історичними картами, схемами й малюнками, де учні проводили більшість часу для підготовки до іспитів. Керівник 1-А класу Світана Ю. М. завдяки своєму уважному підходу домоглася високого рівня дисципліни, охайності, ввічливості та взаємоповаги серед дітей. Усі учні протягом навчального року демонстрували відмінну поведінку [7, арк. 7].

Уся навчально-виховна робота в школі здійснювалася у відповідності з календарним планом, який обговорювався та затверджувався на початку навчального року шкільною радою. Відповідно до навчальної програми та її плану, викладачі розробляли окремі календарні плани на кожне півріччя, а також виховні плани, які складалися щоквартально, враховуючи загальний календарний план навчального року 1946–1947. Перед початком планування директор і заступник директора надавали вчителям інструктивні рекомендації. Після перевірки навчальних та виховних планів заступник вносив необхідні корективи, а затвердження здійснювалося директором. Діяльність вчителів і класних керівників перебувала під постійним контролем з боку адміністрації закладу, а саме директора і заступника директора, які активно відвідували та аналізували велику кількість занять – відповідно 106 і 132 уроки. Особлива увага приділялася перевірці більшості контрольних та самостійних робіт, особливо у випускних класах. Директор та заступник також регулярно перевіряли учнівські зошити, класні журнали, календарні плани вчителів, плани роботи гуртків та інших шкільних організацій, згідно з

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

визначеним планом їхньої роботи. Щокварталу на нарадах під головуванням директора заслуховувалися звіти класних керівників, викладачів, керівників гуртків та іншого персоналу. Викладачі не лише отримували підтримку від адміністрації, але й користувалися допомогою досвідчених колег. Зокрема, значну допомогу в організації педагогічної діяльності вчительці 1-Б класу систематично надавала досвідчена вчителька Світана Ю. М. Молодий викладач української мови та літератури, а також керівник 1 класу, Оленькевич Ю. В., з одним роком педагогічного стажу отримувала методичну підтримку від досвідчених вчителів: Фадєєвої В. Д., Шумейка М. Р. та Анцута М. С. [8, арк. 7–8].

Школа була повністю забезпечена кваліфікованими педагогічними кадрами: 14 вчителів працювали у 5–10 класах, а 8 – у 1–4 класах. Протягом року склад педагогічного колективу залишався стабільним. Більшість вчителів відповідали своєму призначенню та задовольняли потреби школи.

Викладач фізики для учнів 5–10 класів, Продеус М. М., випускник Кам'янець-Подільського педагогічного інституту 1937 р. відзначився у свій перший рік роботи в школі завдяки високому рівню педагогічної майстерності. Він доклав значних зусиль для підвищення наочності викладання свого предмета: під його керівництвом учні створили понад двісті схем і малюнків, а також близько ста саморобних приладів. Протягом навчального року він організував кілька екскурсій на цукровий завод, станкобудівний завод та електростанції. Завдяки своїй плідній праці, він досяг значних успіхів у навчальному процесі – тільки 5 учнів мали незадовільні оцінки з фізики [9, арк. 8].

Викладач історії Шумейко М. Р., випускник Харківського педагогічного інституту, постійно працював над поглибленням своїх знань та ефективно викладав історію, вдало пов'язуючи новий матеріал з попереднім, що сприяло глибокому розумінню предмету учнями. Він ретельно готувався до уроків, використовуючи різноманітну літературу, і досяг того, що лише 7 учнів мали незадовільні оцінки з історії. Як класний керівник 6-Б класу, він приділяв значну увагу покращенню навчання та дисципліни, а також систематично інформував учнів про міжнародні події та досягнення Радянського Союзу [10, арк. 8 зв.].

Викладачка російської мови та літератури Фадєєва В. Д., випускниця Красноярського педінституту, володіла глибокими

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

знаннями свого предмету та вміло їх передавала учням. За 2 роки роботи в школі вона значно покращила свої практичні навички, особливо у викладанні мови, хоча екзамени показали, що учні краще знають російську літературу, ніж саму мову, що свідчить про необхідність подальшої практики викладачки. Вона також активно займалася культурно-масовою роботою, організовуючи художню самодіяльність школи та кілька разів отримувала премії за якісну підготовку хорового гуртка та музичне оформлення виступів [10, арк. 8 зв.].

Завідувачка навчальної частини та викладачка хімії Ведмедера О. Л. сумлінно ставилася до роботи, завжди ставлячи інтереси школи вище за власні. Вона мала високу політико-методичну підготовку, що забезпечувало ефективне керівництво навчальною частиною, та користувалася авторитетом серед колег і учнів. Як викладач хімії, вона багато зусиль доклала до облаштування шкільного кабінету хімії. Учні 10 класу показали глибокі теоретичні знання з хімії, вміли виконувати лабораторні роботи та розв'язувати задачі. На випускних іспитах більшість учнів отримали позитивні оцінки [11, арк. 8 зв.-9].

Вчителька 3-Б класу Сельська В. Ф. мала 18 років педагогічного стажу та закінчила педагогічну школу. Вона старанно готувалася до уроків, приділяла значну увагу самостійній та індивідуальній роботі учнів. Завдяки послідовній роботі з класом досягла найкращої успішності та відвідування серед 1-4 класів (96%). Незважаючи на великий досвід, вона часто зверталася за порадами до старших колег [12, арк. 9].

Вчителька 1-А класу Світана Ю. М. мала 7 років педагогічного стажу після закінчення педучилища, володіла необхідними знаннями та вміло проводила уроки. Однак через сімейні обставини вона не могла приділяти достатньо уваги індивідуальній роботі з учнями, що призвело до низької успішності п'яти учнів. Водночас вона активно займалася художньою самодіяльністю та гуртковою роботою, а також брала участь у громадському житті, як агітатор [13, арк. 9-9 зв.].

Вчителька 1-Б класу Яворська В. О, яка працювала лише 2 роки після закінчення педучилища, мала труднощі з організацією класу, що призвело до низької дисципліни як на уроках, так і поза ними. Відвідуваність та успішність у її класі були найнижчими в школі (79% відвідування, 8 невстигаючих учнів з 23). Вона проявляла

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

пасивність у роботі, слабо готувалася до уроків та не працювала над підвищенням свого ідейного рівня [14, арк. 9 зв.].

Решта вчителів: математики Анцут М. С., літератури Оленькевич та Тимошук, викладачка французької мови Ортиновська, вчителька 3 класу Ленович та 4 класу Горшок, вчителька 2 класу Романюк – старанно виконували свої обов'язки та відповідали вимогам школи. Порушень трудової дисципліни серед вчителів не було. Відповідно до постанови про трудову дисципліну, в школі вели журнал обліку приходу та відходу з роботи, запізень та прогулів не було. Також не було порушень «Правил внутрішнього розпорядку», які були опрацьовані на профспілкових зборах та розміщені в учительській [14, арк. 9 зв.].

Методична робота відігравала ключову роль у підвищенні кваліфікації вчителів та покращенні навчально-виховного процесу в школі, організована відповідно до вимог Міністерства освіти та потреб навчального закладу. Головним центром цієї роботи була педагогічна рада, яка щомісяця збиралася для обговорення планування діяльності школи, аналізу успішності учнів з рідної мови, проведення заходів для дотримання «Правил для учнів», організації самостійного навчання, повторення матеріалу та обговорення ролі класних керівників у піонерській та комсомольській організаціях, а також інших методичних питань. Основну методичну діяльність забезпечували шкільні методичні об'єднання: вчителів 1–4 класів і секції вчителів 5–10 класів. Наприклад, діяли секції мови та літератури (6 викладачів), фізики та хімії (4 викладачі), історії, географії та природознавства (4 викладачі). Під час засідань цих секцій обговорювалися питання вивчення нового правопису, виразного читання у 5–7 класах. Для обміну досвідом між вчителями проводилися відкриті уроки та уроки взаємонавчання. Кращі та досвідчені вчителі початкових (1–4 класи) та середніх і старших (5–10 класи) проводили відкриті уроки для обміну досвідом. Серед тем були: вивчення букви «С» у першому класі, робота з малюнком «Діти Півночі», розв'язування задач з умовою в п'ятому класі та зовнішня політика Росії після Семирічної війни в дев'ятому класі. Протягом року було проведено та обговорено 27 таких відкритих уроків. Уроки взаємовідвідування організовувалися за спеціальним розкладом, що дозволяло вчителям старших класів відвідувати уроки в молодших класах і навпаки. У школі функціонував методичний кабінет, де була

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

зібрана методична література, фахові журнали та газети, зразки письмових робіт учнів, різноманітні схеми та саморобні навчальні прилади. Для вчителів було проведено серію лекцій на наукові та політичні теми, зокрема про міжнародне положення, використання художньої літератури при вивченні історії, основи матеріалізму та ідеалізму, а також про творчість Максима Горького [15, арк. 10–10 зв.].

Школа приділяла вагому увагу позакласній та позашкільній виховній діяльності, вбачаючи у ній ключовий чинник для формування комуністичної свідомості учнів. Організацію цієї діяльності покладено переважно на класних керівників, обраних серед найкращих педагогів. Класним керівником 9-го класу була Фадеева В. Д., яка інтенсивно працювала над питаннями трудової дисципліни. Більшість її учнів обіймали керівні посади в гуртках та шкільних організаціях, а також брали участь у діяльності потужної комсомольської групи. Ця група активно залучалася до оформлення виборчої дільниці та виконувала роль агітаторів. Після завершення іспитів кожен учень вніс свій внесок, заготовивши кубометр дров для школи. Класний керівник 5 класу, Анцут М. С., активно залучала учнів до процесу підготовки та проведення виборів до Верховної Ради УРСР. Учнями була оформлена кімната «Матері й дитини» на виборчих дільницях, а також організоване обслуговування дітей виборців. Значна частина учнів брала участь у різноманітних гуртках, зокрема юних натуралістів. Після іспитів учні допомагали у роботах з прополювання проса в колгоспі імені Карла Маркса, заготовляли дрова для школи та випускали стінну газету. У піонерському загоні проводилися збори з обговоренням успішності окремих учнів та здійснювалися культпоходи в кінотеатри та театри з подальшим обговоренням. Класний керівник проводила бесіди на різноманітні теми, зокрема про піонерські обов'язки. Протягом року відбулося чотири батьківські збори. Ефективно організована виховна робота була також у 10 класі (керівник Продеус М. М.), 6-Б класі (керівник Шумейко М. Р.) та 3-Б класі (керівник Сельська В. С.) [16, арк. 10 зв.–11 зв.]

У школі активно функціонували учнівські, комсомольські та піонерські організації, метою яких було підвищення свідомості, дисципліни та успішності школярів. Комсомольська група, що налічувала 49 членів, працювала за щомісячним планом, проводила

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

збори та засідання комітету, на яких обговорювалися питання успішності, ідейного прогресу, участі у виборах, а також аналізувалися газетні статті. Комсомольці активно долучалися до виборів до Верховної Ради УРСР, займалися художнім оформленням виборчих дільниць та агітаційною діяльністю. Також організовували тематичні вечори. До недоліків у діяльності комсомольської групи варто віднести недостатню активність комсомольських груп у деяких класах. Піонерська дружина складалася з 174 піонерів та 50 жовтенят, якими керували найкращі учні-комсомольці. Проводилися збори дружини, присвячені важливим подіям, а також щомісячні збори по загонах на різноманітні теми. На заняттях ланових читали та обговорювали книги, організовували художні виступи та творчі проекти. Для жовтенят влаштовували ігри, читали казки і проводили екскурсії. У третій чверті навчального року було сформовано учнівський комітет, який діяв відповідно до затвердженого директором плану. Комітет займався питаннями підвищення успішності, відвідуваності, дисципліни, організації гурткової та масової роботи, заслуховував звіти класних організаторів та готувався до важливих свят та подій, таких як 1 травня та вибори до Верховної Ради УРСР, а також здійснював аналіз причин неуспішності окремих учнів [17, арк. 12–13].

Школа надавала значну підтримку дітям-сиротам: 38 учнів отримали безкоштовне взуття, підручники та зошити. 28 учнів протягом року безкоштовно харчувалися гарячими сніданками, а одна учениця отримувала щомісячну грошову допомогу. За сприяння спеціальних організацій серед учнів було проведено добровільний збір коштів та подарунків для дітей на суму 840 руб. та 83 подарунки для вихованців державного закладу. Учні допомагали колгоспу імені Карла Маркса у прополюванні проса. Учні початкових класів під керівництвом піонервожатої збирали лікарські рослини (80 кг ромашки та 5 кг березового листа). Учні та вчителі разом заготовили для школи 8 кубометрів дров [18, арк. 13–13 зв.].

У школі діяли різноманітні гуртки, діяльність яких координувалася за затвердженими директором планами, з заняттями три рази на місяць. Технічний гурток, що об'єднував учнів 7 класів, спеціалізувався на створенні та ремонті навчальних приладів для кабінету фізики, а також на підготовці науково-

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

популярних доповідей. Протягом року 24 члени гуртка виготовили близько 50 приладів для лабораторних робіт з фізики і організували три вечори зі звітами для учнів 11 класів про структуру атома, атомну енергію, космос і можливе життя на інших планетах. Серед створених приладів були електричні маятники, електроскопи, пристрої для демонстрації складання рухів і паралельних сил, конус для показу рівноваги, похилий циліндр, пристрій для демонстрації удару куль, набір тіл для визначення центру ваги, реохорд і близько 200 схем і малюнків. Також було сформовано галерею портретів 20 видатних фізиків. Робота гуртка була ускладнена через брак майстерні при кабінеті фізики, що змушувало учнів працювати вдома без необхідних інструментів. Історичний гурток протягом року провів три заходи для учнів 8–10 класів з презентаціями та художніми ілюстраціями на теми: Вітчизняна війна 1812 р. полководець Кутузов і Сталінградська битва. Фізкультурний гурток освоїв комплекс фізичних вправ, різноманітні піраміди, фігурну ходьбу та вільні вправи. Балетний гурток здобув навички у народних танцях, вальсах та акробатичному вальсі. Співочий гурток вивчив нові пісні, включаючи патріотичні та жартівливі пісні. Всі гуртки художньої самодіяльності (хоровий, фізкультурний та танцювальний) активно виступали протягом року в районному будинку культури на урочистих заходах, зустрічах депутатів з виборцями, дитячих святах та районних олімпіадах. Вони здобули перше місце на районному огляді самодіяльності. Також позитивно працювали оборонний, гурток юних натуралістів та літературний гурток [19, арк. 14–15].

Упродовж першої чверті навчального року на батьківських зборах було сформовано батьківський комітет із 14 представників, по одному від кожного класу. Це сприяло тісній співпраці класних керівників з батьківським комітетом та батьками учнів. Протягом року організували чотири класні та двоє загальношкільних зборів, де обговорювалися досягнення та поведінка учнів, дотримання ними шкільних правил, співпраця сім'ї та школи, а також підсумки навчального року. Класні керівники регулярно підтримували зв'язок із батьками, відвідуючи сім'ї учнів та запрошуючи їх до школи для консультації [20, арк. 16 зв.–17].

Отже, аналіз діяльності Городоцької середньої школи № 1 у 1946–1947 навчальному році демонструє активну роботу

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

педагогічного колективу з відновлення освітнього процесу в повоєнний період. Школа докладала значних зусиль для залучення дітей до навчання, забезпечення їх матеріальною підтримкою та контролю за відвідуванням. Навчально-виховна робота здійснювалася згідно з планами, хоча виявлялися певні труднощі у засвоєнні окремих предметів. Активна методична робота сприяла підвищенню кваліфікації вчителів, а різноманітна позакласна діяльність сприяла розвитку учнів та їх комуністичному вихованню. Співпраця з батьківським комітетом була важливим елементом підтримки навчально-виховного процесу. Загалом, школа продемонструвала системний підхід до організації освітньої діяльності в складних післявоєнних умовах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Звіт про роботу Городоцької середньої школи № 1 за 1946-1947. ДАХмО. Ф. 5971. Оп. 1. Арк. 1-1 зв.
2. Там. само., арк. 2-2 зв.
3. Там. само., арк. 5-5 зв.
4. Там. само., арк. 6-6 зв.
5. Там. само., арк. 6зв.
6. Там. само., арк. 7.
7. Там. само., арк. 7-8.
8. Там. само., арк. 8.
9. Там. само., арк. 8-8 зв.
10. Там. само., арк. 8 зв.
11. Там. само., арк. 8 зв.-9.
12. Там. само. арк. 9.
13. Там. само., арк. 9-9 зв.
14. Там. само. арк. 9 зв.
15. Там. само., арк. 10-10 зв.
16. Там. само., арк. 10 зв.-11 зв.
17. Там. само., арк. 12-13 зв.
18. Там. само., арк. 13-13 зв.
19. Там. само., арк. 14-15.
20. Там. само., арк. 16 зв.-17.
21. Постанови партії та уряду про школу. - К.-Х.: Держ. учбово-педагог. вид-во «Рад. Школа», 1947.152 с.

Микола Соловей,
м. Хмельницький

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ОСВІТИ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – НА ПОЧАТКУ 50-х рр. XX СТОЛІТТЯ

У статті висвітлено загальні тенденції відновленні і розбудови мережі різних типів навчальних закладів, розглянуто питання охоплення навчанням дітей, в.т.ч. сиріт, забезпечення шкіл Хмельниччини педагогічними кадрами у складний повоєнний період 40-х – початку 50-х рр. XX ст.

Ключові слова. Мережа шкіл, відділи народної освіти, діти-сироти, фонд всеобучу.

Освіта є загальновідомим, тривалим і динамічним процесом, що відображає минуле й сьогодення суспільства та активно формує його майбутнє. Аналіз розвитку освіти потребує врахування історичного контексту, соціокультурних цінностей і політичних процесів як на загальнодержавному, так і на регіональному (місцевому) рівнях.

У цій роботі ми спробуємо відобразити особливості розвитку освіти Хмельницької області в другій половині 40-х – на початку 50-х років XX ст., зосередившись переважно на відновленні та відбудові освітньої інфраструктури після Другої світової війни. Мета дослідження полягає в аналізі та висвітленні зусиль, спрямованих на відновлення зруйнованих шкіл, створення умов для охоплення навчанням дітей та учнівської молоді повоєнного періоду, забезпечення закладів освіти педагогічними кадрами й необхідними ресурсами тощо.

У дослідженні використано архівні документи, матеріали періодичної преси, а також бібліографічні довідники, книги, статті та інші публікації, що наближають нас до розуміння особливостей означеного періоду.

Важливими для нас є наукові розробки В. С. Прокопчука, в яких на широкому фактологічному матеріалі подано історичний дискурс розвитку освіти Хмельниччини від найдавніших часів [18, с. 10-31].

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Відразу після звільнення області від загарбників у березні 1944 р. розпочалися відновлювальні роботи зруйнованого війною господарства та соціальної інфраструктури в умовах значних людських втрат на фронтах, браку коштів і ресурсів.

Голова надзвичайної комісії з розслідувань злочинів німецько-фашистських загарбників на території Кам'янець-Подільської області А. Устенко [13, с. 59-64] констатував значні руйнування господарства, житлових будинків, лікарень, амбулаторій, клубів, шкіл і населених пунктів. З оприлюднених А. Устенком даних випливає, що на території області «...гітлерівці спалили 33 села, напівзруйнували 531 населений пункт, знищили в них 11989 дворів і 8943 колгоспні будівлі. Повністю спалили: село Конів (400 дворів) Волочиського району, село Сошне (300 дворів), село Дворець (500 дворів), село Клембівка (300 дворів), село Комини (150 дворів) Ізяславського району, Білецьке (250 дворів) Полонського району та інші» [13, с. 59-64].

Окрім цього, було виявлено неймовірно великі втрати людських ресурсів як на фронтах, так і серед мирного населення, з числа якого було розстріляно понад 477,6 тис. осіб [13, с. 64].

Усі ці негаразди й проблеми позначилися й на стані освіти. Більшість приміщень загальноосвітніх шкіл також були зруйновані, а в тих, що вціліли, залишилися розібрані й розпорошені кабінети з навчальним приладдям, наочні посібники, бібліотеки тощо.

Керуючись постановою уряду УРСР «Про поновлення роботи шкіл в районах Української РСР, звільнених від фашистських окупантів», Кам'янець-Подільський облвиконком та органи управління освітою активно включилися в цю важливу й складну роботу. На першій обласній нараді працівників народної освіти перед початком 1944/45 навчального року завідувачка обласного відділу народної освіти Г. Горільченко зазначала, що за час війни загарбники «...зруйнували 284 шкільних приміщення з усім їх обладнанням і 1134 шкільних будинки частково зруйнованими. У значній частині шкільних приміщень влаштовували конюшні, склади та інше» [14]. У деяких школах розміщувалися інші організації, а то й «сторонні особи» [24, арк. 6].

В освіті необхідно було відновити мережу шкіл, підготувати та перепідготувати педагогічні кадри, покращити їхній якісний склад. Це завдання перепліталося з відновленням обласного

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Інституту удосконалення вчителів, педагогічних (методичних) кабінетів районів і міст, а також із проблемами навчально-матеріальної бази, недостатнього фінансування її розвитку та забезпечення педагогічними кадрами. Зруйновані приміщення потребували відбудови, тому учнів розміщували у пристосованих будівлях і звичайних сільських хатах. Там, де це було можливо, до ремонтних робіт залучали громадськість і місцеве населення, яке «своїми силами і матеріалами» ремонтували шкільні приміщення, устаткування та обладнання [24, арк. 6]. Такий стан був типовим для всієї області.

Щоб вчасно розпочати 1944/1945 навчальний рік, працювали, як правило, всією громадою села (толокою) за участі вчителів, батьків і старших учнів. Таким чином школи відновлювалися переважно методом «народної будови», завдяки ентузіазму й «наполегливій праці вчителів, керівників шкіл та відділів освіти», як зазначалося у звіті Інституту за 1944/1945 навчальний рік [7, арк. 1].

Саме у такий спосіб, за словами директора Божиковецької школи Деражнянського району М. Прилюка [21], відремонтували всі класні кімнати, грубки, димарі, парти, дошки, заклипи вікна та облаштували майданчик для занять фізкультурою.

Подібних прикладів було багато. Напередодні нового 1944/1945 навчального року на обласній нараді працівників освіти у цьому контексті відзначали Староушицький, Ізяславський, Сатанівський, Базалійський та інші райони [15].

Отже, у короткий термін, як зазначалося у звіті обласно, на початок 1944/1945 навчального року спільними зусиллями «відновили роботу 954 початкових, 80 семирічних і 67 середніх шкіл. Із загальної кількості шкіл 12 були російськомовними, 4 чоловічі та 5 жіночих» [24, арк. 2].

Разом з тим дійсність була настільки складною, що за короткий час не всі заклади освіти підготувалися до навчального року. Тому вони розпочали роботу у пристосованих приміщеннях.

Водночас, як і в перший повоєнний рік, так і до кінця сорокових років, залишалося багато проблем із підготовкою шкільних приміщень, а стан їхнього матеріально-технічного та науково-методичного забезпечення залишався скрутним.

Кам'янець-Подільський обласний відділ освіти спільно з міськВНО та райвно розробляли відповідні плани розвитку освіти,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

які включали відбудову частково зруйнованих шкільних приміщень, капітальні ремонти діючих закладів освіти та будівництво нових шкіл [22]. Органи влади працювали над залученням як державних інвестицій, так і вишукували позабюджетні (так звані понадлімітні) кошти, про що свідчать як зведені дані зазначеного документа, так і відомості з окремих районів і міст.

Справу ускладнювало й те, що частину приміщень займали інші організації. Народний Комісар освіти УРСР Павло Тичина на початку 1945 року інформував Раднарком і Центральний комітет ВКП(б) УРСР про те, що всупереч Постанові Раднаркому СРСР від 05.03.1944 «Про порядок звільнення шкільних приміщень», у будинках навчально-виховних закладів перебували інші організації, а «органам освіти доводиться переводити школи на двозміне навчання, розташовувати в одному й тому ж будинку по два заклади (установи), що суперечить постановам уряду й педагогічним принципам побудови радянської школи» [6, арк. 88]. Павло Тичина просив Раднарком «...зобов'язати виконкоми обласних рад депутатів трудящих негайно звільнити ті приміщення навчальних і виховних закладів системи Нарком освіти УРСР, які експлуатуються не за призначенням» [6, арк. 90].

У постанові уряду ставилося адміністративне завдання всім суб'єктам господарювання та облвиконкомам припинити використання приміщень не за цільовим призначенням, а прокуратурі УРСР доручалося перевірити використання шкільних приміщень за призначенням.[20, арк. 216]. Проте такі питання вирішувалися дуже повільно. На початок 1947/1948 навчального року у Кам'янець-Подільській області все ще нараховувалося понад 50 шкільних приміщень, у яких розміщувалися МТС, райкоми партії, райвиконкоми, партійні кабінети, правління колгоспів, амбулаторії, державні установи тощо [20, арк. 233-234].

У подальшому Міністр освіти УРСР М. П. Савчук у доповідній записці заступнику голови Ради Міністрів УРСР М. П. Бажану в 1948 р. повідомляв, що на місцях «...з боку виконкомів місцевих Рад народних депутатів і відділів освіти...» не приділяється достатньої уваги до цього питання, а іноді це проявляється нехтуванням інтересів школи та «...приспосовницьким ставленням до фактів використання шкільних приміщень не за призначенням» [4, с. 67-72].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Зрештою, на кінець 40-х років в області вийшли на повоєнну мережу шкіл (таблиця 1) з контингентом учнів понад 270 тисяч, що було менше, порівняно з 1940/41 навчальним роком, на 125 тисяч, насамперед через непоправні втрати в роки війни.

Загалом, порівнюючи з довоєнним 1940/41 навчальним роком (таблиця 1), кількість шкіл, які відновили роботу в перший навчальний рік після звільнення області від німецько-фашистських загарбників, зменшилась майже на 400 закладів. Водночас із загальної кількості закладів, що розпочали роботу, понад 80% становили початкові школи, у яких до 1948 р. навчалось понад 100 тисяч учнів, або близько 50% від загальної кількості. Це пояснюється тим, що, по-перше, у 1944/45 навчальному році до перших класів було прийнято дві вікові групи учнів – семи і восьми років, а по-друге, у роки окупації більша частина дітей не навчалася, і їх зараховували до початкової школи [5, с. 44-47].

Таким чином, упродовж другої половини 40-х рр. досліджуваного періоду повільно, але збільшувалася кількість семирічних і середніх шкіл, у складі яких почали працювати початкові школи (тому й статистично їх загальна кількість зменшувалася).

Таблиця 1

**Дані про кількість шкіл до і після війни
(за М. Дарманським, 1994р.)**

Кількість шкіл	1940/41 н. р. /к-ть учнів (тис.)	1945/46 н. р. /к-ть учнів (тис.)	1948/49 н. р./к-ть учнів (тис)	1950/51 н. р. /к-ть учнів (тис.)
початкових	623/45.8	996/100.1	886/89.6	682/46,0
семирічних	628/146.1	350/86.4	485/134	672/184,0
середніх	220/104,1	76/38,5	92/48,0	127/68,6
Разом	1471/396,1	1422/225,0	1463/271,8	1463/272,0

Як впливає зі звіту облВНО за 1948/1949 навчальний рік, «...мережа шкіл відповідала народногосподарському плану» [8, арк.10]. Фактично ж шкільних приміщень не вистачало. У сільській місцевості закладами можна було охопити всіх дітей чотирирічної школи, а в міських семирічних школах у п'ятих класах могли навчатися лише 90% випускників четвертого класу і

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

80% – у сьомих класах. Ще складнішою була ситуація з навчанням випускників VII класів у середніх школах, особливо в сільській місцевості, де, як випливає із зазначеного звіту, можна було розмістити лише 40% учнів відповідного віку.

Робота з відновлення та розбудови мережі загальноосвітніх шкіл не припинялася і залишалася актуальним напрямом діяльності упродовж тривалого часу. Місцеві органи влади та управління освітою працювали з громадою, активно залучали до цієї справи сільськогосподарські підприємства та інші виробничі підрозділи. Наприклад, у 1948 році в такий спосіб було відновлено 12 шкіл, з них 8 – силами громадян (методом народної толоки) [8, арк.15]. В окремих випадках вихід знаходили в тому, що організовували класи в сільських хатах, переводили навчальний процес у дві зміни.

З числа діючих шкільних приміщень того часу значна частина розміщувалася в пристосованих будівлях, площа яких не відповідала санітарно-гігієнічним нормам. Такий стан супроводжував освіту і на початку 50-х рр., коли в пристосованих приміщеннях функціонувало близько 41% шкіл [9, арк.10]. В окремих випадках санітарно-гігієнічний стан покращувався (м. Проскурів (тепер Хмельницький), м. Кам'янець-Подільський, окремі школи Городоцького, Сатанівського, Ярмолинецького та інших районів), але масово будівлі навчальних закладів не відповідали чинним нормативам. Понад 60 закладів загальної середньої освіти розміщувалися в «чотирьох і більше будинках» [9, арк.16], що негативно позначалося на організації навчально-виховного процесу.

Обласний відділ народної освіти постійно працював із місцевими органами влади, щоб звільнити шкільні приміщення, в яких з років війни розміщувалися інші організації і таким чином будинки використовувалися не за призначенням. У такий спосіб, наприклад, на початок 1949/50 навчального року було звільнено приміщення Проскурівських середніх шкіл №№ 4, 5, Остропільської, Меджибізької та Старосинявської середніх шкіл [8, арк.16].

Для відновлення роботи закладів освіти потрібні були значні матеріальні та навчально-методичні ресурси: парти, дошки, наукова література, підручники, методичні посібники, історичні та географічні карти, таблиці, навчальне приладдя, спеціальне

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

обладнання для фізичних і хімічних кабінетів тощо. Роботи з укомплектування шкіл необхідним обладнанням тривали безперервно. З року в рік дещо вдавалося закупити з державних ресурсів, виготовити на підприємствах місцевого виробництва або ж силами громадськості. Так, наприклад, у 1952 р. було закуплено понад «...4000 парт, 152 класні дошки, столи, стільці, шафи», а силами громад виготовлено «322 парти». Незважаючи на проведені заходи, відзначалось у звіті облВНО «...значна частина шкіл не забезпечена стандартними партами», «...частина учнів навчається за столами, а в ряді шкіл учні сидять по троє за партою» [9, арк. 17].

У школах повоєнного періоду не вистачало, а то й просто не було навчальних приладів, наочних посібників. Дуже часто вчителі виготовляли їх власними силами. Прикладом слугує інформація В. Овчарова [15], про те як у складний час вчителі Дунаєвецького району розв'язували нагальні проблеми. Так, наприклад, учитель математики Г. С. Бабляк виготовив зі скла десятки наочних приладів зі стереометрії, учитель фізики К. К. Зязюкін із трофеїв зібрав багатий кабінет фізики, а вчитель Хамалишин із Макова створив мініатюрну електростанцію, потужності якої вистачало на 15 лампочок.

В облвно відзначали цю ініціативу, активно поширюючи її в інших закладах освіти області. Наочні посібники з фізики, математики, природознавства, різноманітні таблиці й схеми виготовлялися в Нетішинській семирічній школі Славутського району, Понінківській семирічній школі, Красилівській середній школі, Хорошівській семирічній Берездівського району, Купинській школі Смотрицького району, Карапчівській школі Віньковецького району та інших [8, арк. 8].

Згодом така практика набувала масового характеру. У звітах облвно називалися десятки шкіл з різних районів області, де виготовляли «палички, кубики, саморобні таблиці, малюнки до задач, схеми з мов, математики, посібники з природознавства» тощо. Наприклад, за підсумками 1948/1949 навчального року таких посібників було виготовлено 6372 екземпляри [8, арк. 21].

Складними та відповідальними були заходи з відновлення якісного складу педагогічних кадрів, яких гостро не вистачало. Ті ж учителі, які приступили до роботи, потребували відповідної перепідготовки, підвищення кваліфікації та систематичної методичної допомоги, яку мав надавати обласний Інститут

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

удосконалення кваліфікації вчителів спільно з районними педагогічними кабінетами.

Народний комісар освіти УРСР Павло Тичина у доповідній записці до Ради Народних Комісарів [6, арк. 88-90] зазначав, що після війни до роботи приступило багато вчителів, які «не мають відповідної освіти», і наголошував на необхідності проведення системних заходів, спрямованих на їх підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації.

На початок 1944/1945 навчального року в загальноосвітніх школах Кам'янець-Подільської області працювало 7793 учителі, з них у I-IV класах – 3315, а в V-X класах – 4588. Серед тих, хто приступив до роботи, переважали вчителі із середньою педагогічною (2404, або 30%) та загальною середньою освітою (2899, або 36%). У початкових класах не вистачало 648 учителів, а в V-X класах – 103 [24, арк. 9].

Забезпечення загальноосвітніх шкіл педагогічними кадрами залишалося пріоритетним завданням і розгорталося впродовж тривалого часу досліджуваного періоду. З 1944 року для роботи в школах часто рекомендували кращих випускників, фронтовиків, людей з різною фаховою підготовкою, іноді навіть без загальної середньої освіти.

Починаючи з червня-липня 1944 року, Кам'янець-Подільський облвно оголошує набір до педагогічних шкіл міст Славути та Кам'янця-Подільського: на перший курс осіб, які закінчили VII класів, на другий – VIII класів, на третій – тих, хто закінчив два курси педшкіл або середню школу, а також слухачів на курси підготовки вчителів 5-7 класів на відділення російської та української мови і літератури, математики, історії у місті Проскурові [10]. Окрім цього, частину вчителів направляли на заочне навчання, для інших організовували курси, семінари, різноманітні заходи з перепідготовки, які безпосередньо проводив Кам'янець-Подільський обласний інститут удосконалення вчителів.

У середньому, як впливає зі звіту облвно за 1948 рік [8, арк. 40], заочним навчанням було охоплено понад 2760 учителів. Переважна більшість заочників навчалася в педучилищах і вчительських інститутах. Для них районними педагогічними кабінетами за сталим розкладом організовувалися консультації, діяли пересувні бібліотеки, що дозволяло їм ознайомитися,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

переглянути, а то й взяти на опрацювання наукову, художню, методичну та навчальну літературу. Активну участь у цьому процесі брав обласний інститут удосконалення кваліфікації вчителів.

У 1945 році Народний Комісар освіти П. Г. Тичина звертається до Ради народних комісарів УРСР із клопотанням про організацію курсів перепідготовки керівних кадрів. Він просить Раднарком дозволити «відповідно до асигнувань, передбачених за місцевим бюджетом на 1945 рік, організувати курси перепідготовки» відповідно до тогочасного адміністративного поділу на Західні та Східні області. У Західних областях перепідготовку керівників і вчителів пропонувалося провести при університетах у Львові та Чернівцях. У Східних – у «липні-серпні 1945 року при інститутах удосконалення учителів обласних відділів освіти для 2500 учителів 1-4 класів і 2400 учителів 5-10 класів» [26, арк. 154].

Відповідно й у Кам'янець-Подільському обласному інституті удосконалення вчителів планували місячні курси для 180 учителів 1-4 класів і 150 учителів 5-10 класів[26, арк. 158].

Загалом якісний склад педагогічних працівників закладів освіти дещо покращувався. За результатами аналізу відомостей про педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл на початок 1945/1946 і 1950/1951 навчальних років (зауважимо незначну кількість математичних помилок) [2, арк. 53; 3, арк. 67] впливає, що кількість учителів зростала, проте їх якісний склад змінювався дуже повільно (таблиця 2). На посадах учителів переважно працювали особи із закінченою середньою та середньою педагогічною освітою.

Таблиця 2

Орієнтовні дані про якісний склад вчителів загальноосвітніх шкіл з 1945/1946 і 1950/1951 навчальні роки

Показники	Навчальні роки	
	1945/1946	1950/1951
Всіх учителів початкових, семирічних і середніх шкіл	7445	9834
З них		
З вищою педагогічною освітою	294	802
%	4,0	8.1

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

З освітою на рівні учительських інститутів	734	2275
%	10	23.1
Закінченою середньою і середньою педагогічною	4623	6289
%	62.0	62.0
Без середньої освіти	1163	677
%	15.6	7.0

У цей час системним, непростим і відповідальним завданням освітян було виконання Закону про загальне обов'язкове навчання (відомий як закон про Всеобуч), який спрямовував керівників освіти та органів державного управління на охоплення навчанням усіх дітей, організацію якісного освітнього процесу з тим, як тоді зазначалося, щоб з честю виконати «сталінський закон про загальне обов'язкове навчання» [14]. Уже на початок 1944/1945 навчального року планувалося охопити навчанням «в 1-4 класах 159327 чоловік, а в 5-7 класах 32780», а також організувати навчання у вечірніх школах «понад 13000 учнів» переростків, які працювали у сільському господарстві чи в інших сферах виробництва «у Кам'янці-Подільському, Проскурові (тепер Хмельницький), Шепетівці, Дунаївцях, Городку, Летичеві, Славуті» [16].

Фактично ж їх було більше. У цей час силами працівників загальноосвітніх шкіл усіх типів було взято на облік і зараховано на навчання 220916 дітей шкільного віку. Закінчило ж навчальний рік 194622 учні, з них 164000 – учні I-IV класів. Частина з них залишала школу у зв'язку з виїздом батьків або була виключена зі школи з певних причин. Понад 5600 учнів залишили школу і не навчалися головним чином через складні матеріальні умови, «відсутність одягу та взуття» [23, арк. 1-2].

Поряд з адміністративними заходами (перевірка обліку дітей шкільного віку, слухання й обговорення питання в органах державного управління) облВНО спільно з громадськістю та господарниками вдавалося частково вирішити питання матеріальної підтримки малозабезпечених сімей. Відповідні рішення приймалися Кам'янець-Подільським облвиконкомом, районними та міськими виконавчими комітетами щорічно. Наприклад, у 1947 році в облвиконкомі прийняли рішення про «збільшення плану виготовлення».

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

На підприємствах місцевого виробництва налагоджено випуск дитячого одягу та взуття [8, арк. 5]. Водночас покращено постачання та розподіл необхідних ресурсів з інших областей, розширено мережу ремонтних майстерень, встановлено жорсткий контроль за торгівлею цими товарами.

У важкі повосенні роки, коли багато сімей опинилися у складних економічних умовах, особливе місце в роботі органів народної освіти та керівників закладів освіти займало створення фонду всеобучу для матеріальної підтримки дітей шкільного віку, чий батьки не могли забезпечити їх необхідним для навчання. Фонд формувався з бюджетних коштів, відрахувань від колгоспів, профспілок та кооперативних організацій. Ці кошти використовувалися для забезпечення підручниками, зошитами та іншим навчальним приладдям, надання одягу та взуття, організації харчування й іншої матеріальної допомоги.

Наприклад, у другій половині 40-х років такий фонд всеобучу активно створювали у Городоцькому, Меджибізькому, Ярмолинецькому та інших районах і школах. У Сатанівській середній школі на потреби всеобучу зібрано понад 8495 крб і забезпечено одягом 59 дітей, а в Ямпільській Білогірського району – більше «...3800 крб грішми, 6 цнт. хліба, 60 кг цукру та іншими продуктами, організовано безкоштовне харчування учнів» [8, арк. 5]. Виокремлювалися різні підходи та способи наповнення фонду. За узагальненими даними на кінець 1948 року, фонди всеобучу діяли у 1282 школах, в яких було зібрано понад 1 млн 490 крб [8, арк. 183]. Усе це вселяло надію та впевненість у майбутньому.

З позиції сьогодення, на нашу думку, слід підкреслити, що створення фонду всеобучу було важливою складовою державної політики у сфері освіти, яка допомагала дітям незалежно від їхнього матеріального становища навчатися.

Важливе місце у розбудові освіти та вихованні дітей досліджуваного періоду займала робота з великою кількістю сиріт, які втратили батьків під час війни. Для вирішення їхніх проблем були потрібні значні організаторські зусилля, матеріальні та фінансові ресурси. Тодішній обласний відділ народної освіти виконував функції організатора й опікуна цієї особливої категорії знедолених дітей: відстежував їхню кількість, розбудовував мережу дитячих будинків, опікувався їхнім матеріальним станом,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

організацією навчально-виховної та дозвілєвої діяльності, займався працевлаштуванням випускників.

Дітей передавали під опіку в сім'ї, всиновлювали, обліковували тих, хто перебував під патронатом до часу, коли їхні батьки, подолавши певні труднощі, могли займатися їхнім вихованням. Значна частина дітей перебувала в дитячих будинках. З рішення Кам'янець-Подільського облвиконкому дізнаємося, що станом на 1 листопада 1946 року органами народної освіти під опіку було передано 1753 дитини, на патронування – 4690, всиновлено – 120. Майже 2,5 тисячі дітей виховувалися в дитячих будинках [22, арк. 27].

Мережа таких закладів постійно змінювалася та розширювалася. У цій справі необхідно було чітко координувати роботу на рівні різних суб'єктів економічної діяльності та соціальної сфери, що впливає з низки рішень у вищезначеному документі.

Загальна координація роботи покладалася на органи народної освіти, які зобов'язувалися проводити систематичне обстеження сімей, сприяти залученню дітей до навчально-виховного процесу, організації методичного супроводу працівників дитячих будинків тощо.

Рішення обласної ради депутатів трудящих у 1946 році були невтішними (нами виявлено декілька таких документів). У них, як правило, зазначалося, що матеріально-побутові умови підопічних і патронованих дітей перебувають у незадовільному стані, а робота щодо забезпечення дітей з боку місцевих органів влади ще недостатня. Відповідні доручення щодо покращення стану справ отримували голови районних, міських і сільських рад депутатів трудящих, керівники організацій торгівлі, фінансових органів, господарств. Йшлося про впорядкування документів, створення кас громадської взаємодопомоги, належних побутових умов у патронатних сім'ях, забезпечення продуктами харчування, безкоштовними сніданками в школах.

У бюджеті не вистачало коштів на придбання господарського інвентаря, меблів, продуктів харчування для вихованців дитячих будинків. Давалося взнаки недофінансування цих закладів. Додавалася проблема дебіторської заборгованості, внаслідок чого кошти перераховувалися, а матеріали, ресурси, продукти харчування не постачалися, особливо дитячим будинкам. Так,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

наприклад, по Головиничинському спеціальному будинку за першу половину грудня утворилася кредиторська заборгованість через (С. М. – мова оригіналу) «..отсутствия средств» [25, арк. 9-10].

У повоєнний час спостерігається поступове відновлення та розширення мережі позашкільних закладів (Палаців піонерів, клубів, станцій юних техніків та натуралістів, дитячих бібліотек).

Ініціатива щодо розвитку позашкільля йшла як від державних та партійних діячів (заклик М. С. Хрущова), так і від місцевих органів влади та громадськості, які реагували на ці заклики конкретними діями (рейди, розбудова майданчиків). Плани будівництва та ремонтів закладів освіти також включали об'єкти позашкільля, що свідчить про розуміння його важливості.

У цей же час на державному рівні приймається низка урядових документів, спрямованих на розвиток загальної середньої освіти, які визначали змістовні лінії в управлінні освітнім та навчально-виховним процесами. На основі дослідження Т. Л. Гавриленко [4] назвемо окремі з них, у яких йшлося про: запровадження роздільного навчання учнів І–Х класів семирічних та середніх шкіл («Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943/44 навчальному році в неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік і великих промислових міст», 16 липня 1943 р.); запровадження обов'язкового навчання дітей із семирічного віку («Про прийом дітей 7 років до школи», 8 вересня 1943 р.); введення цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності й поведінки учнів («Про запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності й поведінки учнів в початкових, семирічних і середніх школах», 10 січня 1944 р.); запровадження обов'язкових випускних екзаменів для учнів, які закінчували початкову, семирічну та середню школу («Про заходи до поліпшення якості навчання в школі» 21 червня 1944 р.) тощо.

На виконання Постанови Ради народних комісарів СРСР фактично на не окупованих територіях Радянського Союзу з 1 вересня 1943 року запроваджувалося роздільне навчання, створювалися чоловічі та жіночі школи [19, арк. 68-69]. Мотивація такого процесу полягала в тому, що «... спільне навчання хлопців і дівчат у середній школі створює деякі ускладнення в навчально-виховній роботі..., підготовці ... до праці, практичної діяльності та військової справи». У повоєнний період у Кам'янець-Подільській

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

області такі школи діяли в містах Кам'янець-Подільський і Проскурів (тепер Хмельницький). Вважалося, що роздільне навчання допомагає повніше врахувати особливості фізичного розвитку хлопців і дівчат та краще проводити їхнє фізичне виховання, а також урахувати особливості їхньої підготовки до практичного життя, покращити дисципліну.

Важливою зміною в організації роботи школи було навчання дітей із семи років. Цей захід запроваджувався поступово протягом двох років, починаючи з 1943/1944 навчального року, коли поряд із дітьми восьмирічного віку до школи приймали семирічок. Таким чином, з 1944/45 навчального року до школи в обов'язковому порядку зараховували дітей семирічного віку. З одного боку, цей захід ліквідовував розрив між дитячим садком і школою, який діти відвідували до семи років. З іншого – вимагав значної роботи з удосконалення мережі шкіл і методичної підготовки вчителів, які працювали із семирічними дітьми, що покладалося на Інститути удосконалення кваліфікації вчителів.

Відповідно до постанови Раднаркому СРСР від 21 червня 1944 року «Про заходи поліпшення якості навчання в школі» були встановлені випускні екзамени за початкову та семирічну школи, а також екзамени на атестат зрілості за середню школу. Цією ж постановою запроваджено нагородження випускників середньої школи золотими та срібними медалями. З цього часу на випускних екзаменах та екзаменах на атестат зрілості перевіряли знання не тільки за четвертий, сьомий і десятий класи, як це було раніше, а й за весь курс школи.

На заміну словесної оцінки знань («відмінно», «добре», «посередньо», «погано», «дуже погано») впроваджувалася п'ятибальна система (5, 4, 3, 2, 1). Це підвищувало відповідальність керівництва освіти та педагогів, що виражалося в налагодженій співпраці з учнями, їхніми батьками та громадськістю під час проведення іспитів. Дослідники педагогічної історії того періоду зазначали, що така зміна призвела до сприйняття оцінки як інструменту соціалістичного змагання в школах, де нерідко завищували бали задля покращення «показників» у змагальних оглядах [12, с. 572].

Проте, як показує наш досвід, середній бал успішності учнів ще тривалий час використовувався як критерій для змагання між навчальними закладами та визначення їхнього рейтингу.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Зауважимо, що організаційні заходи з відновлення освіти в Україні, як підкреслює Сірук Н. М. [27, с. 122-127], відбувалися в умовах розгортання системних ідеологічних кампаній, переслідування інакодумців, жорсткого контролю партійно-державних органів, одноманітності, уніфікованості, показової одностайності.

Варто згадати, що в цей час значний вплив на підготовку вчителів та зміст освіти мали державно-політичні документи, які стосувалися вивчення історії України, української мови й літератури, природознавства та біології, що потребує окремого аналізу і осмислення у змісті освітнього процесу.

Відновлення господарства, установ і закладів освіти, соціально-культурної сфери значно ускладнювали не лише наслідками війни, а й низка соціальних проблем. Перш за все це масовий голод 1946-1947 рр. – третій за добу СРСР. Керівництву України було наказано здати в посушливому 1947 році понад 362 млн пудів зерна. Проте республіка не змогла виконати плани, і це, на думку ЦК ВКП(б) та Ради Міністрів СРСР, було розцінено як «...незадовільна діяльність партії та радянських органів УРСР... небажанням колгоспників здавати зерно державі, «розбазарюванням» і «розкраданням» [1] хліба. Влада примушувала додатково здавати хліб (насильницькі хлібозаготівлі), а після його колгоспникам не оплачували трудовні.

Для забезпечення виконання сільськогосподарських робіт часто залучали школярів не лише протягом літнього часу, а й восени не лише під час війни, а й надалі. Власне, це було узаконено рішенням Раднаркому СРСР про використання праці дітей під час сільськогосподарських робіт і відповідно початок навчального року переносився на 1 жовтня.

У другій половині 40-х років відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР школам наділяли земельні ділянки. Уряд дозволив виконкомам відводити початковим, семирічним і середнім школам у постійне землекористування для навчально-дослідних завдань ділянки землі, а також зобов'язував підприємства місцевої промисловості випускати городній інвентар і продавати його школам. З цього часу з'являється ще один напрям роботи органів народної освіти, керівників шкіл – турбота про створення пришкільних навчально-дослідних ділянок, наповнення цього елементу освітнього процесу з природознавства та біології відповідним змістом.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Таким чином, відновлення освіти на Хмельниччині в перші повоєнні роки було складним, багатогранним та надзвичайно важливим процесом. Завдяки самовідданій праці педагогів, органів управління освітою, місцевої влади та громадськості вдалося в короткі терміни відновити значну частину зруйнованої шкільної мережі та забезпечити повернення дітей до навчання. Попри численні проблеми та труднощі, були закладені основи для подальшого розвитку освітньої галузі в області, хоча повне подолання наслідків війни та забезпечення належних умов для навчання потребувало значного часу та зусиль. Створення фондів всеобучу та особлива увага до дітей-сиріт стали важливими елементами державної соціальної політики в тогочасних умовах.

Список використаних джерел та літератури:

1. Веселова О. М. Голод 1946-1947 років в УРСР // Енциклопедія історії України : у 10 т. / ред.кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2004. Т. 2 (Г-Д). С. 688.
2. Відомості про педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл на початок 1945-1946 навчальних років в розрізі районів. Державний архів Хмельницької області (ДАХмО). Ф. р-908, оп. 2, спр. 94, арк. 53.
3. Відомості про педагогічних працівників загальноосвітніх шкіл на початок 1950-1951 навчальних років в розрізі районів. ДАХмО. Ф. р-908, оп. 2, спр. 113, арк. 67.
4. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта в УРСР у повоєнний період: організація та зміст // Вісник Чернігівського національного університету. Серія: Педагогічні науки. Чернігів: Чернігівський національний університет імені Т.Г. Шевченка, 2012. Вип. 104, т. 1. С. 67-72.
5. Дарманський М. М. Соціально-педагогічні основи управління освітою в регіоні: монографія. Хмельницький : Поділля, 1997. С. 44-47.
6. До ради народних комісарів. Доповідні записки до Ради народних комісарів та ЦК КП(б)У. Почато 01. 01. 1945 р. Закінчено 08. 05. 1945 р. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. (ЦДАВО України). Ф. 166, оп. 15, спр. 60, арк. 88, 90.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

7. Звіт Кам'янець-Подільського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів за 1944/1945 навчальний рік. ДАХМО. Ф. р-4092, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
8. Звіт Кам'янець-Подільського облвно за 1948-1949 навчальний рік. ДАХМО. Ф. р-908, оп. 2, спр. 5, арк. 5, 10, 15, 16, 21, 40, 183.
9. Звіт Кам'янець-Подільського облвно за 1952-1953 навчальний рік. ДАХМО. Ф. р-908, оп. 2, спр. 9, арк. 10, 16, 17.
10. Кам'янець-Подільський облВНО оголошує набір слухачів // Радянське Поділля. 1944. 29 червня.
11. Кам'янець-Подільський облВНО оголошує роботу педшкіл // Радянське Поділля. 1944. 16 серпня.
12. Мединський Є. М. Історія педагогіки. Москва, 1947. С. 572.
13. Насильство над цивільним населенням. Хмельницька область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 рр. / автори-упорядники: Валерій Васильєв, Олена Лисенко, Світлана Маркова, Роман Подкур, Андрій Хоптяр, Юрій Хоптяр. Київ : Видавець В. Захаренко, 2022. 456 с.
14. Новий навчальний рік зустріти в повній готовності // Радянське Поділля. 1944. 16 серпня.
15. Новий навчальний рік у школах // Радянське Поділля. 1944. № 82 (19 серпня).
16. Обласна нарада активу працівників освіти // Радянське Поділля. 1946. 24 серпня.
17. Овчаров В. Народження шкільної лабораторії // Радянське Поділля. 1944. 27 вересня.
18. Прокопчук В. С. Освітній поступ Хмельниччини // Енциклопедія освіти Хмельниччини / ред. колегія, наук. керівник В.Є. Берека. Хмельницький : ФОП Мельник А.А., 2017. С. 10-31.
19. Про введення роздільного навчання хлопчиків і дівчат в 1943/44 навчальному році в неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік і великих промислових міст: Постанова Ради народних комісарів СРСР № 789 від 16 липня 1943 р. ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 15, спр. 3, арк. 68-69.
20. Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл УРСР до нового 1947/48 навчального року: Постанова Ради Міністрів Української РСР № 785 від 31 травня 1947 р. ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 15, спр. 240, арк. 216, 233-234.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

21. Прилюк С. Своїми силами // Радянське Поділля. 1944. 6 серпня. С. 3.

22. П'ятирічний план розвитку ДАХМО. Ф. р-908, оп. 2, спр. 36, арк. 38.

23. Рішення і постанови виконкому Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих. Довідки про стан дитячих будинків по Кам'янець-Подільській області. ДАХМО. Ф. р-908, оп. 2, спр. 21, арк. 1-2.

24. Річний звіт Кам'янець-Подільського обласного відділу народної освіти. ДАХМО. Ф. р-908, оп. 2, спр. 1, арк. 1-2, 6, 9.

25. Річні звіти підвідомчих установ Кам'янець-Подільського облвно за 1946 р. ДАХМО. Ф. р-908, оп. 2, спр. 145, арк. 9-10, 204.

26. Справа № 5. Доповідні записки до РНК та ЦК КП(б)У. Почато 3 січня 1945 р. Закінчено 8 травня 1945 р. ЦДАВО України. Ф. 166, оп. 15, спр. 60, арк. 154, 158.

27. Сірук Н. М. Особливості суспільно-політичної ситуації в Україні (друга половина 40-х – початок 50-х рр. XX ст.) // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. Вип. 3. С. 122-127.

УДК 37.018.51-029:93/94(477.43)

*Любов Сердунич,
селище Стара Синява (Хмельниччина)*

ТЕЛІЖИНЕЦЬКА ШКОЛА НА СТАРОСИНЯВЩИНІ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТКУ ТА ЗАНЕПАДУ

У статті досліджується становлення та розвиток Теліжинецької на Старосинявщині (тепер – Хмельницький район) школи, а також простежено причини її занепаду. Дослідження охоплює майже півтора століття. Зібрано спогади мешканців села про школу та багато імен учителів, які працювали у цій школі з метою їх увічнення.

Ключові слова: село Теліжинці, школа, директори школи, вчителі, спогади.

Важливу роль в історії України, Поділля і Старосинявського (тепер – Хмельницького) району відіграли й ті заклади освіти, яких на цей час уже нема, зокрема, сільські школи. Про ті, які

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

функціонують, буде написано ще не раз, а ті, які мають статус «закритих», якщо й буде згадано, то лише в історичних документах і джерелах. А вони теж вивели в люди не одне покоління дітей. Одна з таких шкіл – Теліжинецька восьмирічна донедавна Старосинявського, тепер – Хмельницького району, яка теж була кузнем підготовки кваліфікованих кадрів для різних галузей господарства, науки, освіти й культури.

У нашій країні були часи поневолення, коли освіта для українців ставала недоступною, проте були й часи розквіту. «По всій Козацькій землі всі люди, навіть жінки, вміють читати», – писав сириєць Павло Алепський ще 1654 року [1]. В часи залежності від московщини цей стан змінився в гірший бік. Майже за 300 років, у XX (!) столітті, чи не все сільське населення України, яке славалося поголовною грамотністю, стало неписьменним. Давно відійшли в небуття ті, хто міг би донести до нас відомості про розвиток освіти і, зокрема, шкільництва в Теліжинцях у період до XX віку.

І Річ Посполита, і московщина, майже не цікавились освіченістю своїх підданих. Мало того, всіляко шкодили, надто московська імперія, котра видавала за указом указ, за циркуляром циркуляр про заборону навчання і книговидання українською мовою. Про народну освіту (та й то лише для читання «Біблії») в селах ще якимось дбала церква, доручивши цю справу дякам і парохам (попам). Однак й таке навчання було не скрізь і не регулярно. Більшість селян не могла навчати своїх дітей. Частина з них вважала, що наука їм не потрібна, особливо дівчаткам, бо потрібно було багато працювати.

З'явилися перші школи у кінці XIX ст., їх називали «сільськими». Вчителями в них ставали переважно попи, дяки або демобілізовані солдати. Сільські громади асигнували на утримання шкіл мізерні кошти: 20 рублів учителеві, 10 руб. сторожеві, 5 руб. на паливо. Нерідко вчилися кілька груп разом, тож результати такого навчання були низькими. У 1880-их, 1890-их роках сільські школи перетворили на церковно-приходські (парафіяльні) та школи грамоти, де вивчали насамперед релігію («Закон Божий»), мову, математику, читання, письмо. Згодом до шкільних предметів додали історію, природу, географію. За невиконання вчительського наказу чи інший непослух дітей карали різкою, лінійкою чи указкою, тягали за вуха, ставили на коліна. Цю звичку перейняли і деякі учителі радянської доби.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

1913 року, коли на московщині письменність усього населення становила 23,3%, письменність населення Подільської губернії відзначалася десятима з половиною відсотками, а мова навчання була тут чужою: польською або московитською. Про школу в Теліжинцях читаємо у книзі історика Юхима Сідинського «Приходы и церкви Подольской епархии»: *«В приходе открыта в 1863 году школа грамоты, преобразование в церковно-приходскую; с 1897 года помещается в собственном здании»* [2].

Очевидно, з 1897 року школа мала окреме приміщення. А на початку XX віку школа у Теліжинцях була церковно-приходською початковою, яка, ймовірно, підлягала земству й була на його утриманні. 1920 року дяківська, себто церковно-приходська, теліжинецька школа отримала назву початкової. Як згадували старожили, навчав дітей дяк Янківський. Він *«керував і церковним хором, був сліпим, мав спеціальну книжку для незрячих, у селі радіо мав лише він»* [3, с. 166].

1923 року в Теліжинцях діяли установи народної освіти: школа, лікнеп, хата-читальня. Вчителі: Кіндрат Іванович Базелюк і його дружина Антоніна Аврамівна. У 1930-их ясла були в дяковій хаті. Під час війни німці спершу виявили поблажливість до селян, молодшим дітям дозволили навчатися. «З настанням осені 1944 року в селі знову запрацювала школа. Точніше, її відкрили ще 1943 року. Директором і вчителем став «пан учитель», так він велів його величати. Жив у шкільній квартирі. Урок починався так. Всі учні, старші й малі, займали місця за партами. Один учень брав у «пана учителя» ручки, аркуші паперу і чорнильницю, роздавав. Пан учитель сідав за стіл, клав на стіл довгу палицю з металевою кулькою на кінці. З-за стола давав завдання. Старання учнів було «велике», адже серед них були парубки, які підштовхували малечу на порушення дисципліни. Всі писали палички, ця тема була майже щодня. Хто не так повернувся, одержував по голові декілька кульок. Мені довелося скуштувати немало тих кульок, від яких крутилася голова, а в очах блимали свічки. Одного разу після такої науки я прийшов додому з розбитою головою. Батьки більше мене не пустили до школи. В ту осінь від такої науки розбігся майже весь клас... Минули роки. Я працював секретарем селищної ради в Синяві. Якось до мене завітав високий чоловік, щось нагадував мені далеке. Я вже знав, що «пан учитель» – то зять Базилів з Русанівки, а родом з Заставців, Василь Іванович Щиголь» [4].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

У повоєнній школі вчилися різні за віком діти, яким війна перервала науку. Школярі не мали одягу і взуття, бракувало книг, зошитів. «Було, одна книжка на 20 – 30 дітей. Хто хотів навчатися, ходили читати один до одного. Чорнило було саморобним (переважно з бузини), писали на газеті, кукурудзяних листках, ділилися шматочком паперового мішка», – розповідала Ганна Василівна Крот, 1929 р. н.: «Пішла я до школи у 5 років. Тоді вчителька Галина Гурецька (чужа) працювала з 3-ім і 4-им класом. Моя баба Наталка була прибиральницею. Писали ми на кукурудзяному листі, пізніше – на жовтих паперових мішках. Торба полотняна, в ній цілушка хліба. І на все село була одна книжка. То я щодня йду до Гані Самійлової вчити уроки. У війну в Теліжинцях були молодші класи: з 1-ого по 4-ий. А хто хотів далі вчитись, ішов у Дашківці. Я після нашої початкової вчилася на Русанівці. Вчителями були Слюзалик і Женя Ісааківна, українську вчив нас Михайло Гурин. А після шостого класу ходила в Дашківці, бо дуже хотіла вчитися. В Русанівці уроки були вдома в учителів, кожен клас в окремій хаті, бо школа згоріла. Там директорував Осухов. Після 7 класу я пішла вчитись на швею, бо хто закінчив семирічку, міг вчитись у технікумі і в училищі, мати середню освіту і спеціальність [5, с. 170].

«За навчання у 8 класі треба було вже платити, то я не пішов. А пішов у 8 клас через рік, коли скасували плату, закінчив 1959 року» [6, с. 167].

«У 5-ий клас я ходила на Русанівку. Вчителями були Гурецькі, їхня донька – Галя. В школі вони й жили, так було тоді» [7, с. 170].

Сергій Денисович КАЧУРІВСЬКИЙ, 1929 р. н.: «У 30-их роках в одному класі було 28 учнів, вчилися у 2 зміни. Вчив Гурецький, уже старий був».

Микола БУРБЕЛЮК, 1935 р. н.: «Гурецький був директором школи в кінці 30-их. У нього була донька Тетяна. Потім директорами були Базелюк, Ольга Іванівна Баб'як. Ми, бригада, у 50-их роках до попівської хати добудували класи, щоб була 8-річна школа: Федь Тищук, я і Василь Дідоренко, а ще вчитель фізкультури і праці з Дашківців Співак».

Т. І. СКОТЕЛЯС (ПЛЕЙЗОР), Ст. Синява (1926–2013): «На Русанівці була 7-річка, яка згоріла. Вчителька Антоніна Абрамівна Базелюк, не теліжинецька, була і в школі, й разом у яслах. Її син теж працював у нашій школі. Її зять вів співи. У класі тоді було до

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

20 дітей. 1948 року заврайвно був Мітлаш. У Синяві й Пиляві були 10-річки, в Дашківцях – семирічна школа. Ясла тоді, як я ходила туди, були в дяковій хаті, там і школа пізніше була. У яслах давали якусь баланду. Я вчилася гарно, то в школу мене взяли ще до 7 років. Мама доглядала там дітей після війни. 1944 року, навесні, відкрилася початкова школа. Завідуючою було призначено Ольгу Іванівну, батькову двоюрідну сестру. Була ще одна вчителька: з Дашківців. Усіх учнів було погруповано у класи, всі одержали книжки, але навчальний рік завершувався».

Поліна Тимофіївна КУПЧИШИНА, 1927 р. н.: «Вчителі молодших класів – Кіндрат Іванович і Антоніна Абрамівна Базилюки. Я вже ходила на Русанівку у 3 клас, хоч у Теліжинцях було 4 класи, а потім 2, бо 1934 року стало чомусь мало дітей. В 1960-их уже зробили в нас 8-річну школу. Першим її директором був Денис Іванович Мельник. 1934 року ми ходили на Русанівку в школу».

І. Є. ПОДЗИГУН: «Коли я вчився, школа стояла там, де й тепер, лише не було цих добудов. Був окремих будинок із входом від дороги, який раніше належав попові. Територія школи була обнесена дерев'яною огорожею з частоколом. Біля школи красувався садок з різними сортами яблунь. Учитель П. Г. Гурецький жив у пришкільній квартирі з дружиною-німкенею. Гурецькі були гостинні, вгощали мене. Давали мені додому книжки. Я закінчував 4-ий клас, у школі випускний вечір з батьками. Врочиста частина, вручення свідоцтв про початкову освіту. Потім за столом. У класі лине музика: платівки на патефоні. Танці. Наш клас розділився на 2 частини: садибські подали документи до 5 класу в Уласово-Русанівську семирічну школу, сільські – в Іванковецьку 7-річну. Ми вже не мали часу на розваги, лише у вихідні. В кіно у клуб ходити забороняли. Навчання проходило під тиском. Ввечері вчителі відвідували учнів удома. Осінь 1951 року. У Пилявську середню школу майже ніхто з моїх не пішов, бо платне навчання. Пізніше директором у нас був Марко Захарович Вайнрот (єврей), ходив у військовому костюмі, дисципліну тримав на військовий лад, це не всім подобалося. Все йде – як під шаблон: дорога, школа, клас, парта, книжка, зошити і пустий шлунок [8].

Наприкінці 1950-их років за рахунок колгоспу добудували початкову школу і 1960-го року її відкрили як восьмирічну. Колишню попівську хату добудували зі східного боку, будували й

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

школярі. А в 1960-их із західного боку добудували спортзал. 1960 року у Теліжинецькій школі навчалося 145 учнів. Директорами 8-річки працювали Денис Іванович Мельник (жив у Теліжинцях), Марко Захарович Вайнрот (зі Ст. Синяви), Зінаїда Вікторівна Бойцова (з м. Кам'янець-Подільський), Галина Семенівна Чуйко (у заміжжі – Величко, із сусіднього села Миколаївка)...

Режим школи, як згадував Д. І. Мельник, був дуже відповідальним і контрольованим. Основними документами, якими треба було керуватись у роботі, крім статуту школи, програм і навчальних планів, були постанови й рішення партійних і радянських органів про школу, а найголовніше – тодішній ідеологічний курс держави. «Їх виконання мало бути бездоганим. У протилежному випадку документ не знімали з контролю роботи; заврайнно отримував адміністративне стягнення, а обласний відділ народної освіти продовжував термін виконання» (Д. І. Мельник). Проблемними питаннями в роботі райвно в той час були такі: перехід до загальнообов'язкової середньої освіти; підвищення якісного показника освіти вчителів; створення у школах фондів стабільних підручників (перехід на безоплатне користування); 100%-не охоплення учнів гарячим харчуванням; перехід шкіл на кабінетну систему навчання; проведення щорічних предметних олімпіад тощо. [9].

Пропис, каліграфія, чорнило, перо із зірочкою (у молодших класах), із гулькою (у старших)... Науково-технічний розвиток вимагав скоропису, тож на зміну чорнильницям і ручкам із пером прийшли кулькові ручки з пастою, а каліграфічного (красивого) письма вже не вимагали. Арифметику змінила математика. З часом на зміну традиційним прийшли й деякі інші предмети.

Кожен клас випускав свою стінну газету. Запам'ятались перегляди кіно- та діафільмів, які часто влаштовували для кількох класів разом у кабінеті фізики (затемненому, тихому, відокремленому від інших кімнат).

На перерві й після уроків діти грали нехитрі ігри: «цібала», «класи», «штандира» (з м'ячем), «Гусі, гусі...», у жмурки, у війну. У 1960-их роках дітей із великих родин школа забезпечувала одягом або взуттям, який вони вибирали у сільському магазині.

У кожній класній кімнаті була грубка, яку опалювали торфом, дровами, брикетом, вугіллям. У різні роки це робили

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

прибиральниці. Вони мали обов'язок напалити у класах до початку уроків, тож їм доводилося йти до школи ще вдосвіта. А смачні обіди готували Марія Роздорожна, 1918 р.н., Галина Лисюк (Ленська), Фросина Купчишина, Ганна Тищук (у 1970-их). На перервах діти тулилися до грубки. Крайні кімнати зачасту були холодними, там, бувало, діти навчались у верхньому одязі й рукавицях.

1960 – 70-і роки – час вирощування школярами вдома кролів. Їх здавали у школу, якій було доведено план м'ясозаготівлі. Виконували школярі і план збору лікарських рослин. Двічі на рік кожен учень середніх класів повинен був здати по 50 кг металолому і по 15 кг макулатури згідно плану, доведеного «зверху». Так прибиралися вулиці, двори й рови. Але нерідко піонери брали й те, що було потрібне в домашньому господарстві чи колгоспі. Крім завдань, які покладались на школу, її обов'язком було допомагати колгоспові. Особливо перевантаженим було навчання восени, позаяк на школу було доведено план збору картоплі, буряків, яблук. Усю осінь учні допомагали колгоспові, ще й працювали на «нормах» матерів-буряківниць.

Перед школою постійно квітували клумби, які було «закріплено» за кожним класом. Щовесни діти засівали їх, влітку пололи, доглядали під керівництвом класних керівників і вчительки біології Г. С. Чуйко.

Несміливих семиліток вводили у країну знань учителі молодших класів Ірина Єфремівна Качурівська, Надія Андріївна Сабадаш, Поліна Тимофіївна Купчишина, Ольга Іванівна Баб'як. Учителем рідної словесности багатьох поколінь була Лідія Марківна Мельник. Світ математики для дітей відкривали Ганна Семенівна (Шмулівна) Зутлер, Володимир Михайлович Курбанов. Із творами світової й російської літератури знайомили Зінаїда Вікторівна Бойцова, Тамара Миколаївна Зозуля. В історію народів світу й історію СРСР вводили Марко Захарович Вайнрот і Віктор Захарович Грицак. У цікавий світ географії водила Олена Василівна Малярчук. Мову і культуру німецького народу допомагала вивчати Ольга Яківна Наконечна, англійського – Розалія Леонідівна Сидоренко. Закони фізики вчив осягати Денис Іванович Мельник. У 1960-их знайомила дітей зі світом рослин Марія Савівна Качурівська. Фізичні здібності учнів розвивав Микола Миколайович Сопрук. Музики і співів навчали Анатолій

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Іванович Корпик та Анатолій Паладійович Брига. До ручної праці привчали Іван Євдокимович Подзигун, а також Кирило Григорович Кишун (1980–85 роки). Старшими піонервожатими були Людмила Антонівна Стручок, Тетяна Юхимівна Стасюк. Деякий час при школі був навіть рахівник («бухгалтер»). Ним працював Іван Пантелеймонович Постернак (1914–88).

Поступово зростав освітній рівень мешканців. Майже все молоде покоління мало загальну середню освіту. У селі працювало 18 фахівців із вищою і спеціальною освітою, а 67 наших односельців з вищою й середньою спеціальною освітою працювали у різних кутках України та країн СНД [10].

Проте т. зв. науково-технічний прогрес і розвиток медицини призвів до зменшення народжуваності. Тож уже з 1979 року різко скоротилася кількість учнів, 8-річна школа знову стала початковою. 1995 року тут навчалася 16 учнів, працювало 2 вчителі. А стіни школи ще пам'ятають до 200 дітей. Тепер тут порожнеча. Самітність – річ страшна і згубна. Її не лише для людини...

Зараз теліжинецькі діти навчаються у Старій Синяві, щороку їх менше десятка. Підвозити дітей до школи у Стару Синяву почали ще з 1975 року, тоді – лише старших учнів (9–10 клас). Їх у райцентр підвозив Василь Коб'ялко, водій райво, мешкав у Теліжинцях.

Кількість теліжинців (мешканців села) за останні роки значно зменшилася. До кінця ХХ віку школа була восьмирічною. До 2007 року – знову початкова. Зараз школа не діє, бо в селі всього 6 дітей шкільного віку, дошкільного – 3. Однак те світло знань, яке сільські діти отримали у школі, зробило з них добрих господарів, трударів ниви й ферми, учителів, військовиків, інженерів, лікарів, агрономів і працівників інших сфер.

Протягом майже 150-ох років існування (з 1863 р. до початку 2000-их)

Теліжинецька школа мала такі назви:

- 1863 рік – школа грамоти,
- 1884 р. – поч. ХХ віку – церковно-приходська («дяківська») початкова,
- 1920 р. – початкова,
- 1960 р. – восьмирічна,
- 1979 р. – початкова чотирирічна, школа-дитсадок,
- 1981 р. – початкова чотирирічна, НВК «Школа-сад»,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

2007 р. – діяльність школи призупинена через відсутність достатньої кількості дітей шкільного віку.

ДИРЕКТОРИ ТЕЛІЖИНЕЦЬКОЇ ШКОЛИ:

АНДРІЙЧУК Петро Максимович – 1970-і роки. Із смт Стара Синява.

БАБ'ЯК (дівоче – ДІДОРЕНКО) Ольга Іванівна (1916 – ?) – директор поч. школи, 1940 – 60-і роки. Вчитель мол. класів. Із с. Теліжинці.

БАЗЕЛЮК Кіндрат Іванович – 1920-і роки. Із села Іванківці.

БОЙЦОВА Зінаїда Вікторівна – поч. 1970-их. Вч. рос. мови і літератури. З міста Кам'янець-Подільський.

БАЙНРОТ Марко Захарович, 1960 – 70-і роки. Вчитель історії. Ст. Синява.

ГОЛУБ Ганна Омелянівна – директор поч. школи, 1950-і роки.

ГРИЦАК Віктор Захарович – 1970-і роки. Вч. історії та географії. Із села Пилява.

ГУРЕЦЬКИЙ П. Г., не теліжинецький. Кінець 1930-их років.

ДРОЗДОВСЬКА (ЛИТВИНЮК) Світлана Миколаївна, 1968 р. н., – дир. поч. школи, 1990-93-ій рік. Вчитель поч. класів. Із смт Стара Синява.

КАЧУРІВСЬКА (БАЦЬ) Ірина Єфремівна (1923-1995) – завідувач поч. школи. Вч. молодших класів. Із села Теліжинці.

КОЛОСОВСЬКА (дів. – ГРИНЬ) Світлана Миколаївна, вч. укр. мови і літератури, завідувачка початкової школи (1993-2002).

КУПЧИШИНА (дів. – ДІДУК) Поліна Тимофіївна, 1927 р. н., зав. поч. школи (вч. молодших класів), 1960-80-і роки.

МЕЛЬНИК Денис Іванович (1931-2008) – перший директор 8-річної школи (з 1960 року). Вч. фізики у 1960-і роки. Родом із с. Миколаївка.

ПЕТРУШЕНКО Іван Максимович, учитель рос. мови і літератури у 1972 році. Із села Паньківці Старосинявського р-ну.

РОЗДОРЖНА (СТАСЮК) Лідія Іванівна (1948-1998) – вч. молодших класів у 1970-их роках, директор поч. школи у 1980-их роках.

ЧУЙКО (ВЕЛИЧКО) Галина Семенівна, 1948 р. н., 1972-80 роки. Учитель біології та хімії. Із с. Ївки Старосинявського р-ну.

ЩИГОЛЬ Василь Іванович, директор і вчитель («пан учитель») у 1943 р., за німців. Із с. Заставці.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

ЩУЦЬКИЙ Петро Володимирович – вч. історії, 1980–81 роки.
Ст. Синява.

ЯНКІВСЬКИЙ Іван, дяк церкви, вчитель поч. школи, 1920-і роки.

ЯНЧИШИНА Наталя Володимирівна, 1978 р. н., вч. мол. класів, – дир. поч. школи у 1990-і роки до 2007 року. Із с. Ул.-Русанівка; остання (на цей час) учителька і директорка Теліжинецької школи.

ВОНИ НАВЧАЛИ ТЕЛІЖИНЕЦЬКИХ ДІТЕЙ

Теліжинецьких дітей навчали і наші односельці, й вихідці з інших країв. Імена деяких призабулися, не про всіх інформація точна. Час стирає в пам'яті прізвища, проте не образи. У цьому списку – імена вчителів, які працювали в Теліжинцях. Мета – відновити і зберегти їхні імена, а надалі – доповнити список. Як вічний борг кожного перед світлим образом Учителя.

БАЗЕЛЮК Антоніна Абрамівна, вчителька мол. класів Теліжинецької початкової школи у 1920-і – 1930-і роки. Із с. Іванківці.

БАЗЕЛЮК Кіндрат Іванович, поч. класи, 1920–1930-і роки. Із с. Іванківці.

БРИЛА Анатолій Паладійович – вч. музики та співів Теліжинецької 8-річної у 1973–1974 роки. Із смт Ст. Синява. Зі Ст. Синяви.

БУЛАЄНКО (ГРИНЧУК) Ольга Іванівна, вчит. фізвиховання у 1970-і роки, смт Стара Синява. З Київщини, де мешкає тепер.

ВЕНГЕР (у заміжжі – МЕЛЬНИК) Галина Якимівна – вч. рос. мови і л-ри 8-річної у 1960-і роки. Із с. Паньківці. Живе у с. Олексіївка.

ВЕНГЕР (Винничук) Катерина Іванівна, 1947 р. н., ст. піонервожата у 1966–1967 роки. З с. Паньківці. Мешкає в с. Паньківці (донедавна Старосинявського р-ну).

ВІЛЬЧИНСЬКА (РОЗДОРОЖНА) Марія Олександрівна, вч. математики і фізики Теліжинецької 8-річної школи, кінець 1977–80-і роки. Із с. Пирогівці Хмельницького р-ну.

ГОЛУБ Ганна Омелянівна, вчителька поч. класів у 1956–58 роках.

ГРИЦАК (дів. – ПОЛЩУК) Ніна Василівна – вч. рос. мови і літератури у 1970-і роки. Із с. Пилява. Мешкає в Пиляві (донедавна Старосинявського р-ну).

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

ГУРЕЦЬКА Галина, вчителька молодших класів у 1930-і роки. Не тутешня.

ГРИНЧУК (ГУРИНА) Людмила Сергіївна, 1951 р. н., вч. поч. класів та історії у 1970-і роки. Мешкає у Старій Синяві.

ДАЦЕНКО Ніна Трохимівна – вчителька російської мови і літератури у 1960-і роки, із с. Олексіївка.

ДЕМИХІНА (ПАЦЮК) Галина Михайлівна із с. Уласово-Русанівка, вч. поч. класів у 1995–98 роках.

ДІДОРЕНКО Поліна Федорівна, 1935 р. н., – вчителька фізкультури у 1970 роках.

ДІДУК (Костик) Лідія Кирилівна, 1949 р. н., вчителька англ. мови у 1973–75 роках.

ЗОЗУЛЯ (дів. – ПОДЗІГУН) Тамара Миколаївна – вчителька укр. та рос. мови і літератури у 1972–74 роках. Родом із с. Олексіївка. Живе у Старій Синяві.

ЗУТЛЕР Ганна Шмулівна (Семенівна), 1950 р. н. У 1970-і роки – вч. математики 8-річної школи. Мешкає у м. Жмеринка (Вінниччина).

ІВАХНЕНКО Валентина Іванівна – вчителька англ. мови і літератури у 1970-і роки.

КИРИЛЮК (КАМІНСЬКА) Раїса Миколаївна, 1948 р. н., із с. Травневе, вч. поч. класів 8-річної школи у 1970-і роки.

КИРИЛЮК Людмила Іларіонівна, 1994–95, вч. поч. кл., із с. Уласово-Русанівка.

КИЦУН (КАЧУРІВСЬКА) Любов Федорівна, із с. Уласово-Русанівка, вч. поч. класів Теліжинецької 8-річної у 1950-і роки.

КИШКО (МАЗУР) Галина Юхимівна, вч. математики у 1978–80 роках. Із с. Уласово-Русанівка.

КИШКО Любов Іванівна, зі Старої Синяви, у 1967 р. – вчителька нім. мови.

КОРПИК Анатолій Іванович, вч. фізкультури і співів, 1973–74 роки. Із Кам'янецьчини.

КОРШУК Іван Миколайович, вч. фізвиховання, музики і співів у 1977–78 роках. Нині мешкає в с. Теліжинці.

КОСТОМАХА (ТУРКОТ) Зінаїда Макарівна, 1946 р. н., із с. Пилявка. Старша піонервожата 8-річної школи у 1963–1964 роках. Зі Ст. Синяви.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

КРАВЧУК (ГАВРИЛЮК) Ганна Павлівна, 1945 р. н., вч. нім. мови та географії у 1968–1969 роках. Із с. Щербані (донедавна Старосинявського р-ну).

КУНЦОВА (ЛЕОНТЬЄВА) Ганна Федорівна, із с. Дашківці. Вч. молодших класів у 1950-і роки.

КУПЧИШИНА Ніла Андріївна, вчителька нім. мови, із с. Ул.-Русанівка, 1960-і роки.

КУПЧИШИНА (дів. – Крот) Олена Миколаївна, вихователька групи продовженого дня, 1990 рік.

КУРБАНОВ Володимир Михайлович (1941–2007), вч. математики і фізичної культури у 1970-і роки. Зі Старої Синяви.

ЛОНСЬКИЙ Анатолій Дмитрович (1959–2000), ст. піонервожатий у 1978–79 роках.

МАЗУР Галина Юхимівна, вчителька матем. Теліжинецької 8-річної у 1970-і роки. Із с. Уласово-Русанівка (до 2019 року – Старосинявський р-н).

МАЛЯРЧУК Олена Василівна, вчителька історії та географії у 1970-і роки. З с. Миколаївка. Мешкає у Ст. Синяві.

МАРУСИНА Людмила Прохорівна, 1939 р. н., вчителька фізкультури, із с. Бабіне (Старосинявщина).

МЕЛЬНИК (дів. – САБАДАШ) Надія Андріївна, вчит. поч. класів у 1960-их роках. Із Полтавщини. Мешкає в селищі Ст. Синява.

МИКОЛАЄЦЬ (МАТЮШКО) Марія Порфирівна, 1938 р. н., вч. історії та географії у 1963–64 роках, із с. Заставці. Мешкає у Ст. Синяві.

МУРАВИЦЬКА Марія Іванівна (1946 р. н.), вч. хімії, співів; за заміною – української мови і літератури (у 1965–66 навч. році).

НАКОНЕЧНА (КУНИЦЬКА) Ольга Яківна, вч. математики у 1960-і роки. Із с. Заставці. Мешкає в м. Старокостянтинів.

Марія Степанівна, вчителька поч. класів у 1967 році.

Катерина Іванівна (СКРИПНИК?), завуч, учитель хімії та біології у 1979 р., із с. Лисанівці (до 2019 року – Старосинявський р-н).

ОСИКО Валентина Іванівна, вч. рос. мови і літератури у 1970-і роки.

ПЕТРУК (д. – Осадчук) Ніна Устимівна (1945–2011), вч. математики і креслення. Родом із с. Гончариха (до 2019 р. – Старосинявський р-н). Мешкала на Київщині.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

ПІДЛІСНА Марія Сидорівна, із с. Дашківці, вч. поч. класів, 1950-і роки.

РУДЕНКО (МАКСИМОВИЧ) Надія Карпівна, вч. географії та історії наприкінці 1960-их років. Із Житомирщини. 1945 р. н.

СЕРДУНИЧ Любов Андріївна, вчителька української мови та літератури Старосинявського НВК у 1985–2002 роки, родом із с. Теліжинці.

СИДОРЕНКО Розалія Леонідівна – вчит. англ. мови у 1970-і роки. Із с. Миколаївка. Мешкає на Вінниччині.

СИДОРИШИНА (МАСЛЕКІВСЬКА) Раїса Іванівна (1949–2014), вчит. поч. класів у 1968–69 роках. Із села Іллятка, жила в селі Пилявка.

СКРИПНИК Катерина Іванівна, вожата, з хутора Дашковецький, 1979 рік.

СОПРУК Микола Миколайович, уч. фізвиховання і співів, 1970-і роки. Із с. Мисюрівка. Мешкає у с. Бабіне (донедавна Старосинявського р-ну).

СПВАК Анатолій, учитель ручної праці (1930-их років народж.). Із с. Дашківці.

СТАДНІЙЧУК (БЕРЕЗЮК) Ліза Миколаївна, 1953, вчителька англ. мови у 1970-і роки. Із с. Пасічна (до 2017 року – Старосинявського р-ну). Живе на Одещині.

СТАСЮК Тетяна Юхимівна, ст. піонервожата в кінці 1960-их років. Із с. Заставці (Старосинявщина).

СТОРОЖУК Людмила Гармонівна – вч. біології у 1960-і роки, із с. Бабіне (Старосинявщина).

СТОРОЖУК (дів. – **КРАСИЦЬКА**) Надія Дмитрівна, вихователька у 1978–79 роках. Із Черкащини. Нині мешкає у Теліжинцях.

СТРУЧОК Людмила Антонівна, 1948 р. н., ст. піонервожата наприкінці 1960 – на поч. 1970-их років, із села Ївки (Старосинявщина). Мешкає у м. Хмельницький.

Богдана Федорівна, вчителька математики у 1970-і роки. Родом із Тернопільщини.

ФІЛОНЕНКО Григорій Михайлович, учитель історії та географії у 1960-і роки, родом із Деражнянщини.

ШУЛЬГА (КИРИЛЮК) Тамара Іванівна (1950 р. н.), вихователька групи продовженого дня, 1968–1969 навч. рік.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

ЮХНИЧ Ольга Юхимівна, вч. математики у 1970-і роки, із с. Голосків (Летичівщина).

ЯНКІВСЬКИЙ Іван, дяк церкви, вчитель початкової школи, 1920-і роки.

Список складено за спогадами авторки, вчителів та колишніх учнів. (Можливі уточнення та доповнення).

Коли батьки по-рабському трудилися на безкінечній колгоспній роботі, діти, крім навчання, виконували ще й домашню роботу, а 5 - 6-річні пасли табун гусей або корову, смажачись на сонці, з «тормозком» на цілий день: пляшка молока і скибка хліба або яйце.

У 1950-их роках ішла боротьба з довгоноси́ком. У травні - червні всі школярі полювали на жучка, який міг знищити посіви цукрового буряка за якихось 3 тижні. Кругом поля робили рівчачки, ставили коритця і в них лили омеляс (ним закрошлювалися й діти: солодкий). Потім гасом заливали шкідників і палили. Аж при застосуванні дусту довгоносика вдалося вивести з піль. Старші діти допомагали матерям у ланці полоти гектар буряків («норму»), а вдома обробляли город і доглядали молодших, ходили за хоптою для худоби, варили, прали, сушили сіно, топили сніг для прання й худоби... А ще треба було носити воду від криниці, скласти дрова, теревити кукурудзу, дерти пір'я, винести гній, полити городину, насікти хопти, порати худобу, пасти корову, гусей... І так - щодня.

Гордість Теліжинців та освітян Старосинявщини - Д. І. Мельник. Народився 1930 року в сусідньому селі Миколаївка (Старосинявщина). 1954 року закінчив фізико-математичний факультет педінституту. З 1954 по 1958 рік працював учителем фізики Пилявської середньої школи Старосинявського району. З 1958 року по 1960-ий - інспектор шкіл Старосинявського районного відділу народної освіти (райвно, райво). Направлений у Теліжинці, де був учителем фізики, тривалий час працював директором - із часу її переходу у восьмирічну: з 1960-го по 1967 рік. Отримати п'ятірку (тоді - найвищу оцінку) з фізики було не легко, а вже якщо отримав - утіхи було надовго, а ще - бажання подовше утримати її як особливо заслужену відзнаку від самого директора, пізніше - завідувача райво! Такими були не лише мої відчуття. Не одному учневі у пам'ятку його уроки фізики й добрі настанови. Згодом був інспектором відділу освіти, а з 1967 по 1996 рік

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

очолював Старосинявський районний відділ освіти, найдовше в Україні з-поміж завідувачів райвно (райво): 29 років. А 46 років присвятив педагогічній діяльності. Мав великий вплив не тільки на розвиток освітньої галузі на Старосинявщині, а й на розвиток району загалом. 2007 року, у рік смерти односельця, одного з директорів, згодом – завідувача райвно Д. І. Мельника, з ініціативи Старосинявської районної держадміністрації та райво запроваджено щорічну педагогічну районну премію ім. Д. І. Мельника в галузі освіти з метою підняття соціального статусу сільського педагога, відзначення кращих учителів району та вшанування пам'яті відомого педагога Старосинявщини Дениса Івановича Мельника.

Уже багато років недолуга вища влада, щоб зекономити кошти, об'явила школу тягарем для держави, зважає лише на кількість учнів, а не на якість викладання. Бо так легше і простіше: закрити школу. Нам нав'язують стереотипи, що сільська школа нічого не навчає, і якщо ти із села, то ти приречений, бо нормальної освіти не здобудеш ніколи. Але ці стереотипи не правдиві! Дилема «Закривати не можна залишити» залишається злободенною не лише на Старосинявщині, а й у всій Україні. Проте треба пам'ятати народне застереження: «Нема школи – нема й села». Схоже, нема й справжніх державників у країні, які дбали б про збереження села, котре (саме воно, село!) дало розвиток українській нації та її культурі.

Список використаних джерел та літератури:

1. За книгою «Семчишин М., Тисяча років української культури. К., 1993», сайт «Історія української культури: <http://k-ua.in.ua/%D0%BF%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE-%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BF%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%83/>
2. Юхим Січинський, «Приходи и церкви Подольской епархии», 1901 рік.
3. Бучко Л. П. // Сердуніч Любов, Столиця твого родоводу. Історія села Теліжинці Старосинявського району Хмельницької області. (Історично-краєзнавче видання). – Хмельницький, 2015. – 308 с.: іл.
4. Подзигун І. Є., із записника, 2003 р.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

5. Крот Г. В. // Столиця твого родоводу. Там само.
6. Купчишин В. М. // Столиця твого родоводу.
7. Крот Л. К. // Столиця твого родоводу. Там само.
8. Подзигун І. Є. // Столиця твого родоводу. Там само.
9. Купчишин М. Ф. Рід наш – цвіт наш... – К.: Лотос. – 2008.
10. Подзигун Н. П. // Колос, 22 травня 1996 р.

УДК 930.25(477.43)

*Андрій Хоптяр,
Юрій Хоптяр,
м. Кам'янець-Подільський*

КРАЄЗНАВЧА РОБОТА У ШКОЛАХ М. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ТА РАЙОНУ У 1960-Х РОКАХ (З ДОСВІДУ РОБОТИ А. С. ХОПТЯРА)

Стаття знайомить читачів з краєзнавчою роботою щодо організації шкільних краєзнавчих музеїв А. С. Хоптяром при середніх школах с. Гуменці та м. Кам'янець-Подільського в початковий період своєї трудової діяльності в 1960-х рр. Культурна спадщина народу зосереджена здебільшого у закладах, які поетично називають храмами культури й мистецтва, оселями муз – доньок античної богині пам'яті Мнемосіні. Це музеї – скарбниці народної пам'яті, носії культурних надбань народу, осередки, в яких найвиразніше представлена його ментальна самобутність. Український народ може пишатися тим багатющим надбанням, яке подвижницькою працею, а нерідко й самопожертвою тисяч відомих і менш відомих музейних працівників, вчителів-ентузіастів нашої країни вдалося зберегти від плюндрування, розкрадання й забуття для прийдешніх поколінь, для світової культурної спільноти. За показником музейної збереженості етнокультурної спадщини український народ посідає гідне місце у когорті цивілізованих націй світу.

Різновидом краєзнавчої роботи виступає організація шкільних краєзнавчих музеїв, які акумуляували цікаві артефакти, знахідки з історії краю. Важливим елементом навчально-виховної роботи виступало використання на різноманітних уроках експозицій шкільних краєзнавчих музеїв, що давало можливість більш глибокого засвоєння програмового матеріалу, прививало у молоді любов до рідного краю,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

формувало патріотичні почуття. Характерною особливістю такої краєзнавчої діяльності було ще й те, що учні під керівництвом учителя брали участь у створенні місцевих шкільних музеїв власноруч долучалися до збору артефактів, як археологічних – в процесі польових розвідок, так і етнографічних – шляхом збору експонатів у родинах.

Ключові слова: *артефакти, вихованці, екскурсія, експозиція, експонати, знахідки, краєзнавство, краєзнавча робота, нумізматична колекція, стенди, учні, шкільний краєзнавчий музей.*

Важливе місце у справі музеєзнавства займає організація місцевих шкільних краєзнавчих музеїв вчителями-ентузіастами. Саме такий історико-краєзнавчий музей з'явився у 1963 р. у середній школі с. Гуменці Хмельницької області [6, с. 359]. У цій місцині унікальними є природні умови, а Подільські гори (Голтри, Товтри, Медобори), з незвичайним рослинним та пташиним світом, копалинами, що створюють своєрідний мікроклімат та екологію і входять до Подільського національного парку. Річка Мукша та її притоки багаті на колоритну флору і фауну. Родючі, перелогі чорноземи, розкішні сади, багатющий рослинний та тваринний світ, мінеральні ресурси, помірний клімат вигідно виділяють прилеглу місцину до Гуменець. Такі природні умови безперечно впливають і на формування сприятливого духовного, соціокультурного середовища – побут, життєвий устрій та культуру місцевого населення. Село Гуменці – це своєрідний в етнокультурному плані регіон, який увібрав духовно-культурні надбання не тільки власного українського народу, але й інших етносів.

Перша літописна згадка про с. Гуменці в історичних джерелах належить до 1493 р. В с. Гуменцях виявлено кілька поселень трипільської культури, а поблизу села, на Кармелюковій горі – велике городище, яке існувало в скіфські (VII-IV ст. до н. е.) та давньоруські (XI-XIII ст.) часи [6, с. 359].

Саме ці старожитності досліджував на початку 1960-х рр. Анатолій Сергійович Хоптяр (1932-2003), на той час вчитель історії середньої школи с. Гуменці [10, с. 516]. Народився Анатолій Сергійович 13 вересня 1932 р. у смт. Деражня Хмельницької області. Саме на мальовничому Поділлі проходило дитинство, що, правда, було обпалене голодомором та війною. Батько Хоптяр Сергій Федорович – усе своє життя працював у державних організаціях,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

пов'язаних з будівництвом, поштою, лісовим господарством. Мати Хоптяр Євгенія Дмитрівна – присвятила себе дітям, прививаючи любов до праці, високу мораль, виховувала їх чесними, працьовитими і порядними людьми [17, с. 40-58]. У розпал голодомору 1933 р. сім'я Хоптярів переїздить у рідне містечко Ярмолинці, що і врятувало їх від голоду. З раннього дитинства Анатолій проявив неабиякий інтерес до знань, швидко навчився читати і у 1938 р., коли йому виповнилося шість років, пішов до Ярмолинецької середньої школи, проте закінчити її не вдалося – навчання перервала війна. На той час в сім'ї було четверо дітей: Анатолій і три сестри (Валентина, Марія та Олена). Потягнулися довгі воєнні роки, що наповнювали батьківські серця тривогою та переживаннями не тільки за сім'ю, але й за долю держави. Весна 1944 р. принесла мешканцям Ярмолинець визволення і щойно канонада відкотилася на захід, Анатолій Хоптяр продовжив навчання у школі. Оскільки школа була зруйнована, тому учні все приносили з дому: столи, стільці та все інше необхідне. Важко давалася шкільна наука на той час, так як за відсутністю зошитів писали на газетному папері та саморобних зошитах, виготовлених з паперових мішків [17, с. 58-60].

Після закінчення школи на «добре» та «відмінно» у 1951 р. Анатолій Хоптяр вступив до Кам'янець-Подільського педагогічного училища. У педучилищі Анатолій Сергійович зустрів свою наречену Світлану Іванівну Зарицьку, з якою пізніше одружився. Сумлінна праця по здобуванню знань дозволила з відзнакою у 1955 р. закінчити педучилище і того ж року вступити на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. Наполегливість, постійний творчий пошук молодого студента, його старанність в опануванні програмовим матеріалом викликали повагу в однокурсників, не раз відзначалися в публікаціях інституцької багатотиражної газети [12]. Крім того, Анатолій Хоптяр був активним учасником громадського життя факультету та інституту: обирався членом профбюро групи, секретарем комсомольського бюро факультету, виступав в хорі педінституту. Водночас виявляв інтерес до наукової роботи [2, с. 56].

Завершивши навчання у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті у 1960 р. випускник історико-філологічного факультету А. С. Хоптяр, разом із молодого

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

дружиною Світланою Іванівною, приїхали, за державним направленням, на педагогічну роботу до с. Гуменець в середню школу. Молодий учитель одразу включився в педагогічну діяльність, самовіддано із великим захопленням. Крім основної роботи, виконував ряд громадських обов'язків: працював головою місцевому профорганізації школи, редактором багатотиражної газети колгоспу «Котовець», брав участь у роботі місцевого осередку Товариства охорони пам'яників історії та культури [9, с. 146].

Саме тут, у Гуменецькій середній школі, поруч із проведенням уроків та громадською роботою Анатолій Сергійович захопився вивченням краєзнавства [4]. Дослідження минулого краю приховувало в собі великі можливості по мобілізації інтересу школярів до історичної науки. В зв'язку з цим у школі учителем історії утворився історичний гурток, організовувалися екскурсії, походи, археологічні розвідки. Оскільки місцина с. Гуменець багата на старожитності, тому уроки історії частенько проходили на полях, у вигляді археологічних розвідок [13, с. 25]. Особливо таке дійство відбувалося восени і напровесні, в період коли поля "очікували" нових посівів і добре "читалися" юними археологами на чолі з вчителем.

Під час археологічних розвідок учні знаходили чимало артефактів поселень трипільської культури: фрагменти глиняних жіночих фігурок, фібули, прясла, наконечники стріл, списів та інше. Всі знахідки учні на історичному гуртку реєстрували, описували, картографували під керівництвом учителя. Згодом кількість знахідок уже не могла поміститися у шафах кабінету історії, тому А. С. Хоптяр організував у 1963 р. шкільний краєзнавчий музей, для чого в приміщенні школи виділили окрему кімнату [15, с. 21]. Стенди музею нараховували до тисячі експонатів, тому природно привертати до себе увагу не тільки місцевих школярів, але й екскурсантів з району.

Про молодого вчителя-ентузіаста історії та археології заговорили, як у Кам'янець-Подільському районному відділі освіти, так і в педінституті, де на той час уже працював молодий кандидат історичних наук І. С. Винокур (1930-2006). У березні 1963 р. на запрошення ректора Кам'янець-Подільського державного педінституту І. С. Зеленюка та завідувача кафедри історії Л. А. Коваленка, І. С. Винокур переїхав з м. Чернівці до

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

м. Кам'янця-Подільського і місту над Смотричем віддав 42 роки життя [5, с. 7-8]. Дізнавшись про гуменецькі старожитності молодий вчений одразу зацікавився ними і при першій можливості прибув до с. Гуменець. Зокрема І. С. Винокура зацікавила знайдена учнями піч, в якій у давнину виплавляли залізо. А. С. Хоптяр і інші вчителі гостинно зустрічали І. С. Винокура. Після короткого знайомства, об'єднані спільним інтересом до археології молоді дослідники пішли у поля, що на північно-східних околицях с. Гуменці [10, с. 517].

Завершивши археологічну розвідку, І. С. Винокур завітав до шкільного музею, чим залишився дуже задоволений. А відкривали експозицію експонати, що знайомили відвідувачів із побутом та культурою давніх людей від епохи палеоліту до давньоруського часу. Тут були представлені знахідки, вироблені з кістки та каменю, кам'яні сокири, нуклеуси, кістяний гарпун, кремінний серп та багато інших цінних артефактів, що могли бути гордістю будь-якого музею.

Далі експонати стендів переміщували екскурсантів у часи мідного віку (середина VI-III тис. до н.е.). Макет кімнати відтворював інтер'єр трипільської хатини. Тут можна було побачити переважно фрагменти керамічного посуду, жіночі скульптурки, біноклевидні посудини, господарський реманент, виявлені на трипільських поселеннях.

На подальших стендах демонструвалися три археологічних періоди: епоха бронзи – ранній залізний вік – ранні слов'яни. На стелажах доби бронзи можна було побачити вироби та зброю виготовлені способом лиття. Серед іншого майстерно виготовлені крем'яні знаряддя праці та зброї.

Епоха ранніх слов'ян (II-V ст.) була представлена в експозиції археологічним матеріалом черняхівських племен, а саме господарський та ритуальний керамічний посуд, кістяні гребінці оздоблені орнаментом, пізньо-римські залізні та бронзові речі. Учні знайшли малого формату оригінальний образок-розп'яття з бронзи, зуб (амулет) з «намиста» вождя якогось племені і ряд інших пам'яток древніх культур. В музеї демонструвалася багата нумізматична колекція. Чимало часу було затрачено юними слідопитами на збір понад 600 різноманітних монет різних держав, серед яких виявилися рідкісні римські монети. А. С. Хоптяр коментуючи процес пошуку артефактів вказував: «Дуже добре, що

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

гуртківці вже відчували радість, насолоду наполегливого пошуку і раптові знахідки. А результат їх роботи – це вдячний ілюстративний матеріал до вивчення історії» [3, с. 153].

Завершували експозицію музею експонати давньоруського часу. Серед речового інвентарю можна було побачити ремісничі вироби, знаряддя праці, бронзові ювелірні вироби, зброю.

В оформленні матеріалів музею А. С. Хоптяру допомагали на той час молоді викладачі педінституту: колишній однокурсник А. Ф. Суровий (1938-2017) [11, с. 22] та І. П. Юришинець (1935-2010), який написав портрет мешканця с. Гуменець матроса С. М. Гелеватого з намисом «Герою Чемульпо» [3, с. 153]. Пізніше А. Ф. Суровий, пригадуючи минуле, у дружньому привітанні з нагоди 50-річчя А. С. Хоптяра присвятив йому такі строфи:

«...За те що він (А. С.) у гуменецькій школі

Зробив музей, що "ахали" дядьки,

Що з учнями після уроків в полі,

Шукав якісь там древні черепки...»

Музей часто відвідували місцеві жителі. Тут члени шкільного історико-краєзнавчого гуртка, кількість яких досягла 60 осіб [3, с. 153], проводили зустрічі з відомими людьми. Крім того, вони листувалися з іншими музеями, зібрали матеріали і написали історичні нариси з історії с. Гуменець, Кам'янець-Подільського заводу твердосплавних інструментів, міської друкарні та інших.

Краєзнавчі, археологічні зв'язки завдяки учителю історії розширювалися. Під час чергового засідання історичного гуртка вихованці вирішили звернутися до археологічного відділу Ермітажу у м. Ленінграді з проханням дати наукове пояснення окремим знахідкам, які туди і надіслали. У червні 1964 р. надійшла аргументована відповідь, а також запрошення на екскурсію до відділу археології Ермітажу, куди відбула група школярів, очолювана Анатолієм Сергійовичем. Отриманим враженням школярів від побаченого не було меж.

Ім'я А. С. Хоптяра стали називати серед кращих вчителів які добре поставили краєзнавчу роботу та створили при школах зразкові музеї [1, с. 33]. Матеріали про роботу юних гуменецьких слідопитів під керівництвом їх наставника публікувалися в місцевій та республіканській пресі [10, с.513-525].

У квітні 1966 р. А. С. Хоптяра запросили на роботу у середню школу № 8 м. Кам'янця-Подільського. І тут талановитий педагог

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

організував краєзнавчу роботу з вихованцями, проводив походи по рідному краю самостійно розробленими маршрутами. За короткий час у школі утворився музей, експозиція якого поділялася на розділи: «Історія гімназії», «Стара фортеця», «Вони боролися за Батьківщину».

На помітні успіхи учителя звернули увагу у Кам'янець-Подільському педагогічному інституті, куди у вересні 1967 р. запросили працювати асистентом на кафедру педагогіки та психології. Понад 36 років життя віддав Анатолій Сергійович рідному інституту. Він читав лекції, проводив семінарські заняття з педагогіки, історії педагогіки, основ педагогічної майстерності, які відзначалися глибиною і доступністю викладу теоретичного матеріалу, тісним зв'язком з практикою роботи в школі. Крім того, керував педпрактикою, часто виступав перед учителями на різних курсах і семінарах. Водночас А. С. Хоптяр включився в науково-дослідну роботу кафедри. Його наукові інтереси зосередилися на проблемах історико-краєзнавчої роботи в школах, оскільки мав власний досвід і спробував його узагальнити у тезах I-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції [13, с. 30] та в публікації у всесоюзному журналі «Історія СРСР» [15, с. 21].

Наукові інтереси А. С. Хоптяра трансформувалися в обрання теми кандидатської дисертації на тему: «Шкільне краєзнавство як засіб розвитку пізнавальних здібностей підлітків» [16, с. 3-24]. У 1972-1973 рр. Анатолій Сергійович перебував у річній аспірантурі в Москві при науково-дослідному інституті загальних проблем виховання Академії педагогічних наук СРСР. В досить стислі терміни він завершив підготовку дисертації і успішно захистив її 12 квітня 1973 р., здобувши вчену ступінь кандидата педагогічних наук [7, с. 346]. В дисертації обґрунтовано доведено, що керівництво розвитком пізнавальних здібностей вимагало зв'язку окремих навчальних предметів із спеціальними видами діяльності. При цьому важливо орієнтувати учнів на такі види діяльності, які за своїм змістом забезпечують виявлення і розвиток пізнавальних здібностей. У викладанні історії одним із ефективних видів такої діяльності є краєзнавча робота. Змістовна краєзнавча діяльність забезпечує активізацію інтелектуальних та емоційних, мотиваційних і вольових якостей особистості, а також всіх процесів і властивостей – від сприймання до абстрагування і логічних узагальнень. Наукова новизна дослідження А. С. Хоптяра полягала

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

в тому, що досліджувалося питання розвитку пізнавальних здібностей саме краєзнавчій діяльності [2, с. 46]. В роботі розкрито також психолого-педагогічні основи формування пізнавальних здібностей підлітків, вказані шляхи і методи формування пізнавальних інтересів і здібностей на уроках і в позакласній роботі з історії, до того ж даються рекомендації щодо розгортання подальшого удосконалення цієї діяльності в школах [8, с. 226]. Далі була багатолітня аж до 2003 р. робота у вищій школі на керівних посадах.

За успіхи на педагогічній ниві та активну участь у громадському житті А. С. Хоптяр відзначався знаком Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР «За відмінні успіхи в роботі» (1981), Почесним знаком «Відмінник освіти України» (1998), почесними грамотами Міністерства освіти України, обласних і міських органів влади, ректорату.

Таким чином, А. С. Хоптяр зумів стати справжнім учителем, педагогом, науковцем досяг такого рівня майстерності, про який він писав ще у 1974 р.: «Слово "учитель" стало для нас одним із найшанованіших імен людських, означенням найблагороднішого виду людської діяльності... Складна і багатогранна діяльність педагога. Це йому народ довірив найдорожчий свій скарб, своє майбутнє – підростаюче покоління. Це вчителю доручено виховання нової людини, людини високих ідеалів і високих моральних принципів. А щоб виправдати це почесне довір'я, вчитель повинен бути у всьому взірцем» [12].

Отже організація шкільних музеїв, краєзнавча робота, робота у вищій школі стала можливою завдяки самовідданій праці А. С. Хоптяра, якого будуть завжди пам'ятати сотні його вихованців, а також колеги, рідні та близькі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – 416 с.
2. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія, Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
3. Гораш Г. О. Яскравий вогник слідопитів // Український історичний журнал. – 1964. – № 2. – С. 153.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

4. Щур О. Т. Шляхами минулого // Радянське Поділля. – 1966. – 25 червня.
5. Іон Винокур: подвижництво в освіті і науці: науково-документальне та бібліографічне видання. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – С. 7-8.
6. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – С. 706.
7. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка у добу незалежності України. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. – 768 с.
8. Завальнюк О. М. Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (1918-2010 р.): Історичний нарис. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 380 с.
9. Кам'янець-Подільський державний університет. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – 408 с.
10. Кам'янець-Подільський державний університет в особах. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. – Т. 1. – 796 с.
11. Півстоліття на ниві освіти і науки України (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя науково-педагогічної діяльності А. Ф. Сурового): бібліографічний показник. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – 76 с.
12. Радянський студент. – 1958. – 4 липня.
13. Хоптяр А. С. Археологічна розвідка в с. Гуменці // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 25-32.
14. Хоптяр А. С. Вчіть дітей дивуватися // Хлібороб України. – 1973. – № 11. – С. 35-42.
15. Хоптяр А. С. Школьный краеведческий кружок. Из опыта сельского учителя // История СССР. – 1966. – № 4. – С. 21-34.
16. Хоптяр А. С. Школьное краеведение как средство развития познавательных способностей подростков. – Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата педагогических наук. – М., 1973. – 24 с.
17. Хоптяр Ю. А. Родовід Хоптярів (вісім поколінь): Науково-генеалогічне видання. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2007. – 264 с.

Юрій Блажевич,
Ольга Блажевич.
м. Хмельницький

ПОМИНАЛЬНО-ПОХОВАЛЬНІ ОБРЯДОВІ ПІСНІ КРАСИЛІВЩИНИ (II пол. XX – початок XXI ст.)

У статті проаналізовано деякі зразки пісенного фольклору мешканців Краси́лівщини, присвячені трагічним подіям в побутовому житті сімей та родин – поховальним обрядам найближчих людей та родичів: батьків, матерів, синів та дочок. На прикладах деяких населених пунктів колишнього Краси́лівського району показано локально-стильові особливості обрядових пісень, збережені діалекти та мовні особливості таких народних тужінь і голосінь.

Ключові слова: Краси́лівщина, райони, обрядові поховальні пісні, локально-стильові особливості, тужіння, голосіння.

Актуальність проблеми та стан її дослідження. Протягом понад півторастолітнього періоду фіксації народної пісенної творчості на теренах сучасної Хмельницької області дослідники нагромадили значну кількість різноманітних записів родинно-обрядових, соціально-побутових та історичних пісень. В XIX ст., як відомо з історії записування та публікацій фольклору, народнопісенну творчість мешканців тодішнього Поділля збирали З. Доленга-Ходаковський, О. Кольбог, А. Димінський, М. Орловський, П. Бучинський та інші видатні діячі культури і науки. Численні зразки цих записів були опубліковані у класичних виданнях та періодиці того часу, а також у збірках академічної серії «Українська народна творчість» протягом останніх шістдесяти років. Активно записували народний фольклор в нашому краї в XX–XXI ст. відомі збирачі-дослідники В. Харков, М. Гайдай, А. Постолюкський, В. Іванов, Т. Сис, Л. Яценко, С. Маховська, О. Дудар, М. Дмитренко, Л. Єфремова, П. Батюкевич, О. Танчук та ін. Географія записаних пісень досить широка: фактично охоплено більшість регіонів колишньої Хмельниччини. Однак, на наш погляд, в цих збірках, особливо останнього періоду, недостатньо відображено вищезазначену проблематику цієї статті щодо поховальних обрядових пісень при прощанні з матір'ю, батьком, дітьми,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

близькими родичами. Так, наприклад, у виданні «Народні пісні Хмельниччини (з колекцій збирачів фольклору)» (2014 р.) вміщено лише шість поховальних пісень, з них – одне голосіння і одна псалма [1, с. 299-302]. Дещо більше знаходимо таких пісенних творів у книзі-збірнику «Духовні та обрядові пісні у кожную родину» П. Батюкевича, нашого сучасника із селища Смотрич Дунаєвецького району [2, с. 346-417]. Саме тому автором статті зібрано в низці районів Хмельницької області певну кількість такої народнопісенної творчості наших земляків.

Виклад основного матеріалу. З часу проголошення незалежності і державності України національне народне пісенне мистецтво отримало друге дихання, адже духовна релігійна свобода, вільна діяльність багатьох церков в державі, зокрема й на Хмельниччині (нині тут діє 41 релігійна конфесія), встановлення толерантних державно-церковних та міжконфесійних відносин сприяли і сприяють активному розвитку культурного рівня життя народу, духовному оновленню обрядів, традицій і звичаїв. Фактично проблема збереження і розвитку національного духовного багатства, формування турботливого ставлення до віри і віросповідання, культивування милосердя, доброти, шанобливих стосунків в сім'ї і родині, дбайливості до пам'яті померлих, загиблих, безвісти пропавших, особливо в умовах неоголошеної війни на Сході України, путінської агресії на Донбасі і анексії Криму, є однією з найвагоміших на сучасному етапі. Про це яскраво свідчать й поховальні обрядові пісні, які звучать останнім часом на поминальних обідах, панахидах в населених пунктах краю.

Так, наприклад, в селах Баглайки, Берегелі, Веселівка, Западинці, Михайлівці, Мотрунки, Сушки Красилівського району записано низку пісень похоронного обряду щодо загального прощання – тужіння – голосіння за душею, матір'ю, батьком, дітьми, родичами, а також звернення-прохання померлих батьків до своїх дітей та внуків, близьких людей, щоб ніколи не забували їх і завжди приходили до могилок, облаштовували останнє місце їхнього спочинку. Про це говориться, наприклад, в пісні «Прощай, душа», записаній в с. Баглайки Красилівського району:

*Прощай, душа, останній раз,
Прощай на гробі нині,
Бо я вже йду в далеку даль,*

*А тая путь для всіх одна,
Нікого не минає,
І всі народи нею йдуть,*

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

<i>Лишаю жаль родині. Лишаю я сліди свої, Якими я ходила, Лишаю я слова свої, Які я говорила. Сліди травую заростуть Не буде їх видати, Слова мої завжди-завжди Будете вспоминати. Мені назначена пора Збиратися в дорогу, І я іду в далеку даль Віддати душу Богу.</i>	<i>Нікого не вертає. Не викупиться тут ніхто Ні бідний, ні багатий, Назначена для всіх пора Та й треба помирати. Мене в могилу покладіть, Душа піде до неба, Багатства свого не беру, Бо там його не треба. А ви, друззя, й моя рідня, За мною потрудіться, За упокой моєї душі Ви Богу помоліться. [3]</i>
---	---

Про останній шлях людської душі співається й в похоронній пісні «Несем ми тіло на спокій», записаній в с. Пашутинці Красилівського району:

<i>Несем ми тіло на спокій Схоронимо його в землі. Бог всіх на смерть приговорив У гріх упавши осудив.</i>	<i>Як скоро день за днем летить Життя, мов хвиля пробіжить, Чи близько, чи далеко час, Що в вічності чекає нас.</i>
<i>Алілуйя (3) О браття й сестри, всі туди В свій час ми маєм відійти, Турботам всім прийде кінець Покличе в вічність нас Творець.</i>	<i>Алілуйя (3 р.) Бог відгранічив путь наш, вік, Де смертний кожний чоловік, Христос смерть смертю подолав, Життя нам вічне дарував.</i>
<i>Алілуйя (Зр.)</i>	<i>Алілуйя (3 р.)</i>

Важливим елементом таких обрядових пісень є звернення-плач душі померлої людини до своїх рідних та близьких друзів, сусідів і товаришів: про це говориться в пісні «Ой ви браття мої, сестри» записаній у с. Веселівка Красилівського району:

<i>Ой ви браття мої, сестри, Мої близькі друзя, Ви прийдіть і подивіться – Жізнє скінчилася моя. Ви прийдіть і подивіться: Господь чудо сотворив, Ангел Божий зійшов з неба,</i>	<i>З тяжким смутком і сльозами В сиру землю схороніть, І смутну мою могилу Ви сльозами окропіть, На могилі хрест поставте Гарні квіти посадіть: Там, де впадуть ваші сльози,</i>
--	--

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

<i>Душу з тілом розлучив, Лежить тіло без дихання, Та й не може говорити, Ви прийдіть, мої кохانی, Тіло моє в гріб вложити. І з молитвою святою До могили віднесіть,</i>	<i>Квіти гарні зацвітуть, Ви про мене пам'ятайте, Що лежу я вічно тут. Ой ви браття мої, сестри, Не сумуйте ви за мною, Моліть Бога і співайте. «Со святими упокой» [6].</i>
--	--

З особливим болем, вічним стражданням за земним життям, за своїми найближчими рідними людьми звучать материнські слова-почуття невимовної любові в поховальній пісні «Ой, Боже, як хочеться жити», записаній в с. Пашутинці Краси́лівського району:

<i>Ой, Боже, як хочеться жити, Яке наше миле життя, Помру, поховають в могилу І знай, вже нема вороття. Прощаюся з вами, родину, І дітки цілую і вас, Бо завтра буду вже мовчати Ніколи не буду вже в вас. В гостях я не буду ніколи, Не кличте мене і не ждіть, Я буду одна вас чекати, А ви не забудьте, прийдіть. Приходьте до мене частенько, Провідайте місце моє, Я буду завжди вас чекати, Простіть мої рідні мене.</i>	<i>А може коли вам присниться, Що ми разом час провели, То знайте, що я вас чекаю, Щоб квіти мені принесли. Бо квіти для нас, то є радість, Як тільки у кого цвітуть, Котора могила чистенька, До того всі в гості ідуть. А хто позабув про могилу, Не чистить, не ставить квіток, Її обминають всі люди, Зарослий нечистий куток. Отож не забудьте нас, рідні, Згадайте, як разом жили, У дружбі, любові і згоді Тоді ми щасливі були [4].</i>
--	---

З великою подякою за світлу пам'ять про тих, хто навік відійшов в Царство Небесне, до Господа Бога говориться в пісні «Спасибі за хліб, спасибі за сіль», записану в с. Мотрунки Краси́лівського району:

<i>Спасибі за хліб, Спасибі за сіль, Спасибі, що ви потрудились, Що душу мою пом'янули в цей день І Богу за неї молились.</i>	<i>Спасибі за хліб, Спасибі за сіль, За ваші земнії турботи, Ніколи, ніколи не прийде душа, Та треба її пам'ятати [5].</i>
---	--

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Турботою про майбутнє життя своїх дітей, зокрема коханої донечки, переймається душа покійної матері в пісні «Заповіт матері»:

*Доню моя, доню моя мила,
Не забудь дитино, де моя могила,
Як прийдеш на цвинтар,
низенько вклонися,
Біля мого гробу Богу помолися.
Помолися Богу, ти моя дитино,
Є в мене Вас троє, а я у вас єдина.
Посадить на мамі червону калину,
Хай вона розкаже про нашу родину*

*Нехай на могилі бур'янів не косять,
Прийдіть, прийдіть діти,
дуже я Вас прошу.
Вирвіть той бур'яничок своїми
руками,
Обсадить могилу гарними
квітками.
Нехай квіти квітнуть,
все божеє літо,
Нехай люди знають,
що в мене є діти [7; 2, с. 352].*

Не забуває материнська душа й про сина (пісня «Сидить на могилі заплакана мати»):

*Сидить на могилі заплакана мати,
Прийшла до синочка поради
просить,
Порадь мені сину, порадь мені
рідний,
Як маю на світі я жить.
Ніхто не порадить,
ніхто не прихилить,
Ніхто не допоможе мені,
То ж візьми до себе в глибоку
могілу,
Та й будем лежати в землі.
Тепер із могили тихенько син
шепче,
Йди, мамо, додому тобі не пора,
Для кожного своя назначена доля,
Коли забираєтесь сюда.
Йди мамо додому не лий слізеньки,*

*Ніщо не допоможе мені,
Я буду лежати і буду чекати,
Тоді розкажу все тобі.
Ой як було важко вмирать моя
мамо,
Які були рани тяжкі,
В останню хвилину шептав:
рятуй мене мамо,
Та не було спасіння мені.
Посадить на мені ви білу березу
Нехай вона вітром шумить,
Ой чий то тяжкий гріх
Впав на мою душу,
Якогож ще не встиг заробить [4].*

Багатством почуттів і думок, тужливість за материнською ласкою звучать слова донечки в пісні «Мамі»:

*Згорнула руки, мов голубка крила,
Так, ніби відпочити прилягла,*

*Колись мене ці руки сповивали
Були для мене захистом в житті,*

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

*О, скільки Ти робіт переробила,
А доля не ласкавою була.
Ти рано чоловіка поховала,
На ніжні плечі все тобі лягло,
Сама за двох ти важко працювала,
Щоб мали ми хлібину і тепло.
Ці добрі руки завжди пахли хлібом,
Тримали серп, і сапу, і косу,
І нині я дивлюсь на них із болем
І біль отой у серці я несу.*

*Вони так рідко й мало спочивали
Твої, матусю, руки золоті.
В хвилини зустрічі ти була
щаслива,
Чекала в гості ти мене завжди.
Прости ж мені, моя голубко сива,
Що не знайшла я ліків від біди.
Не йдуть туди листи і телеграми,
Де чорний смуток звив собі житло.
Роню сльозу на руки твої, мамо,
Щоб воскресити в них твоє тепло
[6].*

Ці ж тужливі і водночас подячні слова любої дочки звучать у пісні «Ой, стою я, гірко плачу»:

*Ой, стою я, гірко плачу,
Мамо моя, проснись,
Відкрий свої очі, матусю,
На мене хоч раз подивись.
Ти мене мамо родила,
Кров ти свою пролила,
Щастя у Бога просила,
Щоб я щаслива була.
Першій кроки ступати
Мама мені помогла,
Першеє слово, о мамо,
Як Ти його ждала.
Дякую мамо за ласку,
За поцілунки Твої,
За те, що навчила, як жити
І помагала в біді.
Може я чимось завинила,
Всяко буває в житті,
Я Тебе прошу, матусю,
За все, моя рідна, прости.*

*Назавжди, матусю рідненька,
Із рідного дому ідеши,
Тебе проводжаєм до гробу
І більше до нас не прийдеши.
Очі твої вже закрились,
Уста твої, мамо, мовчать,
Серце твоє вже не б'ється,
Руки на грудях лежать.
Чи мала велику я радість,
Чи мала велику біду,
Завжди я спішила до тебе,
До кого ж тепер я піду?
Звідки тебе виглядати,
Де ж я тебе вже знайду,
Більше Тебе не побачу,
Хоч на могилу прийду.
Мамо моя дорогенька,
Яка то розлука тяжка,
Як важко з тобою розстатись
На тее ж бо воля Божая така
[6; 2, с. 355-356].*

Перекликаються з попередньою піснею-плачем слово-звернення дочки «Піду я, вклонюся у гроба»:

Піду я вклонюся у гроба,

Стою я, матусю, у гроба

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

І голову схилию свою,
Чому не порадиш, матусю,
Як жити без тебе буду?
Застигла вже кров в твоїх жилах,
І серце не б'ється в груді.
Тепер тобі, мамо, байдуже,
Що плачу я вдень і вночі.
Приснисть на хвилинку, рідненька,
І слово до мене скажи,
Рукою утри мої сльози,
До серця свого пригорни.
Матусю моя дорогенька,
Чого так спокійно лежиш?
І плач мій тебе не тривожить,
Як було в дитинстві колись.

І Бога просити буду,
Щоб душу забрав він до себе,
А тіло в сирую землю.
Могилу твою я обложу
Барвінком, що синьо цвіте,
До серця печаль донесу я,
Ой, мамо, як шкода тебе.
Матусю моя ти рідненька,
Завжди на могилу прийду,
І буду тебе пам'ятати,
Поки я на світі живу,
Молитися буду за тебе,
За грішную душу твою,
І Господа буду просити,
Щоб ти спочивала в раю [8].

Невимовна туга за матір'ю звучить у пісні «Мама вмерла, вмерла мама»:

Мама вмерла, вмерла мама,
Ми не маєм мами.
Нас лишила всіх на Бога
А сама забралась.
Ой матінко дорога,
Вже плакать несила,
Ти нас всіх же так любила,
А тепер лишила.
Ти нас колись колисала,
Нам пісні співала,
Над нашими колисками
Ночей недоспала.
Люди добрі, добрі люди,
Ми не маєм мами,
Вже не дасть нам порадоньки
Своїми словами.
Люди добрі, добрі люди,
Ми не маєм мами,
Вона нас вже не пригорне
Своїми руками.
Люди добрі, добрі люди,
Вже не буде мами,

До нас не говорить,
Ой, підходить та година
В землю її загорнуть.
Ой померла матусенька,
Ласку з собою взяла,
Ніхто так не пожаліє,
Як рідная мама.
Ой піде від нас матінка,
Будем сиротами,
Вже не буде матусеньки
Більше поміж нами.
Взяв Господь її до Себе,
Прийшла її черга,
І нам колись треба,
І ми прийдем, матусенько,
Рідненька до тебе.
Поховаєм ми матінку,
Ой Боже наш, Боже,
Як же тяжко буде жити,
На що світ став схожий.
Ой, хто має ще матінку,
Треба шанувати,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

*Вона нас не поцілує
Своїми вустами.*

*Її ручки вже не роблять,
Вони ж так робили,
Її ніжки вже не ходять,
Вони скрізь ходили.
Лежить вона така гарна,*

*Бо на світі найциріша –
Це рідная мати.*

*Милий Боже, милий Боже,
Дай нам стільки сили,
Щоб ми горе пережили,
З Тобой ся лишили [2, с. 347-349].*

Подібні мотиви звучать й у таких обрядових піснях-зверненнях: «Молитва матері», «У полі висока могила», «Стою я і гірко так плачу», «Доню моя, доню», «У лузі цвістиме калина», «Важкою була моя доля», «Скільки би не жити», «Мамо, прости», «Ой мамо, мамо, горе без тебе».

Референом цим пісням є пісня-плач, пісня-голосіння до смерті батька «Ой, любий тато»:

*Ой любий тато, як сумно жити,
Коли відходиш ти від дітей,
Зорі сіяють, місяць не світе,
Радість пропала з наших очей.
Бо горе жити без тебе, тату,
Сльози втираю все із очей,
Ой, тату, тату, вже ти не
прийдеши
Радість ділити поміж дітей.
Та сумна пісня в домі лунає,
Як тяжко нам, тату, без тебе,
Ми пам'ятаєм, наш любий тату,
Твій заповіт любити людей.*

*Куди не гляну сумна надія,
Коли в дітей тата нема,
Сонце хоч світе та вже не гріє,
Та наступила доля сумна.
Нема де взяти твоєї поради,
О, горе жити нам без тебе
Тату, нам тяжко буде жити
На світі білім сиротам.
Прощай, наш тато, ми, твої діти,
Будем молитися за душу твою,
Будем молитись, Бога просити,
Щоб оселив він тебе у раю [7].*

Дуже важко сім'ї прощатися з рідним батьком й у поховальній пісні «Тато»:

*Така сумненька наша хата,
Сумне подвір'я, сумний сад.
Пішов від нас рідненький тато
І вже не вернеться назад.
Пішов від нас у безконечність,
Нема там горя і труда,
Лишив дітей і всю родину
І вже не вернеться сюда.*

*Лишив дітей він і дорослих.
Живіть всі в мирі у сім'ї,
Щоби в могилі під землею
Легко лежалося мені.
А як прийдете на могилу,
То ясно свічку засвітіть,
Щоб Бог спокою дав і раю,
За мене Бога ви просіть [2, с. 376].*

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Ніби у відповідь цим словам звучать слова покійного батька у пісні «Великий смуток на нас упав»:

*Великий смуток на нас упав:
Сам Господь з неба тата нам
забрав.*

*Дорогий наш тато, тебе не
забудем,*

Ім'я твоє в серці все носити будем.

Тяжко нам нині цей день пережить,

*Будем ся навіки з татом
розходить:*

*Прощайте, діти, бо я вас лишаю,
За душу молись, бо я в гріб лягаю.*

Прощай, дружино,

за мною не тужи,

Та за мою душу Богу ся моли,

Вже темная нічка буде наступати,

Я вже з Божим світом

буду ся прощати.

Тяжко розлучатись

з білим світом нині,

Бо він всім веселий у кожній годині.

*А вже дзвони дзвонять останній
раз,*

*Прощайте, діти, я вже йду від
вас.*

*А у церкві рано та дзвін задзвонив,
Він сумную звістку нам оповістив:*

*Померла людина, що з нами жила,
На вічний спочинок від нас*

відійшла.

*О Ісусе, Сину Божий, просимо
тебе:*

Прийми ту людину, яка від нас йде.

Матінко Божа, Господь з Тобою,

Прийми цю людину до свого раю.

*Вже місяць і зорі світити не
будуть,*

Я від вас відходжу прощаю родину,

А сам я лягаю в сумну домовину.

Я від вас відходжу,

Прощаюсь навіки,

Я від вас відходжу,

До Божої опіки [2, с. 378-379].

Дуже часто на похоронних обрядах люди співають «Ой жив на світі, наш рідний батько»:

*Ой, жив на світі, наш рідний
батько,*

Пока прийшов смертельний час,

Ой, як нам тяжко стає на серці,

Немає батька рідного в нас.

*Ой батьку, батьку, хто ж то
засяде*

На твою місті біля стола,

Прийдеш до хати, тебе не видно,

Глянеш в подвір'я, тебе нема.

*Плачуть же діти, плачуть онуки,
І всі рідні сумні сидять,*

Ой, тату, тату, як же нам важко

Тебе на вічність випроважать.

Ой, тату рідний, сумно без тебе

І все нам тяжко, все пустота,

Пташки співають, цвіте калина,

А тобі більше життя нема.

Сильні емоційні почуття, невчасну втрату визивають в людей слова обрядової поховальної пісні «Батьку наш»:

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

<i>Батьку наш, як нам жаль за Тобою, Ти ідеши назавжди від нас, Батьку наш, наш рідний соколе, Нащо Ти покидаєш вже нас. Знаєм ми, що пішов Ти у вічність, В небесний світ, де немає кінця, Батьку наш, дорогий нам і рідний, Вірним нам Ти був до кінця. Ми Тебе, так ніжно любили, Ти нас, жалів і навчав доброти. Батьку наш, прощай вже навіки Ти пішов, у вічні світи. Ми будемо Тебе пам'ятати, Згадувати будемо завжди, Могилою будемо доглядати, Там квіти будуть завжди цвісти, Пташки будуть тобі щебетати, Оспівуватимуть хату темну,</i>	<i>Калинонька, буде хилитись, На вічну могилу Твою. Прощай, дорогий, все скінчилось, Тебе більше тут не буде, Лиши пам'ять про Тебе не згасне, Земля Тобі пухом буде. Простіть мене, жінко, діти і внуки, У чомусь, провину мою, Лиши щастя, усім Вам бажаю, А Бог прийме душу Мою. О Матінко Божа, Єдина, Ми просимо й молимо Тебе, Спаси Ти його на тім світі, Коли він до Бога прийде. О Боже, храни його душу, Він більше не говорить, мовчить, Ми будемо за нього молитись У Царство Небесне просить [9].</i>
--	--

Як важко розлучатись з рідною людиною мовиться в обрядовій піснi-тужiннi «Сестро моя, зоре моя»:

<i>Сестро моя, зоре моя, Чом так сумно стало? Чого лежиш, чого мовчиш, Не говориш з нами? Сестро моя, пташко моя, Ти батькам дитина, За що ти нас покинула, Яка на те причина?</i>	<i>Прийшов твій час, прийшла пора, Прийшла тяжка година, Що нажила – покинула, Сама йдеши в домовину. Прощайте, вся моя рідня, Прощай, мій білий світе, Ніколи вже не прийду я, Бо йду туди навіки. Прийшла пора, прийшла біда До нашої родини. Як нам вблагать Боже, тебе: Прости її провини. Сестро моя, зоре моя, Моя пташко сива, Немає слів, щоб передать, Як нас осиротила [2, с. 396-397].</i>
--	---

*Нема вже сліз, нема вже слів,
Немає більше сили.
Встань, подивись, рідна моя,
Скільки прийшло родини.
Діти твої, внуки твої,
Твої рожеві квіти,
Стоять сумні, стоять в журбі,
Бо йдеши від нас навіки.*

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Не забувають люди й про тих, хто прожив на цьому світі, так і не відчувши материнського чи батьківського почуття. Про це говориться в пісні «Одиноким»:

Скільки би не жити

Та треба вмирати,

Тільки дуже жалко,

Як дітей не мати.

Нема в мене сина і дочки нема,

Та й буде стояти могила одна,

*Якби була дочка, то вона би
прийшла*

І мою могилу гарно обійшла.

На людські могили

діти плакати йдуть,

Над моєю ж могилою

тільки вітри гудуть.

Ніхто не прийде, ніхто не прийде,

Ніхто не згадає по смерті мене [8].

Як заповіт живим, всім рідним, друзям і знайомим звучать на панахидах слова пісні «Остання путь»:

Остання путь, остання путь,

Остання дорога,

Остання путь, остання путь

від рідного порога.

Не плачте, бо я не прийду,

Не буду з Вами жити,

Бо я їду уже туди,

Де буде Бог судити.

Остання путь, остання путь,

Колись земне моє життя

Як квітка процвітало,

Тепер я вже лежу отут,

Як та трава зів'яла.

Остання путь, остання путь,

Прощайте родичі мої,

Онукі й друзі, діти дорогі,

Прийдіть, прийдіть до мене всі

Моліться на могилі [7].

Надзвичайно важко розлучатися назавжди з бабусями, дідусями, батьками і матерями, братами, сестрами, дітьми, родичами, друзями, колегами, сусідами. Однак час лікує, поступово применшується біль непоправної втрати, нові виклики і турботи життя примушують думати про майбутнє. Тому на пам'ятних обідах на третій, дев'ятий і сороковий день після похорон у православних сім'ях звучать не тільки вищезазначені обрядові поховальні пісні, а й з'явилася нова народна пісня «Моліться люди всі до Бога», співзвучна нашому часу, коли до негараздів в політиці, економіці, соціальній сфері додалась ще путінська агресія на Сході Україні, анексія росією Криму, які принесли тисячі смертей, руйнування житлових будинків, підприємств, шахт, шкіл, дитячих

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

садків, транспортних артерій тощо. Референсом цьому всьому горю і смутку звучать слова цієї пісні – звертання до людей:

*Моліться люди всі до Бога,
Моліться за своїх дітей,
За церкву, волю, Україну,
За твердість віри всіх людей.*

*В нас перша мати є Марія,
Другая – церковиця свята.
А третя мати – Україна,
Четверта – ненька дорога.*

*Моліться діти всі до Бога,
Моліться рідні за батьків,
Щоб білий голуб миру й волі
Над нами все життя летів.*

*О, Пресвятая Божа Мати,
Давай у вірі нам снаги,
Щоб наші діти й України
Не знали горя і нужди.*

*Чому ми в світі так живемо
В гріхах, без Бога і в брехні?
Чому сини не люблять батька,
Повчання матері марні?*

*Давайте ж за руки візьмемось
Дорослі, юні, молоді,
І всі разом прославім Бога
На рідній матініці – землі [8].*

Висновки. Як бачимо, слова вищевикладених пісень закликають людей перебороти скрутні часи, вселяють у серця і душі християн віру, надію і любов до життя, до боротьби за волю і свободу кожній людині, за незалежність своєї батьківщини, за виконання Божих завітів.

Водночас на Хмельниччині, зокрема й на Красилівщині, в часи незалежності розквітла народнопісенна творчість, розпочалась кропітка пошукова й дослідницька робота науковців та фольклористів-аматорів. Їхні пошуки і знахідки поповнили і поповнюють комплекс фольклорних творів в таких напрямках і жанрах, як родинно-обрядові пісні та псалми, колискові та дитячі пісні, соціально-побутові та історичні пісні, балади, весняно-літні календарно-обрядові пісні, щедрівки, колядки, народний театр, жартівливі і танцювальні пісні, романси та пісні літературного походження, необрядова пісенна лірика тощо. Важливе місце, як вже зазначалось, серед цього різноманіття фольклорних творів займають пісні поховального обряду. Цьому й присвячена ця стаття. На прикладах населених пунктів Красилівщини висвітлено деякі зразки пісенного фольклору мешканців краю, присвячених трагічним подіям в побутовому житті сімей, родин та колективів, поховальним обрядам найближчих людей та родичів: батьків, матерів, дітей, самотніх людей. Ця стаття започатковує серію

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

матеріалів у цьому напрямі, адже Хмельниччина багатонаціональна і поліконфесійна частина України, де кожна етнічна спільнота має свою самобутню культуру, зокрема й зазначеної тематики.

Матеріали цього дослідження можна використовувати в курсах історії України, релігієзнавства, краєзнавства, етнографії, історії української культури, мистецтвознавства, народознавства, у виховних заходах, дослідженнях науковців, студентів, членів МАН.

Список використаних джерел та літератури

1. Народні пісні Хмельниччини (з колекції фольклору) / упорядкув. та вступ. статті М.К.Дмитренка, Л.О.Єфремової: НАН України, МІФЕ ім. М.Т.Рильського. – Київ: Наукова думка, 2014. – 720 с.; ноти, карти.
2. Батюкевич П. Духовні та обрядові пісні у кожную родину / Укладач П.Батюкевич, за редакцією доктора пасторального Богослов'я О.Віталія Слободяна. – Хмельницький: ФОП Крисюк. – 632 с.
3. Записано 29 липня 2014 р. Блажевичем Ю. І. у с. Баглайки Красилівського району Хмельницької області від Загоруйко Ганни Йосипівни.
4. Записано 15 серпня 2013 р. Блажевичем Ю. І. у с. Пашутинці Красилівського району Хмельницької області від Мартинюк Ганни Андріївни.
5. Записано 27 грудня 2014 р. Блажевичем Ю. І. у с. Мотрунки Красилівського району Хмельницької області від Посмірчук Ганни Василівни.
6. Записано 17 листопада 2014 р. Блажевичем Ю. І. у с. Веселівка Красилівського району від Мартинюк Ганни Андріївни.
7. Записано 27 травня 2013 р. Блажевичем Ю. І. у селі Пашутинці Красилівського району від Панчук Надії Федорівни.
8. Записано 30 січня 2016 р. Блажевичем Ю. І. у с. Баглайки Красилівського району від Гриндії Надії Семенівни.

ІСТОРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ УНІВЕРСАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ВЛАСНИХ ВИДАНЬ

У статті розкривається становлення і розвиток Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотек крізь призму власних видань. Висвітлюється важливість цифровізації документів та створення електронної бібліотеки.

Ключові слова: бібліотека, видання, конференції, бібліографія, архів бібліотеки, цифровізація, електронна бібліотека.

Збереження національної історії країни починається з багатьох локальних історій про край, події, людей. Вивчення історії бібліотек є важливим і цікавим напрямком наукових досліджень та розвідок, адже їх історія відображає зміни у суспільних потребах користувачів, віддзеркалює становлення і розвиток культури краю, розкриття історичної місії їх функцій і завдань у різні хронологічні періоди.

Наступного 2026 року Хмельницька ОУНБ відзначатиме 125-річчя з часу заснування. Кожна бібліотека має свою унікальну історію становлення, через призму якої висвітлюється її багатогранність та особливість. І якщо ця історія зафіксована у документах та виданнях, збережена, вона буде джерелом пам'яті для майбутнього. Історія Хмельницької ОУНБ поєднала в собі історію двох найстаріших бібліотек – Кам'янець-Подільської окружної бібліотеки (заснована у 1866 році), яка з 1937 р. у зв'язку з введенням нового адміністративного поділу України і появою областей була реорганізована в обласну бібліотеку, і виконувала ці функції до 1941 року і Проскурівської міської публічної бібліотеки (заснована 1901 року).

Формування та укладання історичних відомостей про Хмельницьку обласну універсальну бібліотеку розпочав Микола Іванович Мілютін, який працював директором обласної бібліотеки у важкі повоєнні 1944-1966 роки. Він підготував і видав окремим виданням книгу «Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер» [1]. Ця невелика книжечка об'ємом всього 58 сторінок, видана у

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

1957 році у Хмельницькій обласній друкарні тиражем 2 тисячі примірників, вмістила історію організації розвитку бібліотечної справи Хмельниччини, розкрила діяльність масових (публічних) бібліотек у 1940-1955 роках. Окремим розділом у виданні показано роль обласної бібліотеки як методичного центру. Обласна бібліотека і тоді виконувала дві важливі функції: обслуговування книгою жителів обласного центру та читачів області через міжбібліотечний та заочний абонементи та надання практичної і методичної допомоги бібліотекам області. Це видання і сьогодні має велику цінність для вивчення історії бібліотечної справи на Хмельниччині.

Бібліотека систематично займалась вивченням своєї історії. Результати пошуків обговорювались на бібліотечних конференціях, бібліотечних секціях історико-краєзнавчих конференцій, друкувались у збірниках тез і матеріалів науково-практичних конференцій «Хмельницькому-500» (1991), «Культура Поділля: історія і сучасність» (1994), Подільських історико-краєзнавчих конференціях тощо. Проте ця робота носила фрагментарний характер.

Аналізуючи видання про бібліотеку видно, що найчастіше вони готувались до ювілейних дат, які давали додатковий поштовх до більш ґрунтовного вивчення історії бібліотеки. Так, у 2001 році, до 100-літнього ювілею бібліотеки було видано збірник «Бібліотека і час» [2]. У збірнику вміщено документи і матеріали за наслідками дослідження «Історія Хмельницької державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. М. Островського», які відображають найважливіші події в житті бібліотеки за століття. За цей час вона з невеличкої провінційної бібліотеки з фондом у тисячу примірників стала провідним культурно-інформаційним центром міста і області. Крім цікавої фактографічної інформації про історію і розвиток бібліотеки, подано бібліографічний показник про книгозбірню. 21 вересня 2001 року у бібліотеці відбулась науково-практична конференція «Бібліотеки в інформаційному суспільстві», в якій поряд з такими відомими постатями, як академік національної академії наук України, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців П. Т. Тронько; фахівцями Національної парламентської бібліотеки Т. І. Вилегжаніної, Н. О. Гудімової, Н. М. Розколупи, Державної історичної бібліотеки В. М. Кисельової, О. В. Михайлової, провідними фахівцями

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

обласних бібліотек Рівного, Харкова та наукових установ України, взяли участь відомі краєзнавці та фахівці бібліотек Хмельниччини [3]. На секційному засіданні конференції «Хмельниччина бібліотечна» були відкриті нові сторінки історії і розвитку Хмельницької ОУНБ та бібліотек області.

До 105 річниці з часу заснування видано збірник «Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека в інформаційному просторі» [4], в якому представлено значення і роль бібліотеки у просторі інформації та культури, подано хронологію діяльності бібліотеки за п'ять років (2001-2005).

Для того, щоб вивчати історію, потрібно було зібрати і узагальнити джерелознавчу базу про власні видання, тому до 110-річниці підготовлено і видано інформаційно-бібліографічний покажчик «Від читальні до наукової бібліотеки» [5], в яку включено весь спектр видань бібліотеки протягом 1954-2011 років: бібліографічних покажчиків, довідково-інформаційних, бібліографічних, методичних видань, матеріалів науково-практичних конференції, які організовувала і проводила бібліотека. До інформаційного покажчика увійшло 464 бібліографічних описів.

У 2020 році бібліотека почала готуватись до 120-річного ювілею. В ході вивчення архівних документів було виявлено чимало раніше невідомих (забутих) цікавих фактів про бібліотеку, її розвиток, становлення. Особливо багато цінної документальної інформації про людей які працювали у важкі повоєнні роки.

З метою дослідження діяльності Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки та залучення громадськості, колишніх працівників бібліотеки, людей, що творили її історію у квітні 2020 рік у мережі Фейсбук була створена загальнодоступна група «Віртуальний музей Хмельницької ОУНБ» <https://www.facebook.com/groups/560131414886060/>. Віртуальний музей бібліотеки, це новий вид представлення інформації про бібліотеку, він є важливим чинником поширення цінностей бібліотеки, прилучення громадськості до історії і розвитку бібліотечної справи. Діяльність віртуального музею Хмельницької ОУНБ висвітлювалась у жовтні 2024 року на засіданні круглого столу «Сила бібліотек: збереження локальної історії у контексті сучасних подій» у Національній бібліотеці України з нагоди відзначення 85-річчя з часу її заснування. Матеріали круглого

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

столу увійшли до 35-го випуску інформаційного бюлетеня «Краєзнавча робота в бібліотеках України» [6].

У 2021 році бібліотека відзначила своє 120-річчя. До цієї дати було приурочено ряд заходів, видань. Одним з головних було проведення науково-практичної конференції «Хмельницька ОУНБ в інформаційному просторі України: історія і сьогодення», яка пройшла 29 вересня 2021 року. За матеріалами конференції видано збірник, в якому на 336 сторінках вміщено близько 50 доповідей та повідомлень з питань історичного та сучасного розвитку бібліотек, надання новітніх послуг користувачам, застосування веб-технологій у діяльності бібліотеки [7].

Опрацьовуючи документу архіву бібліотеки виявлено чимало цікавих документів, в т.ч. розпорядчих, які характеризують періоди діяльності бібліотеки; статистичні збірники діяльності бібліотек; неопубліковані документи; альбоми, гортаючи і які повертаєшся у період їхнього створення. Було вирішено зібрати найважливіші з них і до ювілею бібліотеки підготувати видання «Хмельницька ОУНБ у двох століттях: документи і матеріали». Це видання, над яким працювала редакційна колегія у складі директора бібліотеки Катерини Чабан, ученого секретаря, заслуженого працівника культури Надії Синиці, заступників директора Олени Баворовської та Валентини Маковської, завідуючої редакційно-видавничим відділом Тетяни Шмаль включає більше 35 копій документів та понад 30 світлин періоду 1944-1966 років [8].

Ювілею бібліотеки був присвячений 32 випуск науково-краєзнавчого збірника «Хмельницькі краєзнавчі студії», в якому опубліковано статтю директора бібліотеки Катерини Чабан «Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека: надбання й технології у третьому тисячолітті» та 7 статей працівників бібліотеки і краєзнавців про бібліотеку, та людей, що творять її історію [9].

На основі документів архіву бібліотеки було підготовлено електронний фотоальбом «Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека: 1901-2021», в який включено понад 170 фотодокументів.

http://ounb.km.ua/news/2022/2022_07_06_3/2022_07_06_2_1.pdf.

Працюючи над документами архіву ми створювали їх цифрові копії, що забезпечує збереження, відтворення та використання

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

оригіналів документів в іншому форматі, зменшує навантаження на оригінали документів, надає можливість представлення документального ресурсу бібліотеки широкому колу дослідників не тільки на місцевому, а й на регіональному та національному рівнях.

Усі видання з історії нашої бібліотеки представлені в електронній бібліотеці Хмельницької ОУНБ. <http://ft-ounb.ounb.km.ua:8080/>.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мілютін М. Бібліотеки Хмельниччини в минулому і тепер: короткий історичний нарис / М. Мілютін; Хмельниц. обл. б-ка ім. М. Островського. – Хмельницький: Облвидав, 1957. – 57 с.

2. Бібліотека і час: зб., присвяч. 100-річчю ОУНБ / Упр. культури Хмельниц. облдержадмін; Хмельниц. ОУНБ. Хмельницький, 2001. 116 с. URL: <http://ft-ounb.ounb.km.ua:8080/jspui/handle/123456789/234>

3. Бібліотеки в інформаційному суспільстві: Матеріали наук.-практ. конф., присвяченої 100 річчю Хмельниц. ОУНБ ім. М. Островського 21 вересня 2001 р. / Упр. культури Хмельниц. облдержадміністрації ; Хмельниц. держ .обл. універс. наук. б-ка. – 2001. - 322 с.

4. Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського в інформаційному просторі : до 105-ї річниці бібліотеки. / Упр. культури, туризму і курортів Хмельниц. облдержадмін., Хмельниц. обл. універс. наук. б-ка ім. М. Островського - Хмельницький ; 2006. - 44 с.

5. Від читальні до наукової бібліотеки: (інформ. показч. бібліогр. видань Хмельницької ОУНБ ім. М. Островського за 1954–2011 роки) / уклад. В. О. Мельник. – Хмельницький, 2011. – 48 с.

6. Синиця Н. М. Віртуальний музей Хмельницької ОУНБ // Краєзнавча робота в бібліотеках України: інформ. бюл. Вип. 35 / М-во культури та стратег. комунікацій України, Нац. іст. б-ка України; упоряд. та ред. М. Цінська, наук. ред. Н. Волошінська, відп. за вип. А. Скорохатова. – Київ, 2024. – С. 136-143. – Бібліогр. в кінці ст.

7. Хмельницька ОУНБ в інформаційному просторі України : історія і сьогодення: збірник доповідей і повідомлень науково-практ конф., м. Хмельницький, 29 верес. 2021 р. /Департамент

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін. ; Хмельниц. ОУНБ.-Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», 2021. – 336 с.: фотоіл. – (До 120-річчя з часу заснування бібліотеки).

8. Хмельницька ОУНБ у двох століттях: документи і матеріали. / Департамент інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельниц. облдержадмін.; Хмельниц. ОУНБ. – Житомир: ТОВ «Видавничий дім "Бук-Друк"», 2021. – 124 с. – (До 120-річчя з часу заснування бібліотеки).

9. Хмельницькі краєзнавчі студії: науково-краєзнавчий збірник/ [редкол. Баженов Л. В. (голова)], Блажевич Ю. І. (співголова), Єсюнін С. М. (відп. секр.) та ін.] – Хмельницький: ФОП Стрихар А.М., 2021. – Вип. 32. – 230 с.

УДК 821.161.2.09'06(092)Сердуніч

*Зелінський Руслан,
селище Літин (Вінниччина)*

МАЙСТРИНЯ СЛОВА ЛЮБОВ СЕРДУНИЧ

У соціальних мережах часто можна натрапити на оповідь чи переказ, як на початку ХХ століття у потягу сперечалися представники різних народів про переваги своєї мови. Серед них були англієць, німець, італієць та українець. Кожен із трьох європейців наводив власні аргументи на користь рідної мови. Один лише українець запропонував продемонструвати багатство своєї мови практично. Він звернувся до попутників написати оповідання засобами рідної мови, використовуючи слова, які починаються лише з однієї літери. Вони заперечили, що це неможливо. Тоді їх співрозмовник, львівський правник Богдан Косів, прийняв виклик і звелів назвати йому будь-яку літеру. Вибір впав на букву «п». Вправний українець виголосив здивованим європейцям оповідання «Перший поцілунок». Ось його початок: «Популярному перемишлянському поетові Павлові Подільчаку прийшло поштою приємне повідомлення: «Приїздіть, пане Павле, – писав поважний правитель повіту Полікарп Паскевич, – погостюєте, повеселитесь...». Всього в оповіданні 176 слів на букву «п». Коли ж

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

пихатий німець запропонував літеру «с», українець зачитав присутнім навіть вірш:

Самітній сад

Сонно сипляться сніжинки,
Струмінь стомлено сичить.
Стихли струни, стихли співи,
Срібні співи серенад
Сріблом стеляться сніжинки
Спить самітній сонний сад...
Сипле, стелить сад самітній
Сірий смуток – срібний сніг,
Сумно стогне сонний струмінь
Серце слуха скорбний сміх.
Серед саду страх сіріє.
Сад солодкий спокій снить.

Опоненти обдарували доповідача оплесками і згодом у купе запанувала тиша [1].

Авторові не відомо, чи є такі можливості в інших мовах і чи був такий випадок насправді. Вищезгадані особи – це персонажі оповідання Панаса Столярчука «Рідна мова». Але відповідь легендарного львівського юриста, безперечно, демонструє глибинне багатство української мови.

Такий літературний прийом, коли всі слова починаються з однієї літери, філологи називають монофоном. Його використовують і в педагогіці, ним вправляються й шанувальники рідного слова. Існує така неофіційна норма, що для початківця монофон повинен складати не менше 100 слів.

Письменниця Любов Сердуніч значно перевершила цю неписану норму, її «монофонні» твори складаються зі слів, облікованих чотиризначними числами.

Любов Андріївна Сердуніч – уродженка села Теліжинці на Хмельниччині, поетеса, письменниця, краєзнавиця, громадська діячка. Після закінчення Кам'янець-Подільського педагогічного інституту здобула фах вчительки української словесності. Навчала дітей рідної мови та літератури у школах Старосинявщини (Хмельницька обл.). Працювала на журналістській ниві: у Старосинявській районній газеті «Колос», Хмельницькій обласній газеті «Подільські вісті», Хмельницькій обласній державній телерадіокомпанії «Поділля – Центр».

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Попри широкий спектр громадської діяльності пані Сердунич зупинимось на її науково-краєзнавчих та літературних досягненнях. Любов Андріївна з дитинства займається краєзнавством, закохана в українське слово. У своєму творчому доробку має понад 300 публікацій у різних виданнях, серед яких: історичні дослідження, краєзнавчі і літературознавчі розвідки, суспільно-політичні, культурологічні, мовознавчі і науково-публіцистичні статті та книги.

Пані Любов – авторка 26-ох збірок поезій та прозових творів. У рамках цієї статті з-поміж багатогранної її діяльності варто виділити використання багатства української мови в педагогічній діяльності та літературній творчості Любові Сердунич. Як уже зазначено вище, серед художніх творів Любові Андріївни є чимало монофонів. Майстриня художнього слова стверджує, що такі твори пише ще з кінця 1990-тих років, ще за часів свого вчителювання, аби показати дітям, яка багатюща українська мова. Таким чином пані Любов продемонструвала колосальне багатство української мови, яка має глибоке часове коріння. Майстриня слова стверджує, що написала вже майже на всі букви нашої абетки, навіть на ті, котрі утворюють мало слів. Саме Любов Сердунич надихнула на створення в Україні оригінального збірника, де кожен твір – на одну літеру. Упорядниця цього збірника, доктор педагогічних наук, професорка Ганна Онкович так і зазначила у передмові: «Ідея творення такої Абетки виникла, коли я побачила текст «Весна» вчительки Любові Сердунич. ... Виявилося, що в неї уже чимало текстів на різні літери абетки [2, с. 4]. ... Вражають і змістом, і обсягом, і словниковим наповненням тексти вчительки Любові Сердунич із Хмельниччини («Весна», «Зайдам – зась!»). Додам, що у цьому колективному виданні надруковано два прозових твори Любові Сердунич: «Володарка Весна» та «Зайдам – зась!» [2, с. 7].

Отож проілюструємо художню майстерність Любові Сердунич на конкретних прикладах. Почнемо з оповідання для дітей «Голуби», яке складається з 68-ох слів. Тут і далі наводитиму цитати початку і закінчення твору.

«Ген-ген голубів горизонт. Гарно! Гоже! Горбистий гайок гомонів гуками, гойканням, гамором, гагілками, гаївками [3, с. 42]. Громадилися, гуляли гуртами. Горі горбком гнала гусей Горислава. Гаїнка голінеба готувала гербарій. Галинка, Гранислава, Галочка, Ганнуса, Гордослава грали горобейка, гилки. Гостислав, Гаврилко,

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Гафійка гребли грабельками галуззя. Гордійко гойдався. Гостомислик, Гордятик горілиць гортали «Гомін». Грицик гасав, гаяючи голубів. Гурт гомінливо грався. Гожа годинка!» [3, с. 42].

Не оминула у своїх монофонах Любов Сердунич шевченківську тематику. Шану Великому Кобзареві письменниця висловила у 163-ох словах на букву «ш», почавши свій твір такою комбінацією «шиплячих» слів: «Шанувальники Шевченка шоковані: шальвіри-шулери шанують шакалів, шельмують шевченкознавців, шевченколюбів. Шаленіють шовіністи, шпигають. Шириться шарлатанство шахраїв, шкідників. Шайка шалапутів, шалиганів, шарлатанів шельмували, шпетили Шевченка, шаровари (широкі штани), шапку-шолом. Шаблюкою шатію шалав! Шабаш, шум, шал швидко ширилися...» [4, с. 99].

Далі пані Любов делікатно й витончено підкреслює популярність Тараса Григоровича серед жіноцтва: «Шляхтянки шаленіли, шукаючи Шевченка. Шептали: «Шевченко! Шевченко!...» [4, с. 99].

«Шаноблива Шевченкопоклонниця», як вона називає себе у цьому творі, спонукає до філософського висновку необхідності пошуку Шевченка в різних проявах життя: «Шеврони шиємо. Широкине, шанці, шалений штурм, шрами... Шануємо Шевченка! Шорсткі шляхи... Шевченкові – шаноба, шайність! Шукаєш широких шляхів? Шукай Шевченка! ...» [4, с. 99].

Сповнені естетичної насолоди й віршовані твори поетки. Ось рядки з вірша «Сімнадцять спазмів, стимулів, спонук», який об'єднав 146 слів на букву «с»:

Спомин: сім'я... Солоспіву сережки.
Серпень. Стрічаєш себе серед стежки.
Сміло сповідуєш стиглі секрети.
Синуси, суфікси – снів силуети.
Суспіль, сливе – стародавньо-сучасні.
Слово старе сповідало спочатку... [5, с. 16].

Сільський обряд сватання Любов Сердунич описує 851-им словом на літеру «с» у творі «Слівини-сватання». Відчуймо колорит цих словесних конструкцій: «Село Свербилівка-Сахновецька. Середина серпня. Спасівка. Спекотно. Субота. Сліпуче сонце сховалося. Синіли самі силуети. Садиба сільського старости: стійло, стодола, сінник, свининець, сажавка, сажок, сарай, стирта, сливник, сад... Сьогодні Семенівські справляють слівини,

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

себто сватання» [6, с. 244]... «Скоро світ свінув. Сходило сонне сонячне сяєво. Спозаранку схопилася служниця Солоха. Скидаючи сапоги старости, страшно скрикнула. Сиротливо стала серед світлиці, скам'янівши: скоїлося!.. Світало. Свербилівка-Сахновецька спала... [6, с. 247].

Думку Івана Франка «В нашій хаті наша воля, а всім зайдам зась!» пані Любов розвиває засобами 1725-ох «монофонних» слів. Вражають чіткість і змістовна виразність цих слів: «Зайнявся, забагровів захід. Злегка завівав західний зефір. Зверху – запаморочливий золотозоряний звід, засіяний зірками. Зоріло: з'являлися зорі-зернини, замріяно зиркали. Здвиження. Заховалися змії: земля здвинулася. Зміїлася зелень. Задумливі зеленкуваті зорі застигали, золотили зріле збіжжя. Звичні, знайомі зірки звірокола зникали, змінювалися, знову з'являлися. Зорепадило. Звіздохватки знімали зірки. Згодом зорі здійнялися, згасаючи. Зверху зайнялося, заясніло, запалало. Загорялася заграва. Земля збирала зорі... [7, с. 57]. «Збудемося заходнів-зайд! Здійснимо заповіти «З заліщинського зошита»! Звернімо з запасників-застінок Залізників, Залізниченків, Запоріжців, Запороженків, Запорізьких, Запоріжченків! Золотом запишімо знатних земляків, знаних зодчих, знахарів, зелейників, зцілителів, звіддарів, злотників, законознавців, зброярів, знаменитостей, звеличимо зверхників, зухів, звитяжців – заслужених, заборонених, загнаних, засибіренних, заков'язлих, задубілих, загиблих, зацькованих, забутих... Закінчиться зловісне змосковщення! Зазоріє знову! Заради завтрашнього – зарадимо! Зайдам – зась!!!» [7, с. 71].

Словниковий запас у монофонах пані Любоми постійно зростає й у творі «Прийдешнім – про пройдешне» він сягає рекордних 2311 слів. Ось уривок із цієї довершеної словесної комбінації, приклад безмежного лексичного багатства української мови: «Приятелі походилися по полудню, після праці. Почалися привітання, палкі попліскування по плечах. Планували просто погутарити, проте... Поговоривши про побутове, пригадували про першопочатки, про пращурів: пелазгів, полелів, полян... Першоземля: північний полюс – прабатьківщина предків. Першобог. Першоптиця. Прадерево – плодоносне Першодерево Прадуб. Придумали плуг! Пречудово: повільно плуг пливе полем... Прийшла погідна пора Перуна, Перуниці, Пращура, Паликопи... [6, с. 56].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

– Предславе, першим «починається» поет, потім – прозаїк. Пиши правдиво, передай прийдешнім поколінням про перемоги, поразки, про пам'ять, пісню, про праведних предків. Перед початком прийми посвяту: посвята підсобить! Поки покрійник – попрацюємо, прийде просиць-падолист – порадимо, поможемо. Початок покладено. Пиши! Поспішай повільно, побратиме! Передусім – повсякчас послуговайся Правдою! Правда – понад почуття!» [6, с. 63–64].

А оповідання авторки «Любов» посіло перше місце у літературному конкурсі монофонів і тавтограм, який організувала фейсбуківська спільнота ГО «Поетична родина». Отримала Диплом ГО «Поетична родина» [8].

Автор статті не досягнув вершин художньої майстерності, але стослівний неписаний рубіж для початківців подолав, створивши і власний монофон:

Сердунич стріляє стрілами словесними. Сіє сумління серед співгромадян. Стримує силу сатанинського сімени. Славить Сварога. Сердиться, споглядаючи сволоту сепаратистську. Сама силою слова споруджує саркофаг свино-собакам східним. Сприяє солдатам страчувати супротивника. Сердечно славить своїх співвітчизників. Спонукає суспільство стати справедливим. Стримує сумніви стосовно самовпевненості співгромадян. Стрічкою строкатих слів стелить стежину свободи. Солонною сльозою співчуває спочилим. Спостерігає стожари світанкові. Слухає спів соловейка. Свариться словом суворим. Споглядає стокротки, сальвію, сокирки, соняшник... Створює свято стороннім. Спиває сяйво серпанків. Слухає стук серця свого сумління. Співаючи славень, стверджує свободу, суверенність своєї совісті. Серед самородків словесності сяє світлом сліпучим сонцесяйним. Скільки слів сказано Сердунич – стільки сонць спалахнуло столиких. Слава Сердунич!

Список використаних джерел та літератури:

1. Григорій Омельченко. Прикусіть «язика»! За мову билися ще в 1996 році, ухвалюючи Конституцію України // Україна молода. – 2021. 10 лютого.

2. Абетковий словограй (Тавтограми, монофони). Навчально-методичний посібник за загальною ред. автора ідеї, д. п. н., професора Онкович Г. В. – 2018. – 138 с.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

3. Сердунич Любов. Краплини сонця на долоньці (твори для дітей), 2007. – 48 с.: іл.

4. Сердунич Любов. Сучасний, злободенний, вічний (Поезія, проза, публіцистика, додатки про Т. Шевченка). – Хмельницький: Видавець ФОП Цюпак, 2019. – 156 с.: кол. іл.

5. Сердунич Любов. Душа не терпить порожнечі» (Поезія). – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2005. – 89 с.: іл.

6. Сердунич Любов. Перука для Оленки (Проза). – Вінниця: Видавництво «Твори», 2022. – 304 с.: кол. іл.

7. Сердунич Любов. Зайдам – зась! (Поезія та проза про Майдан та путлерівсько-українську війну). – Хмельницький: Вид.-тво ФОП Цюпак А. А., 2016. – 80 с.: іл.

8.https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0WrnkXRARTA6XAecjABJ8Pcp8C3sGZeUpYHGtD2qhDaouTPj17q2a17tsVyjZK5sol&id=61554302391277

УДК 027.53+[908:821.09(045)(477.43)

*Олена Баваровська,
м. Хмельницький*

ЗБЕРІГАЄМО ПАМ'ЯТЬ – ПОПУЛЯРИЗУЄМО ТВОРЧІСТЬ

У статті висвітлюється досвід роботи Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки зі збереження пам'яті та популяризації творчості письменників-уродженців Поділля та Південно-Східної Волині: Миколи Федунця, Миколи Мачківського та Григорія Храпача.

Ключові слова: бібліотека, краєзнавча діяльність, літературне краєзнавство, популяризація, письменник, літературний тур.

Краєзнавча діяльність є одним із пріоритетних та перспективних напрямків роботи обласних універсальних наукових бібліотек України. В умовах сьогодення цей напрям розглядається як потужний засіб формування та утвердження національної самосвідомості українського народу, його національно-історичної пам'яті та духовності, без чого неможливий процес утвердження незалежної української державності.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека завжди приділяла значну увагу краєзнавчій діяльності, вишукуючи нові форми та методи вивчення, збереження та популяризації культурної спадщини краю в різних її аспектах. Серед напрямків краєзнавчої діяльності вирізняється літературне краєзнавство – популяризація творчості місцевих письменників, збереження їх культурної пам'яті, поширення інформації серед широкого загалу читачів шляхом організації авторських зустрічей, презентацій нових книг, літературних читань, обговорень тощо.

У 2022 році Хмельницькою обласною універсальною науковою бібліотекою започатковано проєкт «Обласний літературний тур»: популяризуємо українських письменників, який реалізовувався у партнерстві з Хмельницьким обласним літературним музеєм, Обласною організацією НСП України, бібліотеками ТГ та іншими закладами культури. Він поєднує в собі комплекс літературно-просвітницьких заходів з виїздами на малу батьківщину літераторів, відвідуванням місць основної діяльності письменників, проживання, навчання.

Відкриття обласних літературних турів пам'яті відбувались на базі Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки за сприяння Департаменту інформаційної діяльності, культури, національностей та релігій Хмельницької обласної державної адміністрації. Запрошені на відкриття партнери-організатори, друзі, колеги, письменники, журналісти, студентська та учнівська молодь, внутрішньо переміщені особи, громадськість міста та області. Паралельно проводилась трансляція заходів на платформі ZOOM, до якої доєднувалися читачі бібліотек області.

Перший обласний літературний тур пам'яті був організований з нагоди 80-річчя від дня народження українського письменника, прозаїка, літературознавця, журналіста Миколи Антоновича Мачківського «Розтану сам, лишу свою надію...», уродженця с. Хоросток Ганнопільської ТГ.

Микола Мачківський (1942–2020) – у літературі дебютував добіркою віршів ще понад пів віку тому. За 55 років письменницької праці підготував та видав близько тридцяти книг поезій і прози. У його творчому активі є вірші, поеми, переклади, повісті, романи. Широку популярність отримали такі його історичні романи, як «Чорний дяк», «Коріятовичі», «Каратель», художньо-документальні повісті «Сорокодуби», «Пришелець з Європи» та інші. Його історичний роман

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

«Коріятовичі» та історичний роман-реквієм «Каратель» були переможцями у рейтингу видань Хмельниччини на книжкових форумах. Його твори екранізовано: за романом «Пароль – «Проскурів» знято художньо-документальний фільм, за романом «Чорний дяк» – телефільм. З 1979 року він є членом Національної спілки письменників України, на той час це Спілка письменників СРСР (Союзу радянських соціалістичних республік) [6].

Під час відкриття говорили про творчий внесок письменника в літературознавчу спадщину України та області; ділилися спогадами про творчу співпрацю письменники, журналісти; учнівська молодь читала авторську поезію. Інформаційні потреби відвідувачів забезпечувала експозиція книжкової виставки «Слово, осяяне любов'ю», на якій представлені окремо видані та надруковані в літературних альманахах твори Миколи Мачківського та література про нього; доповнювали експонати обласного літературного музею: особисті речі, фото, рукописи, нагороди письменника.

В рамках XVI Обласного форуму «Книжкова весна на Хмельниччині» відбулися поетичні читання «Лишить надовго власний слід...» за творчістю Миколи Мачківського на базі центральної бібліотеки Ганнопільської ТГ. Працівники закладів культури Ганнопільської територіальної громади розповіли про дитячі роки письменника, учнівська молодь громади читала його поезію.

Серед комплексу заходів обласного літературного туру неординарний літературно-мистецький захід «Косовиця трав весняних», присвячений Міжнародному дню музеїв, який відбувся в обласному літературному музеї.

Значного резонансу набув літературний вояж «Життєвими стежками Миколи Мачківського». Читачі бібліотеки, журналісти, колеги по перу письменника зібралися разом аби пройти тими місцями, де свого часу ступала нога письменника та поділитися спогадами про цю світлу, добру та відкриту людину. Вояж розпочато в обласному літературному музеї, де Микола Антонович довгий час працював та стояв біля витоків створення музею. Говорили про роботу над дослідженням особистого фонду Миколи Мачківського, який передав його син Олександр, зокрема архів історії листувань письменника з корифеями української літератури, вирізки з літературних газет та журналів; його

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

особистий внесок у створення музею «Літературна Хмельниччина». Наступною зупинкою літературного вояжу був Хмельницький обласний художній музей, в приміщенні якого до 1986 року розміщувалася редакція обласної молодіжної газети «Корчагінець», в якій Микола Мачківський працював довгий час керівником обласної літературної студії «Подільські джерела» та був завідуючим кабінетом молодого автора Хмельницької обласної організації Спілки письменників України. Присутні ознайомилися з інформаційними матеріалами молодіжної обласної газети «Корчагінець» 80-х років з фондів Хмельницької ОУНБ. Далі учасники літературного вояжу попрямували до будинку, в якому проживав Микола Антонович, через відеозв'язок поспілкувалися з дружиною поета пані Марією. Вона розповіла про любов п. Миколи до природи та усього живого; допомогу хворим птахам, яких він приносив додому та доглядав. А ще повідала історію про голубку, яка врятувала йому життя в далекі 90-і. Акціонерне товариство «Видавництво «ПОДІЛЛЯ» стало четвертою зупинкою вояжу, де учасники відвідали кабінет, в якому Микола Антонович працював редактором Хмельницького державного видавництва «Поділля». Побачили краєвиди, які щодня милували око поета. Кінцевою зупинкою літературного вояжу було місце вічного спочинку Миколи Антоновича (кладовище мкрн. Лезнево), де хвилиною мовчання учасники заходу вшанували пам'ять письменника.

Завершився обласний літературний тур п'ятим заходом – вечір пам'яті «Слово, осяяне любов'ю». Віддати данину пам'яті, проаналізувати творчість митця аби відкрити його для себе, зібралися письменники, рідні, друзі, студентська молодь та користувачі територіальних громад Хмельниччини.

«Син Прибузької землі» – літературний тур, присвячений 10-й річниці від дня смерті поета, прозаїка, члена Національної спілки письменників України Григорія Яковича Храпача, вихідця з с. Гелетинці Гвардійської ТГ, що на Хмельниччині.

У творчому доробку Григорія Храпача (1924–2013) близько 30 книжок для дітей та юнацтва, що вийшли окремим друком. Перша збірка віршів та загадок для дітей «Струмок» вийшла у 1962 році. Наступними були: «Хто відгадає?»: збірка загадок (1972), «Під хрестом»: повість-реквієм (1993), «Ріка»: вибрані твори для дітей та юнацтва (2008), «Скрик» (2005), «Тридзвін і відлуння» (2013) та інші. Його твори

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

перекладені мовами світу – Європи, Азії, США. Він є переможцем республіканського конкурсу на кращу книжку для дітей (1985), лауреатом обласних літературних премій: імені Тараса Шевченка, Микити Годованця, Володимира Булаєнка, учасником бойових дій Другої світової війни. Працював учителем української мови і літератури та малювання у Гелетинецькій загальноосвітній школі. Друкувався у періодичних, окремих виданнях. Був делегатом IX з'їзду письменників України (1986). Метри українського слова відгукувались про творчість Григорія Храпача. Микола Скорський писав: «Проза Григорія Храпача привертає увагу насамперед умінням автора заглибитись у психологію своїх героїв, подивитись на світ їхніми очима»; Михайло Стельмах говорив: «Ваші загадки – цікаві»; Володимир Сосюра відмітив: «У вас є все, що потрібно поету» [3].

День пам'яті «Село Гелетинці – мала батьківщина Григорія Храпача» відбувся безпосередньо у селі Гелетинці Хмельницького району, де народився і виріс літератор. Учасники відвідали будинок, де проживав поет, побували у його робочому кабінеті, ознайомилися із творчим доробком, переглянули ескізи до картин та ілюстрації до книг; пройшлися вулицею, якою він полюбляв ходити та тією, яка носить його ім'я; смакували холодну джерельну воду з криниці, до якої письменник щодня навідувався; завітали на територію місцевої школи – місце роботи Григорія Яковича; поклали квіти на могилу поета. У сільському клубі відбулася година-спомин «У пам'яті – світло незгасне» [1].

Бібліочаювання «Храпачевий мед та його властивості» – одна із креативних форм роботи, в якій було поєднано життєве кредо і хобі письменника, обговорення книг та чаювання. Захід пройшов за участю письменників, земляків та родини з с. Гелетинці Гвардійської сільської ТГ, освітян навчальних закладів м. Хмельницький [2].

Дню художника в Україні був присвячений наступний захід – презентація картин із приватної колекції родини Храпачів «Майстер пензля – Григорій Храпач». З професійної точки зору проаналізували художню творчість Григорія Яковича Марина Заславська – старша наукова співробітниця Хмельницького обласного художнього музею та Олена Чебан – викладачка образотворчого мистецтва Хмельницької школи мистецтв. Звучали чарівні мелодії скрипки – музичного інструменту, який з раннього віку самотужки опанував і яким вправно володів Григорій Якович.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Звучав улюблений музичний твір поета «Ой ти, дівчино, з горіха зерня...».

Читацька конференція «Повість-реквієм Григорія Храпача «Під хрестом» – трагічна сторінка голодомору 1932–1933 років», приурочена 90-м роковинам пам'яті жертв Голодомору, стала завершальним заходом туру пам'яті. Вона складалася з трьох частин. Перша – загальні відомості про Голодомор в Україні; друга – тема голодоморів у літературі, третя – безпосереднє обговорення повісті-реквієму «Під хрестом» Григорія Храпача. Присутнім було презентовано виставку-інсталяцію «Голодомор: чорна сповідь моєї Вітчизни і її затамований біль» із фондів Хмельницької ОУНБ та Хмельницького обласного літературного музею.

«Я жив, творив, спокутував, кохав...!» – обласний тур пам'яті, присвячений 80-річчю від дня народження Миколи Федунця, поета, журналіста, члена Національної спілки письменників України і Національної спілки журналістів України, заслуженого працівника культури України, уродженця с. Сушівці Білогірської селищної територіальної громади.

Микола Федунець – поет, член Національної спілки письменників України (1978 р.), член Національної спілки журналістів України (1976 р.). Майже двадцять років віддав журналістській праці у редакціях газет: Білогірської районної «Життя і слово», обласних – «Подільські вісті» та «Ровесник». У 1986–2009 рр. – голова Хмельницької обласної організації НСП України. Друкувався з 1957 року. Перша книжка віршів «Адреса юності» (1972), згодом вийшла книга «Душа зернини» (1977), «Свято роси» (1983), «Розневолення» (1990), «Жнива» (1992), «Не поступимось любов'ю до України» (2004), «Іспит» (2005) та ін. Лауреат міжнародних літературних премій: імені Івана Кошелівця (2002), імені Дмитра Нитченка; Хмельницьких обласних літературних премій: імені Григорія Костюка, імені Тараса Шевченка (1993), імені Володимира Булаєнка (1993) та Хмельницької міської премії імені Богдана Хмельницького (1996). У 2014 році рішенням обласної ради засновано Хмельницьку обласну літературну премію імені Миколи Федунця за кращу поетичну збірку. Премія присуджується щорічно до Дня пам'яті Миколи Федунця [7].

Щоб пізнати поета ближче, надихатись повітрям його дитинства, була організована літературна мандрівка «Витоками Федунцевої долі» з виїздом у Білогірську та Ямпільську селищні громади Шепетівського району. Делегація побувала в селищі Білогір'я

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Шепетівського району, відвідала місцину, де знаходилася редакція газети «Радянське село», в котрій свого часу працював Микола Федорович на посаді відповідального секретаря. Тут друкувались його перші вірші, прозові замітки, саме звідси почався шлях у велику літературу.

Учасники мандрівки відвідали і малу Батьківщину, село Сушівці, де народився та навчався в початкових класах Микола Федунець. Відбулася екскурсія до Сушовецького ліцею, перегляд музейної експозиції, покладання квітів до меморіальної дошки. Відвідали і Сушовецьку сільську бібліотеку, ознайомилися з експонатами музейної кімнати, де є експозиція про поета. Здійснили пішохідну екскурсію до місцини, де знаходився будинок Миколи Федоровича, до джерела «Вікнина», куди любив ходити Микола Федорович та черпав натхнення для творчості.

В програмі мандрівки був Ямпільський ліцей, де відбувся вечір-спогад «Цей путівець – із Сушовець». На всіх локаціях мандрівки присутні говорили про патріотизм письменника, його любов до України, рідного села, української мови, простоту, людяність, почуття гумору, відкритість та готовність завжди прийти на допомогу ближньому [8].

Наступний захід – літературне досє «Хмельницька обласна премія імені Миколи Федунця: історія та лауреати», під час якої відбулось вручення літературної премії за кращу поетичну збірку та презентація книжкової виставки «Творчий доробок лауреатів премії». Лауреатом 2024 року став письменник, журналіст, член Національної спілки письменників України та бойовий медик Михайло Цимбалюк з поетичною збіркою «Калібри любови».

Микола Федорович довгий час жив і працював у м. Хмельницький, тому для читачів була організована літературна екскурсія «Хмельницький в житті Миколи Федунця». Відвідали локації, пов'язані з життям та творчістю поета, знайомились з його літературним спадком та архітектурною спадщиною міста Хмельницький.

Заходи набули значного резонансу серед громадськості області, висвітлювались в місцевій пресі, на регіональному телебаченні, сторінках в соціальних мережах та вебсайтах бібліотек області. У 2023 році Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека презентувала цей досвід для учасників Всеукраїнського онлайн-марафону інноваційного досвіду публічних бібліотек

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

України, організованого ВГО Українська бібліотечна асоціація.

Таким чином, обласний літературний тур як форма соціокультурної роботи бібліотек з питань краєзнавства зарекомендував себе як дієвий спосіб з промоції книги та читання, зокрема популяризації творчості письменників-вихідців краю, які залишили помітний слід в історії української літератури.

Список використаних джерел та літератури

1. Василів С. Син Прибузької землі : [про День пам'яті, присвяч. 10-й річниці з дня смерті Г. Я. Храпача, який відбувся в рамках обл. туру пам'яті «Син Прибузької землі», організ. Хмельниц. ОУНБ] // Подільські вісті. – 2023. – 27 лип. – С. 2 : фот.

2. Душенко С. Храпачевий мед : [про черг. захід, присвяч. 10-й річниці з дня смерті Г. Я. Храпача, який відбувся в рамках обл. туру пам'яті «Син Прибузької землі», організ. Хмельниц. ОУНБ] // Подільські вісті. – 2023. – 7 верес. – С. 2 : фот.

3. Григорій Храпач // Літературна Хмельниччина ХХ століття : хрестоматія / упоряд. М. Ф. Федунець. – Хмельницький : [б. в.], 2005. – С. 199-238 : портр.

4. Літературна Хмельниччина ХХ століття : хрестоматія / упоряд. М. Ф. Федунець. – Хмельницький : [б. в.], 2005. – 607 с. : портр.

5. Мачківський М. Древо триєдине. Змість роману... / М. А. Мачківський. – Кам'янець-Подільський : Друкарня «РУТА», 2020. – 560 с.

6. Микола Мачківський // Літературна Хмельниччина ХХ століття : хрестоматія / упоряд. М. Ф. Федунець. – Хмельницький : [б. в.], 2005. – С. 424-437 : портр.

7. Микола Федунець // Літературна Хмельниччина ХХ століття : хрестоматія / упоряд. М. Ф. Федунець. – Хмельницький : [б. в.], 2005. – С. 451-460 : портр.

8. Радецька А. Витоками Федунцевої долі : [відбулася мандрівка в рамках обл. туру «Я жив, творив, спокутував, кохав...!» до 80-річчя з дня народж. М. Федунця, організатором якої виступила Хмельниц. ОУНБ] // Слово Просвіти. – 2024. – № 19. – С. 7 : фот.

**ЛЕОНІД ФІЛОНОВ – КІНЕМАТОГРАФІСТ-ДОКУМЕНТАЛІСТ,
ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ПОДІЛЛЯ**

У статті висвітлено внесок Л. В. Філонова (1949-2018) в дослідження історії Поділля, зокрема, перебування на терені нашого краю у 1919 році Директорії та Уряду УНР. У статті також наводяться короткі біографічні дані Л. В. Філонова, досягнення у краєзнавстві та журналістиці, перелік основних краєзнавчих та історичних праць. Окрім цього, значна увага приділяється особистим спогадам автора про Л. В. Філонова.

Ключові слова: Поділля, Л. В. Філонов, Вінниця, Кам'янець-Подільський, В. Д. Отамановський, С. М. Виноградський, краєзнавство.

Культурний та духовний розвиток нашого краю періоду 80-90-х років ХХ-початку ХХІ ст. важко уявити без світлої, благородної постаті Л. В. Філонова (1949-2018) – відомого не лише на Поділлі історика, краєзнавця, культуролога, тележурналіста, громадсько-політичного діяча, доцента кафедри культурології, соціології, педагогіки та психології Вінницького національного технічного університету. Леонід Філонов все своє життя присвятив розбудові вільної, незалежної Української Держави. Він був одним із співорганізаторів Вінницької обласної організації Народного Руху України (1989), стояв біля витоків обласного об'єднання товариства «Просвіта» і майже 20 років очолював цю шановану на Поділлі громаду вінничан-патріотів. Працюючи редактором щотижневої телепрограми «Вінницький плін», підготував 380 цікавих, пізнавальних науково-популярних випусків про історичні події краю, знаних подолян, визначних борців за волю України.

Майже тридцять років пов'язав з викладацькою роботою у Вінницькому національному технічному університеті на кафедрі культурології, де одночасно був редактором молодіжної телепрограми «Вважаю так», яка готувалася за участю студентів ВНТУ. Автор першої в Україні навчальної програми з курсу «Українська культура» для студентів вищих технічних навчальних закладів, виданої у видавництві «Вища школа» (1991) [3].

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Народися Леонід Володимирович Філонов 21 березня 1949 року у м. Олександрівка Донецької області. Про донецький період життя Леоніда Філонова залишила яскраві спогади його донька Катерина, в. о. директорки Донецького обласного краєзнавчого музею (м. Краматорськ) у 2018-2020 роках: «Після школи та служби в армії для навчання обрав Львівський університет. У 1971 році його було зараховано на перший курс по спеціальності «Історія». Перебуваючи на канікулах у рідній Олександрівці 1972 року, Леонід Філонов працює у газеті Олександрівської районної ради - «Радянський патріот». І газета, і замітки молодого кореспондента виходили українською мовою.

В особистому архіві Леоніда Філонова збереглося близько двох десятків вирізок з цієї газети.

Він пише, в основному, на молодіжну тематику - про комсомольські осередки, про студентські будівельні загони, передовиків виробництва, про проблеми сільських бібліотек та клубів. Пише і під псевдонімами «І. Матвеев», «Л. Володимиров». Матеріали за власним прізвиськом підписує «Л. Філонов, студент історичного факультету Львівського державного університету імені І. Франка» - дуже важливо було, мабуть, означити себе саме в цьому статусі.

У вересні 1972 року він повертається до навчання в університеті, а вже у квітні 1973 року батька разом ще з шістьма студентами виключають звідти за участь у антирадянській діяльності. Про ці події Леонід Філонов зняв документальний фільм «Березнева паморозь» [4].

Зазначимо, що в ніч з 27 на 28 березня 1973 року співробітниками КДБ за звинуваченням у «націоналістичній діяльності» була затримана група студентів-істориків Львівського університету. Затримання відбулося після розповсюдження ними у Львові листівок проти заборони святкування Шевченківських днів. Уже над ранок були затримані Роман Козовик, Іван Сварник, Ігор Кожан, Степан Слука (студенти групи - Іст-32с), Ігор Худий та Леонід Філонов (обидва з групи Іст-23с). 3 квітня 1973 року, після повернення з конференції у Москві, відразу на летовищі затримали студентку групи Іст-41с Мар'яну Долинську.

У результаті проведеного слідства було встановлено, що на історичному факультеті Львівського університету у 1972 році сформувався альтернативний до офіційно існуючого гурток

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

вивчення історії України, члени якого студіювали дослідження М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, Ю. Липи, а також твори І. Дзюби, В. Мороза, В. Чорновола тощо. Пропагуючи просвітницьку діяльність через поширення правдивої історичної інформації, студенти-історики склали програму, положення якої визначали групу як молодіжну підпільну організацію, що виступає за здобуття у конституційний спосіб незалежності України. З міркувань конспірації, група не мала офіційної назви, як і формального керівництва (фактично, очільниками вважають С. Слуку і Л. Філонова) [7, с. 513-514].

Хоча затриманим і вдалося уникнути ув'язнення, покаранням їм стало виключення з університету та штучно створювані перешкоди у здобутті вищої освіти безпосередньо у Львівському університеті. Так, С. Слуку, І. Сварника, Р. Козовика, Л. Філонова, І. Кожана та І. Худого було виключено з Львівського університету 18 квітня 1973 року (накази ректора №№ 155-160). Окрім цього, Л. Філонова виключили з лав КПРС, а М. Долинську спеціальним міністерським наказом позбавили лєнінської стипендії, яку надавали абсолютним відмінникам навчання [7, с. 517-518].

«Після виключення з Львівського університету, - продовжує свої спогади К. Філонова, - три місяці батько працював у цеху пластмас Львівського заводу радіоелектронної медичної апаратури, жив без прописки. «Одного дня до мене приїхав співробітник КДБ на «Волзі» і попередив, щоб я за 24 години виїхав з Львова, бо мене заарештують». Довелося повертатися на Донеччину. На той час його батьки розлучилися, і він селиться у матері, яка на той час переїхала до Краматорська.

Тут Філонов влаштовується працювати на Теплоелектроцентральному помічником машиніста. Паралельно намагається так отримати вищу освіту – вступає на історичний факультет Донецького університету, правда на заочне відділення (закінчив його у 1978 році. – Авт.).

З листопада 1974 року переходить на педагогічну стежу, і вже не звертає з неї до самого кінця. Перша педагогічна робота – вихователь у Краматорському професійно-технічному училищі № 68. А через рік влаштовується вчителем історії та суспільствознавства у восьмирічній школі № 13 (селище Малотаранівка). (...).

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

8 лютого 1975 року Філонов бере шлюб з Валентиною Кременчутською, з якою жили в одному будинку на тодішній вулиці Леніна, фактично у сусідніх під'їздах, а у 1976 році у нього народжується донька, себто я. (...).

Весь час проживання на Донеччині Леонід Філонов був під спостереженням КДБ. «В моєму житті з'являлися особи, які завжди намагалися з'ясувати мій настрій, мої погляди, - розповідав про цей період Леонід. - Я навчився бути уважним. Інколи зі мною намагалися говорити про національне. Я вираховував добродіїв, які до мене приходили. Двічі я споював їх і вони зізнавалися». Такий «знайомий» був у Краматорську – намагався піднімати питання, що могли б виявити проукраїнську позицію. Другий, музикант з Донецька, був фактично випадковим знайомим. Він намагався втертися в компанію друзів, а коли його напоїли – зізнався, що робив це з намови КДБ.

Третій «агент» був другом Філонова. Батько цього товариша працював завкафедрою української літератури Донецького Університету, а мати була диктором на телебаченні. (...).

У Краматорську батько спілкувався з Григорієм Гребенюком – на той час завідуючим лабораторією науково-дослідного та проектно-технологічного інституту важкого машинобудування. Постать Гребенюка цікава в історії контексту дисидентського руху на Донеччині. Зокрема, його прізвище значиться у справі Олексі Тихого, як одного з тих, хто контактував з Олексом Тихим і знаходився під наглядом КДБ, як неблагонадійна особа.

Григорій Гребенюк розповсюджував літературу самвидаву. Спілкувався з О. Тихим, читав його статті, про що був допитаний під час слідства і на суді в липні 1977 р. Автор спогаду про О. Тихого.

З 1988 року Гребенюк був членом Української Гельсинської спілки, з 1990 очолював її Донецьку обласну організацію, з 04. 1990 до 05. 91 був заступником голови заснованої на її базі Української республіканської партії.

Батько згадував, що познайомився у 70-ті роки з Євгеном (Григорієм. – Авт.) Гребенюком у поїзді – їхали в одному купе до Києва. З того часу спілкувалися, говорили на різні теми. За його словами, Гребенюк скрізь говорив українською мовою, і, можливо, через це завжди був «під ковпаком», - така послідовна позиція ще й

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

у «технаря» - мешканця російськомовного міста не могла не привертати уваги.

Батько задує, що однією з найпопулярніших тем цих розмов була русифікація. (...).

Але, повернемося до знайомства з Гребенюком. Батько запевняв, що той познайомив його з Олексом Тихим у 1975 чи 1976 роках. Бачилися вони два рази – саме в момент знайомства і, випадково, в автобусі, що їхав з Дружківки до Краматорська. Говорили українською мовою. Олексу Тихого батько зацікавив тим, що працює вчителем історії. За словами батька, після тієї розмови Олекса Тихий навіть написав йому листа, а що місця проживання не знав – то надіслав на адресу малотаранівської школи, де батько працював. Лист Філонов знищив у 1977 році, як тільки арештували Олексу Тихого по справі «Тихий-Руденко», адже такий документ міг його скомпрометувати, тим більше, як колишнього репресованого. Про що йшлося в листі достеменно батько не пам'ятав – проте, з впевненістю говорив, що не містив нічого антирадянського – лише міркування про педагогіку та виховання всебічно розвиненої особистості.

У січні 1979 року батько розриває шлюб з матір'ю і переїжджає до Донецька, де спочатку працює в школі, а потім в інституті післядипломної освіти вчителів. Бачилися ми з ним рідко – приїздив до нас додому, часом ми ходили на прогулянку в парк, а одного разу він навіть возив мене до Донецька, де знайомив зі своїми колегами. На жаль, тоді мені не було й шести років, тож пам'ятаю це досить фрагментарно.

Працюючи в Донецькому інституті підвищення кваліфікації вчителів, батько часто їздив у відрядження, знайомився з новими людьми і не приховував, що шукав можливості покинути Донбас (який в приватних розмовах дозволяв собі називати «забембаним»), бо все життя мріяв жити у Львові, або в Києві. Але так сталося, що містом, за яке він «зачепився» стала саме Вінниця» [4].

З 1986 року Л. Філонов – працівник Вінницького інституту вдосконалення вчителів, з 1989 року – доцент кафедри культурології, мистецтва і дизайну Вінницького державного політехнічного інституту (нині – Вінницького національного технічного університету) [2, с. 197].

Сферою його наукових інтересів були краєзнавство, культура України, політична історія на Поділлі в XX столітті. Серед

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

наукових здобутків та звершень Л. В. Філонова особливо виділяються його ґрунтовні, актуальні і до сьогодні дослідження про військову та державницьку діяльність козацького полковника Івана Богуна [10], про перебування Директорії УНР у м. Вінниця в лютому 1919 року та про її заходи у різних ділянках державного, культурного та соціально-економічного будівництва [8], про нелегку долю та подвижницький чин краєзнавців В. Д. Отамановського [9, 12], О. О. Кривицького [13], про повстанську антибільшовицьку діяльність колишнього учителя отамана Якова Гальчевського [14] тощо. Окрім цього, перу Л. В. Філонова належать три науково-краєзнавчі книги: «Дай, Боже, пам'яті нащадкам: Історико-документальні нариси» (Вінниця, 1995), «Орел Подільського краю» (Київ-Львів, 2004; у співавторстві з К. В. Завальнюком та В. Ю. Резніком) [8, 11, 14]. Також Л. В. Філонов є автором 80 публікацій у журналах «Україна», «Вітчизна», «Віснику ВПП», республіканських та обласних газетах [5].

Л. В. Філонов – засновник та багаторічний голова Вінницького обласного об'єднання товариства «Просвіта» (згодом - почесний голова цього товариства), а також один із засновників Вінницької обласної організації товариства «Меморіал». Ініціював численні конференції, видання книг, саме завдяки його зусиллям на вулиці Соборній з'явилась пам'ятна дошка про перебування уряду УНР у Вінниці та барельєф Дмитра Марковича (одного з урядників УНР, активного члена «Просвіти» у 1917-1919 рр.). Член Спілки журналістів України. Лауреат Всеукраїнського телефестивалю «Україна диво-дивовижне» та дипломант Всеукраїнського телерадіофестивалю «Калинові острови» [5]. Завдяки йому було створено низку відеофільмів та історико-документальних фільмів про видатних українських діячів та історичні події: «Савой. Маємо за честь!» (1996), «Мури крізь століття...» (1998), «Ямпіль на Дністрі» (2001), «Мій Хмільник», «УПА: Маловідомі сторінки», «Історія родини Кульматицьких», «Богунова Вінниця», «Непокараний злочин» (2001), «Звичаєва січ (табір у Брацлаві)» (2003), «Березнева паморозь» (2003), «Орел Гальчевський» (2004), «Звичаєва Січ» (2004), «Академік Данило Заболотний» (2006), «Савой» із пам'яті століття» (до 75-річчя Вінницької області) (2007), «Микола Леонтович» (2007), «Дві столиці Поділля» (Вінниця та Кам'янець-Подільський) (2007), «Посмішка Кочура» (2008), «Чи пам'ятаємо» (про С. Петлюру» (2008), «Повернення» (про

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Д. Марковича) (2009), «Вінницький національний технічний університет» (2010), «Яків Гальчевський» (2014), «Палаюча пам'ять» (про мужнього звиязця АТО, Героя України Костянтина Могилка) (2014), «З Отамановським по Вінниці» (2016) тощо [2, с. 197; 6].

Особливе місце у творчій спадщині Л. В. Філонова займає фільм «Виноградський. В гармонії неба і землі» (2013), – перший у вітчизняному кінематографі науково-документальний фільм про видатного українського мікробіолога, еколога, ґрунтознавця, автора відкриття явища хемосинтезу, засновника ґрунтової мікробіології й екології, вченого із світовим ім'ям С. М. Виноградського (1856-1953).

Значне місце у фільмі, зйомки якого відбувалися у Вінниці, Городку, Києві, Санкт-Петербурзі, Брі-Конт-Робер (Франція), відводиться городоцькому періоду життя визначного українського вченого (1905-1916). Зазначається, що 1892 року С. Виноградський вступив у володіння Городком (з 1923 до 2020 року - райцентр на Хмельниччині), який отримав у спадок після смерті батька. Саме обставини вимагали повернутися додому та навести лад. Керуючий маєтком К. Фішман, одружившись з його матір'ю, безконтрольно управляв спадщиною родини. Прибувши в Городок, науковець кілька разів спіймав його на тому, що той дурить, і мати розірвала з ним шлюб [15].

«У своїх спогадах, - відзначав у розмові з кореспондентом газети «Урядовий кур'єр» автор фільму Л. Філонов, - науковець назвав десятиріччя перебування в Городку найщасливішим періодом у житті. Він зробив зразкове господарство, застосував найновіші технології в усіх галузях: лісництві, садівництві, землеробстві, тваринництві... У нього люди добре заробляли, містечко стало розквітати. Навіть коли почалася Перша світова війна, воно дало прибуток. «Одне слово, реформування повне, якого ніде не доводилося бачити», – пізніше згадував він про своє господарство.

Вставав «капіталіст і поміщик» о 4-5 годині і працював по 10-12 годин, якщо не в саду, то в лісі, на будівництві тощо і «все це бадьорило і було якось фанатично старанно». Зауважимо, що з часом він закладе сад на своїй віллі у Швейцарії, потім у Франції, працюватиме теж старанно, однак те буде ерзацом, а справжнім залишиться Городок.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

1916 рік став останнім роком його життя в містечку. «Один молодший конюх, мало до чого придатний, раптом став грати роль якогось начальства. Все це не залишало сумнівів, що моє щастливе життя в Городку закінчилося», — записав у своєму щоденнику Сергій Виноградський. Бачачи до чого йде, здав свої фільварки в оренду та перебрався в Одесу, де проявив здібності публіциста, розкриваючи хижу сутність революціонерів. Зрештою, в січні 1920 року емігрує до Сербії. Працює викладачем у Белградському університеті, що його не задовольняло. І раптом отримує лист від керівника Пастерівського інституту Еміля Ру, що «матимемо за честь»... [15].

У Франції Сергій Виноградський очолює відділення ґрунтової мікробіології в інституті. Тому поселяється в Брі-Конт-Робер, яке було селом за 30 кілометрів від Парижа. Йому дали у власність маєток, приміщення для лабораторії та навпроти виділили землю для досліджень. На місяць отримував п'ять тисяч франків — тоді це була дуже велика зарплата. Він робить відкриття, пише наукові статті, виступає на конференціях. А ще готує великий (понад тисяча сторінок) підручник із мікробіології ґрунту.

Під час Другої світової війни завершує працю над підручником, який, зауважимо, і тепер використовують у вищих Європи. Однак виникла фінансова проблема щодо випуску книжки, бо після війни інститут перебував у скруті. Гроші дав Зельман Ваксман, який цінував Виноградського і з США приїжджав до нього. Напевне, вони добре розуміли один одного, адже їх поєднувала українська земля, зокрема Поділля.

«Зауважимо: ще у 1894 році він став членом-кореспондентом Імператорської Санкт-Петербурзької Академії наук, а в 1923-му, хоч уже був в еміграції, — почесним членом Російської АН. До речі, це був єдиний в її історії випадок обрання нею емігранта. Однак потім на довгі роки його ім'ям тут нехтували.

Річ у тім, що він називав більшовиків «ревідами» — революційними ідіотами. Ще у 1919 році в одному зі своїх памфлетів безпомилково визначив місце цієї ідеології в системі загальнолюдських цінностей, як місце «звалища в історії для великих злочинів проти людства». Тож коли у 1969 році французька сторона передала російському архіву АН його щоденник та деякі інші папери, їх поклали під сукно. Кілька десятків років також не давали хід повісті сучасного російського

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

мікробіолога, професора Г. Заварзіна «Три життя академіка Виноградського». Вона побачила світ лише 2008 року» [15].

Зазначимо також, що продюсером фільму, а також одним з ініціаторів відкриття пам'ятника С. М. Виноградському у Городку (25.05.2012 р.) був уродженець с. Новий Світ (нині входить до складу Городоцької міської територіальної громади), доктор медичних наук, провідний науковий співробітник Національного інституту фізіатрії і пульмонології ім. Ф. Яновського НАН України Микола Іванович Гуменюк [15].

27 липня 2018 року Леонід Філонов відходить у засвіти. Очевидно, дався взнаки повторний інсульт...

Автору цих рядків, як працівнику читального залу Державного архіву Вінницької області, члену Вінницького обласного об'єднання товариства «Просвіта» і, зрештою, сусіду за місцем проживання (мешкали в одному багатоквартирному будинку), свого часу доводилося неодноразово спілкуватися та співпрацювати з Леонідом Володимировичем Філоновим. Саме в приміщенні Держархіву області, де колись, за словами Л. В. Філонова, знаходився «офіс» голови Кабінету виучування Поділля В. Д. Отамановського, Леонід Володимирович почерпнув чимало творчих ідей та знахідок для своїх наукових праць, а також використав величезну кількість архівних документів для ілюстрації власних унікальних науково-документальних фільмів. Зрештою, у житті і творчості обох подвижників красєзнавчого руху різних історичних епох (В. Д. Отамановського і Л. В. Філонова) можна віднайти чимало спільних духовних рис та й навіть певну зовнішню подібність. До речі, працюючи над фільмом про В. Д. Отамановського, саме Л. В. Філонов звернув увагу на цифрову містику, що оточувала вінницькі «Мури»: побудова єзуїтського монастиря (нині – приміщення Держархіву області) тривала 7 років, домініканського собору (нині – Свято-Преображенський кафедральний собор) – 7 років, діяльність Вінницької колегії в «Мурах» складала 7 років, «едукативною» (освітньою) комісії – 7 років, функціонування Ради робітничих та солдатських депутатів у «Мурах» тривало 7 років, через 7 років засновується Кабінет виучування Поділля, 7 років функціонувала в «Мурах» Українська автокефальна православна церква. Більше того, у створенні документального фільму про В. Д. Отамановського брали участь 7 істориків.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Напевне, не виглядає випадковим і наступний факт. У знайденому Л. В. Філоновим серед численних документів періоду Директорії листі «Великий Схід Франції» (мова українська) йдеться про потребу визнання Великої ложі України, а далі говориться так: «Великий Схід Франції» уважно стежить за подіями в Україні, поважає шляхетні прагнення України до соборності», а далі мовиться про те, що масони «Великого Сходу Франції» будуть користуватися усіма способами підтримки Великої ложі України [8, с. 24-25]. До речі, до українських масонів належали такі відомі державні та громадські діячі, як М. Грушевський, С. Єфремов, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, Г. Чижевський, В. Чехівський, Й. Лозинський, В. Боржковський та інші, життєві долі яких були тісно пов'язані з Вінниччиною [8, с. 24].

Як справжній просвітянин, Леонід Володимирович намагався доносити зерна розумного, доброго, вічного до своїх слухачів. І це були не лише його студенти. Досить часто він виступав із тематичними лекціями з історії українського національно-визвольного руху, а також про злочини народовбивства, скоєними більшовицькою верхівкою у м. Вінниця у 1937-1938 рр., перед різними аудиторіями (військовослужбовцями вінницького гарнізону Військово-повітряних сил, учнями та студентами середніх і вищих форм навчання тощо). Як голова вінницької «Просвіти», Л. В. Філонов організував та провів чимало просвітницьких акцій патріотичного спрямування (в т. ч. краєзнавчі конференції, виставки, «круглі столи», презентації, книгодрукування тощо). До речі, саме завдяки ініціативі Л. В. Філонова та фінансовій підтримці очолюваної ним «Просвіти» автор цих рядків зумів у 2005 році видати книгу «Життя в ім'я України» (про уродженця с. Озеро на Немирівщині, кооператора, педагога, члена Української Центральної Ради та повстанського отамана В. С. Мачушенка). Ще раніше, у 2004 році, у співавторстві з Л. В. Філоновим та В. Ю. Резніком було видано книгу про отамана Якова Гальчевського «Орел Подільського краю». Вже тоді Леонід Володимирович був ознайомлений із мемуарами Я. Гальчевського «Проти червоних окупантів» (т. 1 – Краків, 1941, т. 2 – Краків-Львів, 1942) і планував перевидати їх для широкого загалу. Однак, передчасна смерть завадила цим планам здійснитися...

Природжений аристократизм, внутрішня духовна культура та інтелігентність органічно поєднувались у ньому з твердою

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

громадянською позицією у відстоюванні ідеалів вільної, незалежної, соборної, демократичної Української держави. Леонід Володимирович був ревним парафіянином Української автокефальної православної церкви, слідував духовним канонам у повсякденному житті.

Іноді за чашкою домашньої кави по-львівському, яку Леонід Володимирович дуже полюбляв, він розповідав історії, про які не любив говорити вголос чи в широкому колі знайомих. Так, розповідаючи про свої студентські роки у Львові, Леонід Володимирович признався, що знав про важкі випробування, що невдовзі випадуть на його долю, оскільки дізнався про це від... потойбічної могутньої істоти, яка несподівано матеріалізувалася в кімнаті студентського гуртожитку, коли вже всі спали, за винятком самого Леоніда... Згодом, вже будучи у дорослому віці, Леонід Володимирович зіткнувся із... приви́дом монаха, який глибокого ранку здійснював «ранковий пробіг» перед вікнами його тодішньої вінницької квартири. Цікаво, що перед цим Леонід Володимирович був у Львові, де мав необережність зіронізувати на адресу одного з монахів (не пригадую де, але, здається, що цей випадок мав місце в Музеї історії релігії).

Очевидно, що подібні випадки у житті Л. В. Філонова, а також подвижницька, активна діяльність на ниві просвітництва, його інтерес до потаємних сторінок української історії свідчать про велику духовну місію, яка була йому приготована Вищими Силами. І Леонід Володимирович з честю та гідністю ніс свій хрест, здійснюючи своє служіння людям...

За свою багаторічну подвижницьку культурно-просвітню працю Л. В. Філонов був нагороджений медаллю Всеукраїнського товариства «Просвіта» - «Будівничий України» (2001), грамотами Спілки журналістів України, Вінницької обласної держадміністрації та ректорату ВНТУ. Лауреат громадської премії Всеукраїнського товариства ім. Якова Гальчевського «За подвижництво у державотворенні» в номінації «Громадський діяч» (2003). Заслужений працівник культури України (2006) [1, с. 232]. Нагороджений орденом Володимира Великого III ступеня (2009) та орденом Івана Мазепи (2009) [5].

Вогонь духовності, запалений Л. В. Філоновим, житиме у серцях його вихованців, а також у всіх добрих справах на благо нашої Праматері України.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Список використаних джерел та літератури:

1. Вінниччина журналістська / Авт.-упор. В. Г. Лисенко. Вінниця: ФОП Горбачук І. П., 2010. – 320 с.
2. Гальчак С. Д. Краєзнавці Вінниччини: Біографії. Бібліографія. Вінниця: Книга-Вега, 2005. – 224 с.
3. З любов'ю до Вінниччини. Пам'яті просвітянина Леоніда Філонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vinnytsia-museum.in.ua/exhibitions/2019/in-memory-of-filonov> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.
4. Персональний сайт Леоніда Філонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postati.vntu.edu.ua/filonov/statti/biogr.html> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.
5. Персональний сайт Леоніда Філонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postati.vntu.edu.ua/filonov/> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.
6. Помер почесний голова вінницької «Просвіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://vn.depo.ua/ukr/vn/pomer-pochesniy-golova-vinnickoyi-prosviti-20180727812716> (дата звернення: 20.10.2024). – Назва з екрану.
7. Сіромський Р., Сіромська Г. «Ідеологічні зриви» або справа «Москити»: архівні документи про реакцію КДБ і комсомольсько-партійних органів Львівського університету на антирадянську діяльність студентів-істориків (1972-1973 роки) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2017. Спецвипуск. – С. 513-540.
8. Філонов Л. В. Дай, Боже, пам'яті нащадкам: Історико-документальні нариси. Вінниця, 1995. – 32 с.
9. Філонов Л. В. Значення праць В. Д. Отамановського для шкільного краєзнавства на Вінниччині // Тези доповідей 6-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1988. – С. 102-103.
10. Філонов Л. В. Іван Богун на відстані століть і сьогодення // Вінниччина – край козацької слави: Матеріали краєзнавчої конференції. Вінниця, 2001. – С. 4-5.
11. Філонов Л. В. Из плину часу: історико-документальні нариси, публіцистика. Вінниця: Книга-Вега, 2006. – 120 с.
12. Філонов Л. В. Краєзнавець Отамановський // Вітчизна, 1990, № 11. – С. 191-192.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

13. Філонов Л. В. О. О. Кривицький – учитель-народознавець // Тези доповідей VIII Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. Вінниця, 1989. – С. 73.

14. Філонов Л., Завальнюк К., Рєзнік В. Орел Подільського краю. К.-Л.: Галицька видавнича спілка, 2004. – 48 с.

15. Чебан О. Леонід Філонов: «Учений назвав десятиріччя перебування в Городку найщасливішими роками» // Урядовий кур'єр, 2013, 27 липня.

УДК 791.071:908:929-051М.Гоцуляк(477)

*Володимир Колесник,
м. Могилів-Подільський*

ГРАНІ ТАЛАНТУ МАРІЇ ГОЦУЛЯК

В минулому році Могилів-Подільському міськрайонному літературно-мистецькому об'єднанню «Веселка Дністрова» виповнилось 90 років. А зародилось воно в далекі 30-і роки минулого століття. Тоді при редакції газети «Прикордонна зірка» сформувалась невелика група молодих людей, закоханих в поезію, мистецтво і художнє слово. Серед них були і місцеві журналісти.

Один із фундаторів літоб'єднання, ветеран журналістики Поділля Олексій Вікторович Гринчук з гордістю стверджував, що творче об'єднання Могилева навіть старше за Спілку письменників України.

В післявоєнні роки кількість членів літоб'єднання значно зросла. З їх творами місцева газета щомісяця випускала літературну сторінку. Майже чверть віку, з 1945 по 1970 рік літературно-мистецьке об'єднання, яке відіграло велику роль в становленні талантів Придністров'я, очолював О.В.Гринчук. Саме в ті часи в ньому гартувались відомі тепер всій Україні письменники та журналісти: Станіслав Тельнюк, Іван Волошенюк, Микола Рябий, Іван Глинський, Анатолій Звірик, Ніна Гнатюк, Михайло Каменюк, Яків Муляр, Борис Шлапак та інші.

До 60-річчя літоб'єднання редакція газети «Слово Придністров'я» видрукувала на спеціально відведених сторінках альманах творів місцевих авторів під назвою «Тобі, Україно, і праця, і пісня», який став єдиним посібником для вивчення творчості

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

літераторів Могилів-Подільщини в багатьох навчальних закладах міста і району.[9].

В 2001 році вийшла захоплююча пізнавальна книга педагогічних, народознавчих та художньо-публіцистичних нарисів Миколи Крижанівського «По козацький скарб». В теперішній час він написав і видрукував кілька цікавих книг художньої прози, за які його було прийнято до Національної спілки письменників України. Відзначились також оригінальними книгами поезій члени літоб'єднання: Володимир Кравець, Таміла Хмільовська, Наталя Райфурак, Василь Кушнір, Світлана Ротар, Ольга Прудіус, Зоя Красуляк, Людмила Катеринич, Оксана Городинська, Марія Гоцуляк та інші.

Про Марію Василівну Гоцуляк розповімо в цьому матеріалі більш детально, бо є в нашій провінції скромні та одержимі люди, які роблять все можливе для відродження народних промислів та ремесел, підтримки та пропаганди самодіяльного мистецтва і самобутніх митців, проте їх подвижництво на ниві культури часто залишається в тіні, і поцінують їх хіба що у вузькому колі художників.

Вірно кажуть: якщо у людини є талант, то він багатогранний. Після закінчення вузу Марія Василівна майже 20 років працювала на журналістській ниві. Нею написано не одну сотню статей про народних майстрів у районних та обласних газетах. Понад десять років М. Гоцуляк очолювала літературно-мистецьке об'єднання «Веселка Дністрова» при районній газеті.

Потім настав у її житті період, коли вона сама опинилася в центрі оазису творчості і краси. Марія Василівна була найактивнішим організатором першого у Вінницькій області Будинку народної творчості і вісім років очолювала його. Разом з методистом-організатором Оксаною Городинською вони зуміли зробити тут справжній центр культури міста.

Її шлях до майстрині народної творчості почався з вишивки, якої вона навчилася у матері. Про цю грань таланту можна розповідати багато, але думаю, досить сказати що вишиті руками Марії рушники є у Ватикані, у Папи Римського, у одному з храмів Ізраїлю, а один з них прикрашає портрет Т. Г. Шевченка у кабінеті міського голови.

Мистецтву витинанки Марія Гоцуляк навчалася у корифеїв цього виду народної творчості Марії Руденко і Олександра Салюка.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Її роботи ввійшли до рідкісного каталогу «Паперові вирізки світу» та інших видань. Разом зі своїми колегами вона була ініціатором проведення 1-го Всеукраїнського свята витинанок у м.Могилеві-Подільському, яке вже стало традиційним. Завдяки цим святкам зібрано велику колекцію самобутніх шедеврів цього народного мистецтва, яка стала основою для створення у Могилеві першого в Україні музею витинанок.

Та найбільша любов Марії Василівни – це писанка. У неї є колекція писанок, виготовлених традиційним способом, а також писанки-дряпанки, мотанки, інкрустовані соломкою. Роки наполегливої творчої праці принесли нашій землячці міжнародну славу і визнання. Вона стала постійною учасницею фольклорно-етнографічних свят, кілька разів брала участь у міжнародних з'їздах писанкарів, у різні роки провела п'ять персональних виставок у містах Коломиї, Львові, Вінниці та в рідному місті.

Майстриня зуміла добитися успіху і в мистецтві народної іграшки, яку вона створює з лущиння кукурудзи та інших природних матеріалів, стала лауреатом міжнародного конкурсу народної іграшки, що проходив у Києві. Деякі твори Марії Василівни знайшли своє гідне місце в музейних та приватних колекціях світу.

Про її роботу по відродженню народно-прикладного мистецтва розповідалось у центральній пресі і зарубіжних виданнях. В циклі телепередач програми «Один з тисячі уроків», що пройшли по УТ-1, майстриня разом з місцевими художниками і дітьми на всю Україну продемонстрували своє уміння виготовляти народні іграшки, витинанки, писанки.[10].

Ще одна любов і мистецька грань таланту Марії Василівни – це народне малярство. На її виставках можна побачити біля 40 картин, з яких світиться українська душа, глибока повага до подільського села, до наших свят, обрядів та тривог сьогодення. За свої таланти і одержиму працю в 2004 році Марія Гоцуляк стала лауреатом престижної премії ім. Івана Огієнка в галузі мистецтва, а в 2014 році удостоєна високого звання Заслуженого майстра народної творчості України.[16].

В 2003 році, любовно зібравши всі творчі надбання своєї наставниці М.А.Руденко, Марія Василівна очолила районний музей етнографії та народного мистецтва імені знаменитої майстрині, в якому працювала 15 років. В ньому не тільки

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

проводились цікаві екскурсії, майстер-класи та різні культурологічні заходи для молоді, де активно формувалась їх національна свідомість, але й видавалась цікава література з мистецтвознавства.

Так, в 2007 році за сприяння Вінницької ОДА було видано ілюстрований альбом майстрині «Марія Гоцуляк: запрошую до світлиці», а в 2020 році – її стараннями зібрано та видруковано омріяну за життя нашої Горлиці, ілюстровану її витинанками книгу оповідань, новел, віршів та казок Марії Авксентіївни Руденко під назвою «Ластівка день починає». По-справжньому подвижницькою я вважаю велику роботу Марії Василівни по збору і редагуванню матеріалів, ілюстрацій та поезій до альбому «Кольоровий розмай Могилів-Подільщини», який вийшов у Вінниці 2020 року. До цього воістину унікального видання ввійшли розповіді та ілюстрації не лише нині діючих майстрів живопису, флористики, вишивки, писанкарства, лозоплетіння, витинанки, різьб'ярства, малярства, народної іграшки, ткацтва, поезії Могилів-Подільського району, але й тих талановитих людей, які відійшли у вічність.

Прикро і гірко усвідомлювати, що в такі важкі для України часи музей етнографії та народного мистецтва ім. М. А. Руденко, який світив яскравим вогником духовності багатьом могилівчанам, непередуманим рішенням влади територіальної громади було закрито.

Наприкінці відкриємо ще одну грань таланту Марії Василівни Гоцуляк. Вона неперевершений лірик, в різні роки вийшли сповнені сердечних одкровенень збірки її поезій «Вечірня елегія» [1], «Сповідь Чураївни» [4], книга гумору «Навприсядки - до Європи» [5] та книга прози «Пливе човен» [3], в якій багато цікавих розповідей про людей, які творять сучасну Україну, бережуть її неповторну культуру, звичаї та ремесла. Вона прекрасно знає про що пише, бо ж сама була активним громадським діячем і приймала участь в боротьбі за незалежність України в 90-х роках.

В цьому році Марії Василівни виповнилось 75. З великим успіхом пройшли її багатогранні виставки у Вінницькому обласному центрі народної творчості та в рідному місті. [16]. Хочеться від імені всіх колег сердечно привітати нашу Берегиню зі славним ювілеєм, побажати їй міцного здоров'я, наснаги і довгих років творчого життя.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Мені неодноразово доводилось виступати перед молоддю разом з нею в школах і бібліотеках Могилева-Подільського і, слухаючи її змістовні, запальні розповіді про народне мистецтво, переконаний: велика любов до вершин прекрасного у неї на все життя.[10]. Закінчу розповідь про нашу майстриню своїм віршем, написаним до її ювілею під назвою «Що потрібно художнику»:

Як багато художнику треба!
Фарб дістати, в хмаринках неба,
Друзів вірних в містах і в полі,
Розуміння, підтримки й волі.
Щоб від слів було в серці тісно,
Щоб його чарувала всіх пісня.
Як же мало художнику треба!
По Дністру нехай плаває лебідь,
Надихають десь очі сині
І щоб мир та любов у країні.
Сісти з дітьми в музеї зранку
І мережити витинанки.
Або з ними ж на лаві скраєчку
Світ вмістить на білому яечку.
Як багато художнику треба:
Дні без заздрощів, без потреби
Раптом лятись, червоніти,
Бо ж душею не можна міліти.
Як же мало художнику треба:
Сонця в людських очах і неба,
Доброти і сердечності в слові,
Милосердя і крихту любові.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гоцуляк М. «Вечірня елегія», поезії, видавництво «Книга-Вега», Вінниця, 2004.
2. Гоцуляк М. «Запрошую до світлиці», мистецький фотоальбом з народної творчості, Вінниця, 2007.
3. Гоцуляк М. «Пливе човен», Вінниця, «Книга-Вега», 2008.
4. Гоцуляк М. «Сповідь Чураївни», поезії, «Поліграфія», Могилів-Подільський, 2009.
5. Гоцуляк М. «Навприсядки – до Європи» . «Твори», Вінниця, 2020.

**Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна
культура краю**

6. Походжук Д. «Дряпанки Марії Гоцуляк», журнал «Писанка», № 2 (9), с. Верховина, 1994.
7. Походжук Д. «На скроні вічний іній впав поволеньки», нарис про Гоцуляк М. В., журнал «Народне мистецтво», № 1-2, Київ, 2006, с. 32-38.
8. Колесник В. «Давайте зустрінемося», газета «Урядовий кур'єр» від 10 квітня 1999.
9. Колесник В. «Літоб'єднанню – 70», газета «Слово Придністров'я» від 14 січня 2004.
10. Колесник В. «До вершин прекрасного», газета «Вінниччина» від 21 липня 2000.
11. Бронницький В. «Лауреатами не народжуються», газета «Слово Придністров'я» від 10 квітня 2004.
12. Бронницький В. «Багатогранність таланту», газета «Урядовий кур'єр» від 15 травня 2004.
13. Сторожук В. «Сповідь подільської Чураївни», нарис про М.Гоцуляк, добірка поезій, журнал «Світлиця», № 2, Вінниця, 2009.
14. Погуляйло С. «Жар-птицю відпустіть на волю», нарис про М.Гоцуляк, журнал «Жінка» (спецвипуск), Київ, 2012.
15. Сентемон Н. «Два крила Марії Гоцуляк», нарис з ілюстраціями творів, журнал «Світлиця», № 2 (49), ТОВ «Консоль», Вінниця, 2015.
16. Цвігун Т. «В мистецькому просторі Марії Гоцуляк», газета «Вінниччина» від 26 лютого 2025.

УДК 371.13:930.1:069:378

*Сергій Семенчук,
м. Хмельницький*

**ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ
ЛАБОРАТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА У
ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ УЧИТЕЛІВ ІСТОРІЇ ТА
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ**

У статті проаналізовано роль навчальної лабораторії археології та музеєзнавства у формуванні фахових компетентностей майбутніх учителів історії. Розглянуто можливості інтеграції теоретичних знань із практичною діяльністю, застосування цифрових технологій у

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

музейній справі, а також проєктно-дослідницького підходу в освітньому процесі. Окреслено відповідність змісту діяльності лабораторії вимогам Нової української школи.

Ключові слова: лабораторія, археологія, музеєзнавство, педагогічна освіта, компетентності, цифровізація, Нова українська школа.

Сучасні виклики в освіті зумовлюють потребу в оновленні змісту та методів професійної підготовки педагогічних кадрів, зокрема учителів історії. Одним із ефективних засобів формування професійних компетентностей є залучення студентів до діяльності у спеціалізованих навчальних лабораторіях, зокрема археологічного та музеєзнавчого спрямування. Такі лабораторії забезпечують інтеграцію теоретичних знань із практичною діяльністю, розвивають дослідницькі вміння та навички роботи з історико-культурною спадщиною.

У 2016 році при кафедрі суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії було проліцензовано спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія) першого бакалаврського рівня вищої освіти. З ціллю покращення організації освітнього, наукового та практичного середовища для підготовки учителів історії та громадянської освіти 24 січня 2025 року офіційно відкрито Навчальну лабораторію археології та музеєзнавства.

Метою роботи лабораторії є забезпечення оволодіння студентами сучасними методами і формами організації навчального процесу у закладах загальної середньої освіти, формування та розвиток практичних умінь і навичок, необхідних для здійснення професійної діяльності майбутніми учителями історії та громадянської освіти.

Визначено основні напрями роботи лабораторії, а саме: поглиблення теоретичних знань студентів з археології, музеєзнавства, Нової та Новітньої історії України, історії культури та мистецтва; набуття практичних навичок, зокрема у роботі з археологічними артефактами, веденні документації, проведенні розкопок, описі та збереженні музейних предметів; формування дослідницьких компетентностей шляхом залучення студентів до участі в наукових проєктах, експедиціях, стажуваннях; створення умов для міждисциплінарної співпраці між істориками, археологами, етнологами, мистецтвознавцями, реставраторами; підтримка музейної та пам'яткоохоронної діяльності через

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

співпрацю з музеями, архівами та іншими культурними установами; популяризація культурної спадщини серед молоді та громади через проведення виставок, лекцій, екскурсій, тематичних заходів.

Ідея створення лабораторії належить кандидату історичних наук, доценту кафедри суспільних дисциплін Сергію Семенчуку. Цю ідею підтримали та допомогли втілити в життя ректор академії, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України Інна Шоробура; проректор з навчальної роботи, доктор філософських наук, професор Олександр Поліщук та завідувач кафедри суспільних дисциплін кандидат історичних наук, доцент Володимир Островий. Кропітка робота з підготовки проєкту розпочалася у серпні 2024 року. Також до роботи зі створення навчальної лабораторії добровільно долучилися активні студенти-історики, серед яких: Максим Бочуля, Андрій Тарчевський, Роман Мазур, Максим Сівак, Ільчук Артем, Вадим Вольєв, Павло Липко, Владислав Кривенчук. Допомогу з монтажу вітрин та IT-послуг надавали Ярослав Назаров, Олександр Ярославський та Світлана Семенчук. До збору колекції артефактів Навчальної лабораторії долучилося чимало студентів різних років навчання та спеціальностей, а також небайдужих до збереження історико-культурної спадщини благодійників.

Рис. 1. Фотолітопис археологічної практики. Фото Сергія Семенчука. 2025 р.

Експозиція навчальної лабораторії вміщує галерею археологів та музеєзнавців, які системно здійснювали археологічне вивчення

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

краю, серед них: Володимир Антонович [1], Юхим Січінський [2], Сергій Бібіков [3, с. 129], Григорій Хотюн [4, с. 97-98], Борис Тимошук [5, с. 3-4], Тамара Мовша [6, с. 15-23], Михайло Брайчевський [7], Іон Винокур [8, с. 364-367], Василь Якубовський [9], Анатолій Гуцал [10], Олег Погорілець [11], Віктор Ветров [12].

Фотолітопис археологічної практики розповідає про історію археологічних досліджень студентів-істориків на базі Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» та Малівецького обласного історико-культурного музею (2019-2024 рр.) (рис. 1.).

У вітринах навчальної лабораторії чільне місце займають зразки матеріальної культури прадавніх мешканців Хмельниччини часів кам'яного віку, трипільської культури, доби бронзи, ранньозалізного віку; фрагменти керамічних виробів із руїн античного міста Тіра, що на Одещині; матеріали черняхівської історико-культурної спільноти; періоду України-Русі; козацьких часів (колекцію підготував к. і. н. доцент Сергій Семенчук); зразки матеріальної культури XVIII-XIX століть, віднайти які допомогли директор історико-культурного заповідника «Межибіж» Олег Погорілець та завідувач сектору археології ДІКЗ «Межибіж» Віктор Ветров (рис. 2). Етнографічні матеріали XIX століття передала декан гуманітарного факультету доктор педагогічних наук, професор, заслужений діяч мистецтв України Галина Бучківська (рис. 2).

**Рис. 2. Експонування зразків матеріальної культури Хмельниччини від кам'яного віку до середньовіччя.
Фото Сергія Семенчука. 2025 р.**

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Особливе місце в експозиції лабораторії займають матеріали реставрованих керамічних виробів та інших артефактів старшого наукового співробітника відділу охорони пам'яток ХОНМЦ культури і мистецтв Тараса Проказюка із історичної частини міста Старокостянтинів.

Також до збору експонатів долучилися наукові співробітники відділу охорони пам'яток історії та культури Хмельницького обласного науково-методичного центру культури і мистецтв Олександр Кохановський та керівник центру Ольга Юськова (рис. 3).

Рис. 3. Етнографічні матеріали XIX ст. та колекція Тараса Проказюка. Фото Сергія Семенчука. 2025 р.

Значне місце в експозиції лабораторії займають унікальні артефакти військової історії часів Першої світової війни, Української революції 1917-1921 років, Другої світової війни (рис. 4), часів перебування України у складі ссср та сучасної російсько-української війни (колекцію підготував к. і. н. доцент Володимир Островий) (рис. 5). Окремі експонати сучасної російсько-української війни надали викладачі кафедри к. і. н. доцент Людмила Левандовська та к. філос. н. доцент Анна Гуменюк.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Рис. 4. Експонування артефактів Української революції 1917-1921 рр. Першої та Другої світових війн.
Фото Володимира Острового. 2025 р.

A museum display of military equipment, including helmets, goggles, and communication devices, arranged on shelves and in glass cases. The display is organized into a grid-like structure with wooden shelves and glass-fronted cabinets. On the left side, there are four shelves. The top shelf features a mannequin head wearing a black helmet with large, clear goggles. The second shelf shows a similar mannequin head with a black helmet and goggles, but with a coiled communication cable attached. The third shelf displays a black tactical helmet with a circular ventilation port. The bottom shelf has a mannequin head wearing a dark cap and a green gas mask with a circular filter. To the right of these shelves are two glass-fronted cabinets. The top cabinet is divided into two sections. The left section contains a green helmet with a communication device and a small clock. The right section shows a red helmet and a clock. The middle cabinet also has two sections. The left section displays a black communication device and a green container. The right section shows a black helmet with a communication device and a clock. The bottom cabinet is divided into two sections. The left section contains a black helmet and a small clock. The right section displays a green helmet and a clock. Each item is accompanied by a small white label with text. The background is a plain, light-colored wall.

Офіційне відкриття лабораторії відбулося 24 січня 2025 року. В урочистостях взяли участь перший заступник голови Хмельницької обласної ради Володимир Гончарук; директор

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Департаменту освіти і науки Хмельницької ОВА, доктор юридичних наук, професор Олександр Пунда; ректор академії доктор педагогічних наук, професор Інна Шоробура; проректор з науково-педагогічної роботи, доктор філософських наук, професор Олександр Поліщук (Рис. 6).

Рис. 6. Під час відкриття навчальної лабораторії: директор Департаменту освіти і науки Хмельницької обласної військової адміністрації, доктор юридичних наук, професор Олександр Пунда; перший заступник голови Хмельницької обласної ради Володимир Гончарук; ректор ХГПА доктор педагогічних наук, професор Інна Шоробура.

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Однією з ключових особливостей використання навчальної лабораторії археології та музеєзнавства є практико-орієнтоване навчання, яке дозволяє майбутнім учителям набути безпосереднього досвіду роботи з історичними артефактами, музейною документацією та організації експозицій. Це сприяє поглибленню розуміння змісту та значення історичних джерел у навчальному процесі.

Іншою важливою рисою є використання цифрових технологій, зокрема 3D-моделювання археологічних об'єктів, створення віртуальних музеїв та цифрових баз даних. Такі інструменти не лише модернізують освітній процес, а й розвивають цифрову компетентність, яка є необхідною умовою сучасного викладання.

У контексті реалізації концепції Нової української школи особливого значення набуває формування міждисциплінарних та громадянських компетентностей. Лабораторія виступає простором, де студенти можуть втілювати освітні проєкти, що поєднують історичний зміст із культурологічними, мистецькими та географічними аспектами. Такий підхід сприяє розвитку креативного мислення, умінь працювати в команді та брати участь у суспільно важливих ініціативах.

Варто виокремити методичну складову, що полягає у формуванні в майбутніх учителів навичок планування, проведення й аналізу уроків та позакласних заходів з археологічної, історичної й музеєзнавчої тематики. Майбутні педагоги опановують методику створення інтерактивних уроків, організації шкільного музею, підготовки екскурсій, використання предметів культури як навчальних ресурсів.

Залучення до діяльності лабораторії одночасно передбачає й співпрацю з музеями, архівами, археологічними установами, науковцями, що сприяє підвищенню професійної мотивації, набуттю практичного досвіду та формуванню культури збереження національної спадщини.

Практичне використання артефактів на заняттях з історії із колекції навчальної лабораторії археології та музеєзнавства можуть бути надзвичайно ефективним інструментом для залучення студентів для глибшого розуміння минулого. Наводимо декілька способів використання артефактів.

1. Аналіз джерел

Студенти можуть аналізувати артефакти як історичні джерела:

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

- описати предмет,
- визначити матеріал,
- встановити можливе призначення,
- зробити висновки про епоху, культуру чи побут.

Приклад: глиняний посуд Трипільської культури – студенти визначають, які функції він мав, і що це говорить про господарство того часу.

2. Розвиток критичного мислення

Артефакти можна використовувати для побудови історичних гіпотез:

- що це за предмет?
- хто міг ним користуватися?
- чому він зберігся до нашого часу?

3. Рольові ігри, реконструкції

Завдяки артефактам здобувачі можуть «перенестися» в минуле. Наприклад, створити міні-виставу, де використовується відтворення історичного костюма або предметів побуту.

4. Віртуальні музеї та 3D-моделі

Багато музеїв надають доступ до цифрових копій артефактів – це зручно для дистанційного навчання або інтерактивного уроку.

5. Проєктна робота

Здобувачі можуть підготувати міні-дослідження про артефакт або створити презентацію/постер:

- «Життя речі» – як змінювалася функція чи значення предмета з часом.
- «Артефакт і культура» – як предмет пов'язаний із віруваннями, звичаями, мистецтвом.

6. Дискусії та дебати

Використання артефакту як відправної точки для обговорення. Наприклад: «Чи був цей предмет символом влади, чи просто інструментом праці?».

Отже, таким чином Навчальна лабораторія археології та музеєзнавства ХГПА сприятиме інтеграції теоретичних знань із практичними навичками, розвитку студентських дослідницьких ініціатив, збереженню й популяризації культурної спадщини. Вона стане платформою для реалізації міждисциплінарних проєктів, проведення археологічних практик, фахових тренінгів, виставкової діяльності та співпраці з профільними установами на

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

регіональному й національному рівнях. Навчальна лабораторія є ефективним інструментом у системі підготовки майбутніх учителів історії та громадянської освіти. Вона сприяє розвитку фахових, методичних, цифрових та громадянських компетентностей, відповідає вимогам сучасної освіти та інтегрує історичне пізнання з практичною діяльністю. Її потенціал варто використовувати як на рівні фахової підготовки, так і у підвищенні кваліфікації вчителів історії у закладах загальної середньої освіти.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда. Одесса, 1886. Т. I. С. 86–102.
2. Трембіцький А. М. Євфимій Сіцінський (1859–1937): наукова та громадська діяльність. Монографія. Хмельницький: ПП Мельник А. А. 2009. 300 с.
3. Баженов Л. В. Поділля у працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.
4. Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. 416 с.
5. Михайлина Л. П., Пивоваров С. В. Життєвий і творчий шлях Б. О. Тимошука // Тези міжнародної наукової конференції «Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя». Присвячено 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимошука. (10–11 квітня 2009 р.) / [редкол.: А. Квасецький (гол. ред), О. Іванюк, Д. Беженар (техн. ред), та ін.]. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. С. 3–4.
6. Смірнова С. Дослідження Тамари Мовші на Кам'яничині // Археологія & Фортифікація України : зб. матеріалів XII Всеукраїнської наук.-практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2023. С. 15–23.
7. Сагайдак М. А. Михайло Брайчевський у просторі української культури 60–80 років XX ст. // Археологія. 2004. № 4. С. 101–105.
8. Хоптяр Ю. А. Слово про вчителя і наставника // Археологічні студії «Межибіж». Науковий щорічник 4'2015 / За

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. Хмельницький: ПП Мельник А.А., 2015. С. 364-367.

9. Семенчук С. О. Науково-педагогічна діяльність В. І. Якубовського – вченого-археолога, дослідника Болохівської землі // Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання (100-річчю Української національної революції 1917-1921 рр. присв.): науковий збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Старокостянтинів. 7-8 червня 2019 р. / редкол.: Л. В. Баженов, докт. іст. наук, проф. (голова). О. М. Завальнюк, докт. іст. наук, проф. (співголова) та ін. Старокостянтинів: ФОП Словіцький М. Я. 2019. С. 400-407.

10. Завальнюк О. М. Анатолій Федорович Гуцал (1946-2021): самовіддане служіння науці, вищій школі та Україні (до біографії відомого подільського археолога, вченого, краєзнавця, патріота) // Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук.-практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський: ФОП Панькова А. С., 2022. С. 18-23.

11. Хоптяр Ю. А. Творчі здобутки Олега Григоровича Погорільця (до 55-річчя з дня народження) // Освіта, наука і культура на Поділлі. 2015. Т. 22. С. 540-549.

12. Олійник І. Бачити минуле: археологи про магію пошуків, відкриття та принципи, яким не зрадять. електрон. вид: https://ye.ua/syspilstvo/50474_Bachiti_minule_arheologi_pro_magiy_i_poshukiv_vidkrittya_ta_principi_yakim_ne_zradyat.html (дата звернення: 08. 05. 2025).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ:

Адамський Віктор – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, в. о. голови Хмельницької обласної організації НСКУ.

Баваровська Олена – заступник директора з питань внутрішньобібліотечної роботи Хмельницької ОУНБ

Байдич Володимир – кандидат історичних наук, вчений секретар ДІКЗ «Межибіж».

Блажевич Юрій – кандидат історичних наук, доцент, голова Хмельницької міської організації НСКУ.

Блажевич Ольга – краєзнавчиня.

Бочуля Максим – здобувач першого (бакалаврського) рівня вищої освіти гуманітарного факультету Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії (О.-П. П. «Середня освіта. (Історія)»).

Бурдуваліс Катерина – директор Державного архіву Хмельницької області.

Гамрецька Галина – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Говорун Валентин – вчитель біології і географії, вчитель-методист Хмельницького ліцею № 16 імені Володимира Козубняка, член Національної спілки краєзнавців України, член Всеукраїнської творчої спілки «Конгрес літераторів України», член ГО «Українського географічного товариства», т. в. о. голови Хмельницького відділення ГО «Українського географічного товариства».

Гуменюк Анна – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Єсюнін Сергій – кандидат історичних наук, учений секретар Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Завальнюк Костянтин – кандидат історичних наук, архівіст І категорії відділу інформації Державного архіву Вінницької області.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

Завальнюк Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, керівник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, керівник регіонального осередку УАІН.

Зелінський Руслан – головний спеціаліст Літинської селищної ради Вінницької області, почесний краєзнавець України.

Колесник Володимир – член Національної спілки журналістів та Національної спілки краєзнавців України, м. Могилів-Подільський Вінницької області.

Комарніцький Олександр – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, заступник голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Коржик Світлана – голова Летичівської територіальної організації Національної спілки краєзнавців України, член президії обласної організації НСКУ, науковий співробітник Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець Хмельниччини, магістр державного управління.

Косперевич Роман – викладач суспільних дисциплін Вінницького коледжу будівництва і архітектури Київського національного університету будівництва і архітектури.

Кравчук Олександр – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Левандовська Людмила – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

Макогончук Олена – молодший науковий співробітник, Комунальний заклад «Славутський історичний музей».

Муляр Анатолій – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Університету економіки і підприємництва

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Олійник Юрій – кандидат історичних наук, начальник відділу публікаційної та науково-видавничої роботи Державного архіву Хмельницької області, член НСКУ.

Островий Володимир – кандидат історичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

Рекрут Валерій – кандидат історичних наук, Почесний краєзнавець України.

Саміла Тетяна – вчитель історії та права Хмельницької гімназії № 31 ім. М. К. Чекмана.

Семенчук Сергій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

Сердунич Любов – співчанка НСКУ, НСЖУ, ВТ «Просвіта» імені Т. Г. Шевченка.

Синиця Надія – учений секретар Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки, заслужений працівник культури України, член НСКУ.

Соловей Микола – кандидат педагогічних наук, доцент, член НСКУ.

Трембіцький Анатолій – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Хоптяр Андрій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельного господарства Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Хоптяр Юрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член НСКУ.

Шоробура Інна – доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, ректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, член НСКУ.

II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична конференція

ЗМІСТ

Шоробура І. Вітальне слово учасникам міждисциплінарної науково-практичної конференції	3
Адамський В. Вітальне слово учасникам конференції	4
Єсюнін С. Утворення та формування Волинської та Подільської губерній у 1793–1804 роках: хронологія подій	5
Муляр А. Містечко Сатанів: віхи історії та духовної спадщини. З «Подільських єпархіальних відомостей» 1862 року	12
Говорун В. Комплексне краєзнавче дослідження с. Западинці Меджибізької територіальної громади Хмельницького району	17
Бурдуваліс К., Олійник Ю. Освітні процеси в Подільській губернії: професійна та середня освіта у середині XIX – на початку XX століття	27
Макогончук О. Місто Славути крізь призму культурно-освітнього розвитку	33
Олійник Ю. Піднесення національного руху в Подільській губернії навесні-влітку 1917 року	39
Косперович Р. Маловідомий нарис Є. Сіцинського «З історії взаємовідношень Поділля й Угорської України» ...	47
Завальнюк О. Сільська молодь у Кам'янець-Подільському державному українському університеті: чисельність, виживання, професійна підготовка, громадська/творча діяльність та участь у захисті УНР (1918–1920 рр.)	53
Адамський В. Управи міст Поділля восени 1918 року: структура та кількісний склад	68
Кравчук О. З історії діяльності української військово-санітарної місії в Чехословаччині у 1919–1920 рр.	83
Трембіцький А. Герой-подолянин Вадим Акаловський, учасник Зимових походів армії УНР	98
Левандовська Л. Доля храмів Хмельницького деканату РКЦ в період 20-30-х рр. XX ст.	109
Байдич В. Виселення селян з півночі Хмельницької області весною 1935-го року	119

Поділля і Південно-Східна Волинь: матеріальна та духовна культура краю

Островий В., Гуменюк А. Репресивна політика органів ДПУ УСРР та НКВС УРСР у 1930-ті рр. щодо німецького населення Волині (на прикладі архівно-слідчих справ проти родини Ланге)	129
Коржик С. Родина Ролінських у вихорі репресій: архівні свідчення та родинна пам'ять	140
Комарніцький О. Театральне життя Кам'янець-Подільської області наприкінці 30-х - на початку 40-х рр. XX ст.: на матеріалах газети «Сталінська молодь»	150
Рекрут В. Участь В. К. Приходька у відновленні діяльності Українського технічно-господарського інституту в Західній Німеччині (1945–1948)	155
Гамрецька Г. Повоєнна Хмельниччина у вимірі історії повсякденності	170
Бочула М., Саміла Т. Відновлення освітнього процесу в Городоцькій середній школі № 1 у повоєнний період 1946–1947 рр.	183
Соловей М. Тенденції розвитку освіти Хмельницької області у другій половині 40-х – початку 50-х рр. XX століття	195
Сердуніч Л. Теліжинецька школа на Старосинявщині: історія становлення, розвитку та занепаду	212
Хоптяр А., Хоптяр Ю. Краєзнавча робота у школах Кам'янця-Подільського та району у 1960-х рр. (З досвіду роботи А. С. Хоптяра)	227
Блажевич Ю., Блажевич О. Поминально-поховальні обрядові пісні Красилівщини (II пол. XX – початок XXI ст.)	236
Синиця Н. Історія Хмельницької обласної універсальної наукової бібліотеки крізь призму власних видань	249
Зелінський Р. Майстриня слова Любов Сердуніч	254
Баваровська О. Зберігаємо пам'ять – популяризуємо творчість	260
Завальнюк К. Леонід Філонов – кінематографіст-документаліст, дослідник історії Поділля	268
Колесник В. Грані таланту Марії Гоцуляк	280
Семенчук С. Особливості використання навчальної лабораторії археології та музеєзнавства у професійній підготовці учителів історії та громадянської освіти	285

**II всеукраїнська міждисциплінарна науково-практична
конференція**

Міністерство освіти і науки України
Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія
Кафедра суспільних дисциплін

Наукове видання

**ПОДІЛЛЯ І ПІВДЕННО-СХІДНА ВОЛИНЬ:
МАТЕРІАЛЬНА ТА ДУХОВНА КУЛЬТУРА КРАЮ**

Випуск 2

**Матеріали II всеукраїнської міждисциплінарної
науково-практичної конференції
(м. Хмельницький, 25 квітня 2025 р.)**

Художнє оформлення *Сергій Колісник*
Комп'ютерна верстка *Богдан Крищук*
*За достовірність фактів назв, дат, посилань на літературні джерела
тощо відповідальність несуть автори.*

Підписано до друку 22. 05. 2025. Формат 60х84 1/16.

Папір офсетний. Гарнітура Book Antiqua.

Ум. друк. арк. 19,2.

Тираж 100 прим. Зам. № 84/2025

Видано та виготовлено з готового оригінал-макету

ФОП Стрихар А. М.

м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37.

Тел. моб. 096-709-11-10.

ВОЛЫНС

КАМЕНЕЦ

КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКИЙ

Масштаб

38 верст от Аккермана 200

0 7 15 22 30 38

Условные знаки

Границы: Государственный, Губернский, Уездный, Волостной
Виды: Ака (Судовый), Ака (Сельский), Ака (не сплавная), Ака (не сплавная), Ака (не сплавная), Ака (не сплавная)
Города: Города губернского, Города уездного, Города волостного